

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

*Кол жазма укугунда
УДК37;37.02;37.022;8;82;82.0*

МУЗУЛМАНОВ МЕЛИСБЕК УЗЕНОВИЧ

**МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНАН
КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ОКУУНУ УЮШТУРУУНУН
ЖАНА ӨТКӨРҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ**

**13.00.02 – окутуу жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз адабияты)**

**Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
ДИССЕРТАЦИЯ**

Илимий жетекчи:
педагогика илимдеринин доктору, профессор
Муратов Абдыкерим Жаркынбаевич

Ош – 2020

МАЗМУНУ

ИЗИЛДӨӨ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ.....	4
-------------------------------------	---

БИРИНЧИ БАП.

МЕКТЕПТЕРДЕ КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ОКУУНУ УЮШТУРУУНУН ЖАНА ӨТКӨРҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫНА ОБЗОР

1.1. Азыркы учурда педагогикалык процессте класстан тышкаркы окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн максаты, милдеттери жана негизги парадигмалары.....10

1.2. Класстан тышкаркы окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн изилдениш тарыхына обзор.....27

1.3. Мектептерде класстан тышкаркы окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн методологиялык негиздери.....39

Биринчи бап боюнча корутунду.....53

ЭКИНЧИ БАП.

КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ОКУУНУ УЮШТУРУУ ЖАНА ӨТКӨРҮҮ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Илимий изилдөөнүн материалдары 61

2.2. Илимий изилдөөнүн методдору 71

2.2.1. Изилдөөнүн теориялык методдору 72

2.2.2. Изилдөөнүн эксперименталдык методдору.....79

Экинчи бап боюнча корутунду.....93

ҮЧҮНЧҮ БАП.

МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНАН

КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ОКУУНУ УЮШТУРУУНУН

ЖАНА ӨТКӨРҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ

3.1. Адабияттык окуу курсунда (V-VII класстар) класстан тышкаркы окутууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн ыкмалары жана жолдору.....95

3.2. VIII-IX класстарда класстан тышкаркы окууну өткөрүүнүн методикалык өзгөчөлүктөрү.....103

3.3. Класстан тышкаркы окууну өткөрүүнүн педагогикалык шарттары.....128

3.4. Класстын тышкаркы окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн принциптери, дидактикалык талаптары жана окуучулар ээ болуучу компетенттүүлүктөр.....142

3.4.1. Класстын тышкаркы окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн принциптери.....142

3.4.2. Класстын тышкаркы окууну уюштурууга жана өткөрүүгө коюлган дидактикалык принциптер.....144

3.4.3. Класстан тышкаркы окуу аркылуу окуучулардын компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун методикасы.....149

Үчүнчү бап боюнча корутунду.....151

ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР.....155

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ.....157

ТИРКЕМЕЛЕР.....179

ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргызстанда ааламдашуунун таасиринен улам жаш адамдын руханий-маданий дүйнөсүндө, аң-сезиминде «батыштык» таасирлер күчтүү көрүнүп, мектеп окуучуларынын китеп окууга, анын ичинде адабий чыгармаларга кызыгуулары кескин төмөндөп кетти. Бул тууралуу КР Президенти С.Н.Жапаровдун «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы» жөнүндөгү жарлыгында кеңири айтылып, алдыга милдеттер коюлду. Окуучулардын билимин баалоо боюнча эл аралык изилдөө борбору (PISA) Экономикалык кызматташтык жана өнүгүү программасынын алкагында 2000-жылдан бери үч жылда бир жолу сунуш кылынган өлкөлөрдүн айрым мектептериндеги 15 жаштагы окуучуларынын билимин жана ошол алган билимдин негизинде жетишилген компетентүүлүктөрүн изилдеп, окуучулардын окурмандык кызыгууларын жана сабаттуулугун текшерген, анын жыйынтыгында 2006-жылы 57 мамлекеттен 57-орунду, 2009-жылы 65 мамлекеттен 65-орунду ээledi. Эл аралык эксперттер Кыргызстанда 15 жаштагы окуучулардын 16,8 пайызы гана окуганын түшүнөт жана түшүнгөнүн айтып бере алат, калганы же такыр окуй албайт, окуганы да эмне окуп жатканын стандартка ылайык түшүндүрүп бере албайт деген жыйынтыкка келишкен.

Бул көрүнүштүн бир катар себептери бар. Алар, биринчиси, китеп жазуу, басып чыгаруу, элге жеткирүү тармагынын мамлекеттик колдоодон ажырап калышы; экинчиси, «массалык маданияттын» таасиринен улам китеп окууга кызыгуунун төмөнкү деңгээлге түшүп калышы; китеп окууга үгүттөө жумуштарынын солгундугу ж.б. Алардын катарында мектептеги адабият сабактарында, класстан тышкары учурларда китеп окууга кызыктыруунун, китеп менен иштөөнү уюштуруунун, өткөрүүнүн методикасынын иштелип чыкпагандыгы да себеп болот. Бул багытта классикалык педагогдордун жана жазуучулардын (Ш.А. Амонашвили, В.Г. Белинский, Н.А. Добролюбов, А.М. Горький, Я.А. Коменский, Н.С. Крупская, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский,

Л.Н. Толстой, К.Д. Ушинский, Н.Г. Чернышевский ж.б.) эмгектеринде китеп окуунун адам турмушундагы маанисине өзгөчө басым жасалган. Кыргыз адабиятын окутуу методикасы боюнча адистер (Б. Алымов, Б.М. Акматов, К.К. Акматов, С.Т. Батаканова, С.О. Байгазиев, К. Иманалиев, Н. Ишекеев, Н. Кангелдиев, Ү.Б. Култаева, Т. Молдогазиев, С. Момуналиев, А.Ж. Муратов, С.К. Рысбаев, Б.К. Оторбаев, Д. Саалиева, А.Т. Саттарова, А. Турдугулов, В. Шнейдман ж.б.) жана мектеп мугалимдери (Б. Батыркулов, Б. Исаков, А. Сманбаев ж.б.) класстан тышкары окуу, анын методикалык жагдайлары тууралуу өз эмгектеринде аз да болсо токтолуп өтүшкөн, бирок алардын изилдөөлөрү ырааттуу, атайын максаттуу жана бир багыттуу болгон эмес.

Казак адабиятын окутуу методикасында Т.К. Жумажанованын «Научно-методические основы внеклассной работы по казахской литературе» аттуу темада докторлук диссертациясы, орус адабиятын окутуу боюнча Н.А. Бодрованын «Методика организации и проведения уроков внеклассного чтения по литературе в старших классах средней школы» деген эмгектери орто мектептерде класстан тышкары окуунун методикасына арналып жазылган. XX кылымдын 60-жылдарынан тартып бул проблема боюнча бир нече кандидаттык (С.А. Аничкин, В.И. Ионова, О.Н. Сороцкая, М. Пиримова, А.М. Гасанов, Н.А. Зинченко, Е.Л. Николаева, Н.Г. Осак, М.П. Воронина, С.И. Колодезникова ж.б.) жана докторлук (Н.Н. Светловская, Н.Б. Берхин ж.б.) диссертациялар, методикалык китептер (О.В. Джежелей), хрестоматиялар жазылды.

Тема боюнча илимий адабияттарды талдоо, эмпирикалык байкоолор, биздин педагогикалык тажрыйбабыз бул багытта бир топ *карама-каршылыктар* орун алып келе жаткандыгын көрсөттү, алар: биринчиси, окуучулардын адабий-теориялык, тилдик-коммуникативдик, социомаданий, этномаданий компетенттүүлүктөрүн калыптандырууда класстан тышкары окуу эң маанилүү факторлордун бири болсо да чыгармачылык бул процесс азыркы мектеп практикасындагы формалдуу жүргүзүлүп, анын себептери ачылбай келгендегинде; экинчиси, класстан тышкары окуу боюнча

методисттердин эмгектери, мугалимдердин тажрыйбалары аздыр-көптүр болсо да, бул иштердин атайын максатта изилденип чыкпагандыгы, илимий-теориялык жактан жыйынтыкталбагандыгы; үчүнчүсү, кыргыз адабияты мугалимдери үчүн өтө зарыл болсо да, класстан тышкары окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн методикалык негиздеринин дүйнөлүк педагогиканын жетишкендиктерине таянылуу менен заманбап технологиялары иштелип чыкпагандыгы ж.б.

Биз изилдөөбүздө кыргыз адабиятын окутуунун мамлекеттик стандарты, окуу программасы өзгөчө маани берген, бирок, кыргыз педагогикасында колго калынбай жаткан темага – кыргыз адабиятынан класстан тышкары окуунун уюштуруунун жана өткөрүүнүн методикасын карап жаткандыгыбыз да ушул актуалдуу тема менен шартталды.

Проблеманын ушундайча коюлушу *«Мектепте кыргыз адабиятынан класстан тышкары окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн методикасы»* деген аталыш менен изилдөөнүн темасын аныктоого мүмкүндүк берди.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелердин жүргүзгөн илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы: Тема Ош мамлекеттик университетинин Филологиялык билим берүү технологиялары кафедрасынын 2012-2018-жылдардагы негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышкан.

Изилдөөнүн объекти – орто мектептердин V- IX класстарында кыргыз адабиятын окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети – орто мектептин V- IX класстарында кыргыз адабияты предметинде класстан тышкары окуу иш-аракеттери.

Изилдөөнүн максаты – мектепте кыргыз адабиятынан класстан тышкары окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн методикасын иштеп чыгуу, аларды колдонуунун жолдорун жана ыкмаларын аныктоо, тажрыйбада текшерип көрүү жана практикага сунуштоо.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Темага ылайык философиялык, педагогикалык, психологиялык, социологиялык ж.б. теориялык-методологиялык адабияттарды анализдөө, кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы окууну уюштуруунун, өткөрүүнүн жалпы абалын жана проблемаларын аныктоо.

2. Кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы жүргүзүлүүчү иштердин дидактикалык мазмунун өркүндөтүүнүн жолдорун сунуштоо.

3. Кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы иштерди уюштуруунун, өткөрүүнүн формаларын, каражаттарын, окуучуларга жеткирүүнүн методикасын иштеп чыгуу жана өркүндөтүүнүн жолдорун көрсөтүү.

4. Иштелип чыккан методикалык сунуштардын оптималдуулугун педагогикалык эксперименттер аркылуу тастыктоо менен практикада колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкүдөй божомолдор коюлду жана текшерилди.

Кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы окууну өткөрүү ишмердүүлүгү бир топ жогорулайт, эгерде:

- класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгү максаттуу өткөрүлсө, анын милдеттери так аныкталса;
- бул ишмердүүлүк педагогикалык-дидактикалык принциптерге таянуу менен өткөрүлсө;
- класстан тышкаркы окуу процесси окуучулардын көркөм чыгарманынын негизиндеги адабий-эстетикалык түшүнүктөрүн жогорулатууга, таанып билүүсүн, көркөм аңдоосун калыптоого багытталса;
- класстан тышкаркы окууда үйрөнүлгөн чыгармалар окуучулардын класста окулган чыгармалар менен байланышта, кыргыз адабиятынын тарыхы, кыргыз тили жана улуттук маданият менен биримдикте үйрөнүлсө;
- көркөм чыгармалар окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн өстүрүүгө көмөк көрсөтсө;
- окуучулардын адабий тексти дагы тереңирээк түшүнүү деңгээлин жогорулатуу максаты көздөлсө.

Изилдөөдө алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасында эң алгачкы жолу класстан тышкаркы окууну уюштуруу жана өткөрүүнүн методикасы заманбап педагогикалык талаптарга ылайык аныкталды; класстан тышкаркы окутуунун мазмунун өркүндөтүүнүн мүмкүнчүлүктөрү ачылды; окуучулардын класстан тышкаркы окуу процессинде ээ болуучу адабий-теориялык, тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүктөргө жетишүүнүн жолдору көрсөтүлдү; окуучулардын окурмандык кызыгууларын класстан тышкаркы окутуу аркылуу жогорулатуунун технологиялары иштелип чыкты; класстан тышкаркы окутууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн методикасы адабият курстарынын баскычтарына, окуучулардын курак өзгөчөлүктөрүнө ылайык өзгөчөлүктөрдү чагылдырылды; сунуш кылынган заманбап методикалык ыкмалар, жолдор, каражаттар тажрыйбалык-эксперименттик иштин жыйынтыктарынын негизинде текшерилип, натыйжалуу деп эсептелингендери практикага сунушталды.

Изилдөөдө алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Илимий ишибиздеги методикалык сунуштар кыргыз адабияты боюнча окуу программаларын, окуу китептерин, методикалык колдонмолорду түзүүдө, университеттердин «Кыргыз адабиятын окутуу» дисциплинасынын мазмунун өркүндөтүүдө, мектеп мугалимдеринин адистигин жогорулатуу курстарында, мугалимдердин чыгармачылык ишмердүүлүгүн көтөрүүдө пайдаланылышы мүмкүн. Диссертацияда коюлган милдеттердин жыйынтыктары окуучулардын окурмандык кызыгуусун, адабий көркөм табитин жогорулатууга жардам берет.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. V- IX класстарда кыргыз адабияты предметинен класстан тышкаркы окууну натыйжалуу уюштуруу жана өткөрүү окуучулардын адабияттын класстык курсунда алган компетенттүүлүктөрүн жогорулатууга салым кошот.

2. Класстан тышкаркы окуу процессинде окуучуларды чыгармачылык өз алдынчалыкка багыттоо, мектеп китепканаларынын, заманбап маалымат

каражаттарынын, анын ичинде интернет материалдарынын мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу, акын-жазуучулар менен жолугушууларды өткөрүү ж.б. ишмердүүлүктөргө артыкчылыктуу орун берилет.

3. Класстан тышкаркы окууну уюштуруу жана өткөрүү ар бир чыгарманын теги, түрү, жанры, авторунун чыгармачылык индивидуалдуулугу менен биримдикте жүргүзүлгөндө гана өзүнүн эффективдүүлүгүн көрсөтүп берет.

4. Класстан тышкаркы окуу процессин уюштурууда жана өткөрүүдө окутуунун инновациялык технологиялары менен салттуу окутууну туура айкалыштыруу, тексттерди тандап алууда мугалимге жана окуучуларга эркиндик берилиши системалуу өткөрүлүүгө тийиш.

5. Класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүн уюштуруп өткөрүүдө илимий адабияттар менен мугалимдердин тажрыйбаларын ар тараптан үйрөнүү жана колдонуу оң натыйжа берип, анын оптималдуулугун биздин педагогикалык тажрыйбанынын жыйынтыктары тастыктады.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: Класстан тышкаркы окууну уюштуруу жана өткөрүүнүн методикасы соңку шарттарга жана талаптарга ылайык кыргыз педагогикасында эң алгачкы жолу иштедик, ал сунуштарды педагогикалык экспериментте текшерүүдөн өткөрдүк жана мектеп мугалимдерине сунуштадык.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы: Диссертациянын негизги мазмуну 1 монографияда, 3 илимий-усулдук колдонмодо, 11 илимий макала анын ичинде 2 Scopus, 2 РИНЦ тастыкталган.

Диссертациянын көлөмү жана курамы: Диссертация киришүүдөн, үч баптан, алардан келип чыккан корутундулардан, жалпы корутундудан жана сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен, тиркемеден турат. Диссертациянын жалпы тексти – 201 бет, пайдаланылган адабияттардын тизмеси – 256, таблицалар – 22, сүрөттөр – 1.

БИРИНЧИ БАП.
МЕКТЕПТЕРДЕ КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ОКУУНУ
УЮШТУРУУНУН ЖАНА ӨТКӨРҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК-
МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШ
ТАРЫХЫНА ОБЗОР

1.1. Азыркы учурда педагогикалык процессте класстан тышкаркы
окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн максаты, милдеттери жана
негизги парадигмалары

Ааламдашуу доорунда дүйнө татаалдашып бараткандай эле окуучулардын талаптары, кабыл алуулары да татаалдашып баратат. Мунун өзү азыркы педагогикалык процесстин максатын, милдетин, функциясын, каражаттарын заманга ылайык өзгөртүүнү талап кылат. Окуучуларды руханий жактан тарбиялоонун проблемаларынын актуалдуулугу курчуп, улам жогорулап отурушу азыркы коомдук, саясий, социалдык, экономикалык ар түрдүү кырдаалдардын шартында окуучулардын нравалык баалуулуктарын жана руханий дүйнөсүн таза бойдон сактап калуунун зарылдыгын көрсөтөт. Бул болсо көркөм адабияттын жана анын окурмандарынын негизги милдеттеринин бири. Ансыз жаш өспүрүмдөрдүн инсан катары калыптанып, личносттук жактан өнүгүүсү коомдун заказына ылайык аткарылбайт.

2018-жылы КРдин Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан бекитилген Кыргыз адабиятынан жалпы билим берүү уюмдарынын V-IX класстары үчүн предметтик стандартында мындай деп айтылат: «Кыргыз адабиятынын окуу предмети катары спецификасын анын искусствонун өзгөчө түрү болгон ички табияты аныктайт. Адабият ааламдын сырын, адамдын жан дүйнөсүнүн эстетикалык камылгасын, туюмун кабылдап, анын турмушунун ар кыл жактарын көркөм образдар аркылуу чагылдырат. Адабияттын адеп-ахлактык, эстетикалык, таалим-тарбиялык, дүйнө таануучулук жана билим берүүчүлүк мүмкүнчүлүгү өтө кенен. Дүйнөнү

жандуу, конкреттүү жана биримдикте таанып-билүүнү кабылдоонун мүмкүнчүлүгүнүн көркөм образдуулук, эстетикалык идеяларга багытталгандык, жекелик, инсандык кабылдоодогу башталыштар, таанып-билүүчүлүк, эстетикалык, адеп-ахлакка тарбиялоочулук, дүйнө таанытуучулук, коммуникативдик жана гедонисттик функциялары адабиятты искусствонун башка түрлөрү менен байланыштырып турат. Адабият – турмушту көркөм таануунун жана чыгармачыл ишмердүүлүктүн өз алдынча тармагы. Көркөм адабият искусствонун өзгөчө түрү катары коомдук аң-сезимдин башка формалары: мораль, дин, философия менен тагыз байланышта. Адабият таануу илими менен адабий сын, коомдук жана гуманитардык илимдер: тил илими, өнөр таануу, этика, эстетика, тарых, психология, педагогика жана логика менен байланышта өнүгөт»¹.

Демек, адабият – бул искусствонун, анын ичинде эстетиканын бир формасы, ал адамдардагы сулуулукту көрө билүүгө тарбиялоо менен окурмандын ички дүйнөсүн тазалап, жамандык, кара ниеттик менен күрөшүүгө үндөп, анын руханий дүйнөсүн аруулантат.

Жаштардагы дүйнө таанымынын калыптандыруунун негизги каражаттарынын бири да көркөм сөзгө, анын ичинде кыргыз жана дүйнөлүк адабиятка чыгармачыл мамиле жасоо аркылуу ишке ашырылат, себеби ал окуучуну дүйнөлүк маданиятта жаралып жаткан адабияттын ар кандай тектери, түрлөрү, жанрлары, таланттуу авторлору менен тааныштырат, ошону менен бирге балдардын жан дүйнөсүн байытат.

Азыр Кыргыз Республикасында да «ааламдашуу», «дүйнөлөшүү», «глобалдашуу» деген түшүнүктөр менен коштолгон процесстер жүрүп жатат. Анын натыйжасында 1994-жылдан интернет байланышы ойлоп табылып, маданияттар, улуттар, цивилизациялар жакындашып, алар өздөрүнүн байыртадан сактап келе жаткан өзүнчөлүгүн жоготуп, башка маданияттар, улуттар, цивилизациялар менен сиңишип кетүүдө. «Маданияттардын

---

¹ Кыргыз адабияты. Жалпы билим берүү уюмдарынын V-IX класстары үчүн предметтик стандарты // <https://edu.gov.kg/media/files/b8c8c261-6bf7-4cad-b632-f3f0b5032e20.pdf>

кагылышуулары» деген түшүнүк пайда болду. Кылымдар бою ар бир элдин кан-жанына сиңип калган салттуу маданияттын ордуна: чөнтөк телефон, ноутбук, нетбук, планшет, электрондук кат куржун (E-mail), скайб, вотсап, теле, кино-фильм, ОК, DVD, MTV, KTV, Internet ж.б. IT техникасы турмушубузга активдүү кирип, жаштардын аң-сезимдеринде электрондук оюндар, кафе-ресторандардын, дүкөндөрдүн көрнөк-жарнак сүрөттөрү, бий залдары, теле жана кино жылдыздары идеяларга айланып кетүүдө. Бул тууралуу Чудинова мындай жазат: «Буга чейинки адамзаттын прогрессивдүү кыймылы ар дайым китеп окуу менен байланышып, улуттардын, элдердин, адамдардын жеткилендиги, маданияттуулугу китеп окуу менен өлчөнүп келген. Жаңы XXI кылымга өткөндө мурдагы кылымга салыштырмалуу адамдардын китеп окуу кызыкчылыгы сууду. Атайын изилдөөлөр Англияда балдар менен өспүрүмдөрдүн китеп окуу ишмердүүлүгү төмөндөп кеткендигин аныктаса, Германияда жаш немецтердин китеп окуп жаткан көрсөткүчү билинген кезде бүт өлкө «шок абалында» калган. Окуучулардын билимин баалоо боюнча эл аралык изилдөө борбору (PISA) өнүккөн 32 өлкөнү тандап, алардын китепти кандай окуп жатканын изилдеп көрсө, Орусия Федерациясы 28-орунга түшүп кетиптир. СССР (анын ичинде Орусия Федерациясы, Кыргызстан) дүйнөдөгү эң окумал өлкө катары жарым кылымдай мезгил бою алдына башкаларды салдырбай келген»².

Дал мына ушул массалык маданияттын «чабуулуна» каршы китеп окуу маданияты турууга тийиш. Ал эми китеп окууга үйрөтүүнүн, балдардын окурмандык компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун эң негизги факторлорунун бири – кыргыз адабияты сабагы жана ошол предметтен класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгү. Класстык адабият сабагы менен класстан тышкаркы окуу бири-бири менен ажырагыс түшүнүк, бири-бирин

---

² Чудинова В.П. Чтение детей и подростков в России: проблемы и перспективы [Текст] / В.П.Чудинова // Школьная библиотека. – 2003. – №8. – с. 48.

колдойт жана бири жеткире албай калган нерселерди экинчиси жеткирет, толуктайт.

Ошентип, класстан тышкары окуунун биринчи максатына келсек, ал *азыркы ааламдашуу доорунда жаштарды массалык маданияттын терс таасиринен оолактатып, көркөм адабияттын дүйнөсүнө алып келүү.* Интернет, видео жана кино продукциялар чыга элек кезде, б.а., ХХ кылымдын 50-80-жылдарында айыл жашоочулары массалык түрдө китеп окуу ишине тартылган. Адабий журнал болгон «Ала-Тоо» журналынын жүз миңден ашык, «Кыргызстан маданияты» журналынын эки жүз миңдей окурманы болгон, балдардын жана өспүрүмдөрдүн «Кыргызстан пионери» газетасы жумасына эки жолу жүз миңден ашык нуска менен чыгып турган. Эң популярдуу «Чалкан», «Кыргызстан аялдары», балдардын «Жаш ленинчи», «Байчечекей» журналдары адабий көркөм чыгармаларды басып келген. Кыргызстанда «Мектеп», «Кыргызстан», «Адабият» деген басмалардан миңдеген аталыштагы китептер чыккан, мамлекет 2 миң нусканы өзүнө алса, 1 миң нусканы Маданият министрлиги алып, өз карамагындагы, 1 миң нусканы Билим берүү министрлиги сатып алып мектеп китепканаларына таратып берген. Чыңгыз Айтматовдун «Гүлсарат» деген китеби 60 миң нуска менен чыгып, дароо эле сатылып кеткен. Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч», «Келкел» деген китептери 50 миңдей нуска менен жарык көргөнүнө карабай дароо эле дефицитке айланган.

Баткен шаарындагы Кызыл-Жол орто мектебинин окуу бөлүмүнүн башчысы Махабат Алимова мындай дейт: «Чыңгыз Айтматов ким?» деген суроого жакында эле бир окуучу ойлонбостон туруп «акын» деп жооп берип салды. Анын жанындагы жакшыраак окуган курдаштары каткырып күлүштү, бирок эмнегедир менин күлкүм келбей эле катуу ыза болдум. Эмне деген жаштардын мууну келе жатат? «Жаштар – биздин келечегибиз» дейбиз. Келечегибиз ушундай түркөй жаштарыбыздын колуна түшө турган болсо анда мамлекет кайсыл жакка баратат?

Биз мектепте окуп жүргөн учурда танапис болору менен китепканага чуркап, кызыктуу китептерди башка окуучулар алып коё электе алып калалы деп шашчубуз. Китепкананын ичинде чоң кезек түзүлүп калчу эле. Анан дагы ким мурда окуп бүтөт, ким китепти көп окуйт деп бири-бирибиз менен жарышып, атаандашып окуур элек. Касымалы Жантөшовдун «Каныбегин» окуп отуруп, ичине кирип кетип, ыйлап атып, жасап аткан тамагым күйүп калганы эсимден такыр кетпейт. Биздин муундун жаштары ушинтип адабий китептерди берилүү менен окуп, чыгармалардагы каармандардын турмушунан сабак алар элек.

Азыркы окуучулар адабий китеп эмес, күнүмдүк сабакты да кыйратып окубай калды. Ар биринин колдорунда бирден телефон. Замандын талабына жараша китепти интернет менен алмаштырып атат дейин десең, интернеттен бир пайдалуу маалыматтарды алып окушсачы? Интернетте пайдаланганы «Мейл Агент», «Одноклассники» сыяктуу такыр пайдасы жок социалдык түйүндөр»³.

1952-жылы «Манас» эпосунун элдүүлүгү тууралуу конференциянын резолюциясынан кийин трилогияны басып чыгаруу иши колго алынып, үчилтиктин төрт китептен турган тексттеринин кыскартылган варианты жарык көргөн. Бул уникалдуу китептер өткөн кылымдын 50-жылдарынан тартып мектеп окуучулары жана жаштар үчүн класстан тышкары окуунун милдетин аткарган, миндеген ата-энелер, аксакалдар, байбичелер ушул китепти балдарына кайра-кайра окутуп угушкан. Ошол процессте төмөнкүдөй ишмердүүлүктөр да ишке ашкан:

- балдар текстти мүмкүн болушунча кыраатын келтирип таза окушкан;
- текстти окуу менен ошол бөлүктүн негизги сюжетин түшүнүшкөн;

---

³ Алимова М. Китеп окубаган жаштарга кантип келечекти ишенебиз? // https://www.bbc.com/kyrgyz/learning_english/2014/02/140218_book

- угуп турган ата-энелер айрым жерлерин кайра окутуп, кайталап окуу жана түшүнүү процессин ишке ашырган;

- угуп отурган улуулар балдарга текст боюнча суроолорду берип диалог уюштурулган;

- окуп аткан бала текст окуу процессинде окуяларга карата угуп аткан жашы улуу кишилердин реакциясын байкап, аларды кайсыл каарман, кайсыл окуя кызыктара турганына байкоо жүргүзгөн да, психологиялык жактан кабылдоосу жогорулаган;

- шартка байланыштуу (үйгө конок-кара келген; мал келген; намаз убактасы болуп калган; балдар ыйлап калган ж.б.) тексттин токтотуп, кийин кайра ошол жерден баштап кеткен да, муну менен байкоо, логикалык ой жүргүртүү ишмердүүлүгү калыптанган;

- балдар эпостун окуяларын элестеп окуган, демек алардын элестөө, ассоциациялоо маданияты өскөн ж.б.

Мына ушундай «үй-бүлөлүк окуулар» бир гана «Манас» эпосу боюнча эмес, ХХ кылымдын 30-жылдарынан тартып чыга баштаган «Эр Төштүк», «Эр Табылды», «Жаныш, Байыш», «Кожожаш», «Кедейкан» ж.б. фольклордук китептердин айланасында да болгон. Буларга профессионал жазуулардан К.Баялиновдун «Ажар», Т.Сыдыкбековдун «Кең-Суу», «Тоо арасында», «Тоо балдары», А.Токомбаевдин «Жараланган жүрөк», «Күүнүн сыры», «Кандуу жылдар», М.Элебедин «Узак жол», К.Жантөшевдин «Эки жаш», «Каныбек», А.Осмонов которгон Ш.Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» ж.б. китептер кошулган.

«Үй-бүлөлүк окуулар» улуттук руханий маданияттын ири окуялары жана эл турмушунан эбегейсиз чоң феномени болгон. ХХ кылымдын 70-80-жылдарынан тартып газета-журналдар арбындап, эл аларга көбүрөөк кызыгып, телевидение чыгып, адамдардын бош убактылары азайып, кат сабаттуу кишилер көбөйүп «биргелешип китеп окуу» турмуштан бир кыйла сүрүлүп калды.

XX кылымдын акыркы он жылдыгына келип XXI кылым башталганда үйдө жана китепканаларда китеп окуу ишмердүүлүгү таптакыр төмөн түшүп калды. Рынок экономикасы, байлык топтоо үчүн массалык умтулуу жаңы ситуацияларды пайда калды, алар:

- китеп окуй албаган бөбөктөргө ата-энелердин китеп окуп бериши азайды;

- улуу муундагылар балдарды китеп окутуп укпай калды, аларды да телевидение, видео, кино, интернет, «сары пресса» өзүнө тартып алды;

- ата-энелер үчүн балдар үй-бүлөлүк «дыйканга», «фермерге», «базарчыга», «камоччуга», «үй кызматкерине», «бала баккычка» ж.б. рынок талап кылган жумушчу күчүнө айланып, алардын китеп окууга болгон кызыкчылыгы жоголду;

- райондордун борборлорундагы, ири айылдардагы, шаарлардагы китеп сатуучу дүкөндөр жеке менчикке сатылып кетип, менчик ээлери ал имараттарды башка максаттарга пайдаланып кетип, элдин китеп сатып алууга мүмкүнчүлүгү бир топ чектелди;

- мамлекеттик колдоо болбогондуктан кыргызча китеп чыгаруу өндүрүшү, анын ичинен балдар үчүн чыгармаларды басып чыгуу жумушу кескин кыскарды;

- авторлор жазган китептерин чыгарууну жеке өз каражатына жүргүзгөндүктөн, китептердин өздүк наркы көтөрүлүп, элдин китеп сатып алуу чама-чаркы төмөндөдү.

- китептердин нускасы өтө чектелүү болду, мисалы, бир жылда 1-класска 70-80 миң окуучу кирет, анын 80 пайызы кыргыздар, ал эми балдар үчүн китептерди авторлор 500-1000 нускада араң чыгарат, демек, Кыргызстанда китеп таңкыстыгы өтө жогору ж.б.

Окуучулар китеп окуудан алыстап жатса, алардын анча-мынча окуган китептери кандай деген суроого социологдор изилдөө жүргүзгөн. Анын жыйынтыгы (2001-жыл): 1-4-класстарда «мага китеп окуган жагат, көп

окуйм» деген көрсөткүч окуучулардын 43%ы, ошол эле балдарды 10-класска барганда сураганда көрсөткүч 17%га түшкөн, б.а., 5 жылда 26% окурман жоголгон. Алардын китеп окуу булактары: үй китепканалары – 43%, жалпыга тиешелүү китепканалар – 18%, китеп дүкөндөрдөн – 16%. 11-14 жаштагы өспүрүмдөрдүн окурмандык кызыгуулары мындай: жаратылыш жана жаныбарлар тууралуу китептер – 16%ы, приключения жана «ужастиктер» – 11%ы, фантастика жана фэнтезия – 8%, жомок – 7%, техника – 7%, тарыхый тема – 4%⁴.

Факт айтып тургандай, биринчиден, жалпылык китепканалардын жана китеп дүкөндөрүнүн таасири кескин азайып кеткен; экинчиден, көркөм адабияттарга, алардын ичинде жомокторго, тарыхый чыгармаларга кызыгуу да басандаган.

Бул көрүнүш тууралуу педагогика илимдеринин доктору, профессор С.Рысбаев мындай деп жазат: «Жалал-Абад шаарында болгонубузда мектеп китепканаларына баш багып, китепканачылар менен аңгемелешкен элек. Ошондо шаардын №13, №6 мектебинин китепканасында окуу китептерден тышкары, 3000 даана көркөм адабий китеп болсо, анын бир даанасы да кыргыз тилинде эмес экени таң калтырды. Же болбосо, Сузак районунун «Дома ата» деген мектебинин китепканасында жалпы 2497 адабий китеп болсо, балдар үчүн 9 даана гана кыргызча китеп болгон. Мунун өзү Кыргызстандын мектептеринин китепканасын кыргыз тилиндеги китептер менен камсыз кылуудагы проблема канчалык оор абалда экенин айттырбай эле эске салып турат. Бир кейиштүү абал аргасыз ойго келет: Кыргыз баласына мынтип өз өлкөсүндө өз эне тилинде китеп жетишпей отурганы – чет жерди мекендеп кеткен кыргыздардын балдарынан айырмасы эмнеде? Ойлой келсек, эч канчалык айырмасы жок сыяктуу. Анын кесепети, албетте, улутка тиет. Китепсиз улут интеллекти төмөн, рухий келечеги жарды элге айланат. Улуттук деградацияга учурайт. Бүгүнкү 1-класстын окуучусуна:

---

⁴ Чудинова В.П. Чтение детей и подростков в России: проблемы и перспективы [Текст] / В.П.Чудинова // Школьная библиотека. – 2003. – №8. – с. 51

«Чоңойгондо ким болосуң? Кандай адам болгун келет?» деп суроо берип көрүшкөн. Алар келечекте чоң кызматта иштеп, кымбат баалуу машина мингиси, бизнесмен болуп, бай жашагысы келерин, ансыз жашоо кыйын болорун ойлонбой туруп эле айтышкан. Мындан бүгүнкү кичинекей кыргыз балдары өз келечегинен эмнеден кооптонору тууралуу изилдөөлөрдүн жыйынтыгына чындап эле ишенүүгө болот»⁵.

Советтик учурда адабий китептердин, андагы идеалдуу каармандардын балдарга таасир күч болуп, мектеп окуучулары Данконун (М.Горький), Павел Корчагиндин (Н.Островский), Чапаевдин (Д.Фурманов), Зоя Космедемьянскаянын, Олег Кошевойдун (А.Фадеев), Кычан Жакыповдун (Ш.Бейшеналиев), Чолпонбай Түлөбердиевдин (К.Жантөшов) эрдиктерин кайталагысы келчү. Азыр эми ааламдашуу доорунда адабияттын балдарга таасири төмөндөп, окуучуларыбыз кылмыштуу топтун лидерлерин үлгү катары карап, арам жол менен акча тапкан бизнесмендер аларга өрнөк болуп, эрежесиз эр уруштун «баатырлары» алардын дүйнөсүнө жакын болууда. Адабият, көркөм сөз балдарды трагедиялуу жашоодон, өзүн-өзү өлтүрүүгө жеткен сресстен сууруп чыга албай калды. С.О.Байгазиев мындай жазат: «Изилдөөлөр бүгүнкү окуучу өспүрүмдөрдүн кечээки ата-бабаларындай өз өлкөсү жөнүндө эмес, көбүнчө өз керт башынын маселелери жөнүндө ойлонуп, турмушка коммерциялык, прагматикалык мамиле тарабына, материалдык кызыкчылык жагына ооп баратышкандыгын ачыкка чыгарууда. Социологиялык изилдөөлөрдүн далилдеринен мисал келтирели. Маселен, балдар бүгүн моминтип ойлонушат:

«Мен шаардын сыртында дем ала турган үйлүү болууну каалар элем.

Мен үч кабаттуу жеке үйлүү болууну каалар элем.

Мен миллион акчалуу болууну каалайм.

Мен BMW машиналуу болууну каалайм.

---

⁵ Рысбаев С. Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары. Башталгыч класстардын мугалимдери үчүн методикалык колдонмо. – Б.: 2015 // http://www.kao.kg/images/stories/doc/268_036.pdf

Мен төрт кабаттуу үйлүү болууну жана дүйнөдөгү эң бай адам болууну каалайм.

Мен бизнесмен болууну каалайт элем, себеби мен жакшы жашоо, «крутой» болуу жана шаарда, өлкөдө «авторитет» болуу үчүн көп акча табууну каалайт элем».

Изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөтүп тургандай, азыркы балдардын арасында маданий-руханий, адептик-ыймандык, атуулдук-патриоттук багытта ой жүгүрткөндөр негедир аз. Ырас, бирин-экин окуучу «Мен эски кыргыздын ырларын кайрадан жаратууну каалайм», «Мен президент болуп, өлкөмдү бай өлкө кылгым келет» дешип жооп беришкен. Балдардын тилеги жакшы, бирок өспүрүмдөрдүн анкеталык жооптору негизинен «акча», «пайда», «бийлик-байлык», «жеке атак-даңк» сыяктуу түшүнүктөрдүн тегерегинде айланчыктап турат. Балдардын дүйнөсүндөгү мындай тенденция адеп-ыйман, руханият тарбиясынын кызыкчылыгынан караганда, кооптонууну жаратпай койбойт.

Бул жагдайдан улам, кененирээк ой жүгүртүп көрөлүчү. Бүгүнкү дүйнөдө рынок, соода-сатык системасынын үстөмдүгүнүн шартында эл, мекен, журт кызыкчылыгы деген чоң түшүнүктөр урматталбай, ыйман, уят, абийир аттуу ыйык нерселер тебеленип, материалдык байлыктын культу өсүп, үлүлчөсүнөн «кабыгынын» ичине кирип кеткен өзүмчүл, индивидуалист жандар көбөйүп, акчага, алтынга, көр дүнүйөгө жүгүнүү күчөөдө. Америкалык илимпоз Кольберг «Турмушка өзүмчүлдүк, пайдакечтик, жалаң бухгалтердик, коммерциялык, технократиялык мамиле Европа менен Америкада өзүнчө бир улуттук ооруга айлангандыгын» тынчсызданып жазат. Цивилизациянын мындай терс илдеттеринин белгилери биздин Кыргызстанда да пайда болду»⁶. Адабиятчы, педагог андан ары 2006-

---

⁶ Байгазиев С.О. Өлкөбүздөгү бүгүнкү адеп тарбиясы: абалы жана проблемалары // Педагогика илимдеринин доктору, профессор Абдыкерим Муратовдун 60 жылдык мааракесине карата 2017-жылдын 12-майында И.Арабаев атындагы КМУда өткөн «Ааламдашуу доорундагы адабият менен педагогиканын орду» деп аталган эл аралык илимий-тажырыбалык конференциянын материалдары / И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – Б.: 2017. – 1-Чыг. 2-бөлүк, Серия: педагогика жана психология. – 11-12-бб.

жылы апрель айындагы кыргыз телеберүүсүнөн тартууланган бир көрсөтүүдө 5-6 кыргыз улутундагы өспүрүмгө «эгер кайра төрөлүп калсаң, ким болор элең» деген суроо берилгендигин, берилген ушул суроолорго окуучулардын биринин артынан бири француз болгум келет, орус болууну каалайм, немис болгум келет, англичан болгум келет деп жооп беришкендигин, алар кыргыз болууну каалабагандыгын өкүнүч менен белгилейт. Дагы «Жаңы Ордо» газетасындагы маалыматка таянып «өлкөдөгү анархизмдин» кесепетин мындай цифралар менен далилдейт: алкоголиктер – 100000, баңгилер – 20000, сойкулар – 30000, ажырашуу жылына – 7000, кароосуз балдар – 50000, адам сатуу жылына – 4000, адеп-ахлак кетип, эртелеп, кээде партада төрөгөн өспүрүм кыздар жылына – 2000, мектеп рекеттерине козголгон кылмыш иши жылына – 500 ж.б.»⁷.

Ушул демографиялык катастрофа эң биринчи мектепке тиешелүү: интернет булактарынан алынган ар түрдүү маалыматтарга караганда жылына 100дүн тегерегинде окуучу суицидге барып, 70-80 кыздын боюна бүтүп калууда, Бишкек, Ош шаарындагы, Жалал-Абад областынын Аксы районундагы окуучу кыздардын мушташтары тартылган видеолор жарыяланды, балдардын мушташтары өлүмгө алып келген фактылар бир нече жолу катталды. Окуучулардын кылмыштуу топторду түзүшү, ар кандай диний агымдарга кошулуп кетүүсү шаарларда да, айылдарда да күнүмдүк жашоону коштогон атрибуттарга айланды.

Мектептин адабият мугалимдеринин сапаты да, алардын окуучуларды адабият дүйнөсүнө аралаштырып кирүү деңгээли да төмөндөдү. Мунун себеби, кыргыз тили жана адабияты адистигине мектепти орто же ортодон төмөн бүткөн балдар барып, мыкты бүтүрүүчүлөр укуктаануу, дипломат, экономист, салык иши сыяктуу престиждүү деп эсептелген адистиктерге кетет. Жогорку окуу жайынан жакшы окуп бүтүргөн кыргыз тили жана

---

⁷ Байгазиев С.О. Өлкөбүздөгү бүгүнкү адеп тарбиясы: абалы жана проблемалары // Педагогика илимдеринин доктору, профессор Абдыкерим Муратовдун 60 жылдык мааракесине карата 2017-жылдын 12-майында И.Арабаев атындагы КМУда өткөн «Ааламдашуу доорундагы адабият менен педагогиканын орду» деп аталган эл аралык илимий-тажрыйбалык конференциянын материалдары / И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – Б.: 2017. – 1-Чыг. 2-бөлүк, Серия: педагогика жана психология. – 11-12-бб.

адабияты мугалимдеринин да көбү илим тармагына, басылмалардын редакцияларына, мамлекеттик кызматтарга, бизнеске кетип, мектепке ортозаар мугалимдер гана келүүдө. Натыйжада алар адабият сабагынын милдети көркөм чыгарманын мазмунун жеткирүү деп гана түшүнүп, адабий китептерди көп окутпай, баланын фантазиясын, ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө көмөк көрсөтпөй, турмуштук позициясын бекемдөөгө, идеалдуу каармандардын өрнөк-үлгүсү менен тарбиялоого анчалык салым кошо албай жатат.

Ушундай жалпы адамзаттык глобалдуу проблемалардын контекстинде окуучулардын көркөм адабият менен таанышып, андан үзүрлөнүп, келечек турмушу үчүн жардам алуу зарылдыгы келип чыгат. Көркөм адабияттар менен таанышуунун натыйжасында окуучулар өздөрүн ар тараптуу өстүрүп, тарбиялайт. Ал китептердин бүгүнкү күндөгү функциялары негизинен төмөнкүдөй:

1. Көркөм адабият дүйнө таанытат. Ар бир китеп бул же тигил доорду, мезгилди чагылдырып берет. Мисалы, 1916-жылдагы кыргыздардын улуттук-боштондук көтөрүлүшү кантип башталганын, көтөрүлүшчүлөр кантип жазаланганын, алардын Кытайга качып бараткандагы жана ал жактагы оор күндөрүн таанытуу милдетин Ы.Шайбековдун «Кайран эл», К.Баялиновдун «Ажар», Ж.Турусбековдун «Ажал ордуна», А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар» («Таң алдында») ж.б. чыгармалар аткарат. Булардын авторлору, теги, түрү, жанры, стили, жазылган мезгили ар түрдүү болгону менен эл турмушунун эң оор бир учурун окурманга көркөм образдар менен көркөм сөздүн күчү менен таанышат.

2. Адамдан жогорудагыдай дүйнө таанымынын кеңейиши анын ой жүгүртүүсүнө, кругозоруна таасир этип, ал окурман акыл-эси жактан ар тараптуу инсан катары калыптанат.

3. Жаш окурмандын кыялый (фантастикалык), романтикалык дүйнөсүн өстүрүүгө жардам берет. Эмне үчүн балдар үчүн жомоктор, фантастикалык чыгармалар кызыгуу менен окулат? Себеби аларда бала кыялданып таба

турган окуялар жана каармандар бар. Мисалы, адамзат космоско биринчи жолу көтөрүлгөн 1961-жылдан 23 жыл мурда жазылган К.Эсенкожоевдин «Үчүнчү шар» деген фантастикалык аңгемеси кыргыз балдарынын көптөгөн муунуна таасир этип, алар асманга учуунун ар кандай жолдорун ойлошкон. Ошолордун кыял дүйнөсүн ойготууга ушул чыгарма таасир эткен, ал эми бала үчүн жаш чакта кыялдануу сезимдерин өстүрүү анын инсан катары жетилишинде өзгөчө мааниге ээ болот.

4. Айланасындагы адамды таанып билүүдө көркөм адабият чоң роль ойнойт. Бала болсун, жаш адам болсун адамдар коомунда жашайт, ар бир адам күнүнө ондогон адамдар менен мамиле түзөт, ошол адамдардын кандай экендигин, алардын мүнөзүн, иш-аракеттерин, сырткы жана ички дүйнөсүн билүү үчүн аларды өзү окуган китептердеги адабий каармандарга салыштырат. Мисалы, түнт, ички сырларын сыртка чыгара бербеген, ичинен бугун чыгара албаган адамды көрүп Даниярдай экен десе, шар, тартынбас, күлкү менен жүргөн аялдарды көрүп Жамийлага окшош экен дейт, демек, окурман турмушта көргөн адамдарын Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестиндеги каармандарга салыштырып таанып билет. Жазуучулар да көркөм образ жаратууда турмушта жашап өткөн реалдуу адамдардын прообразын түзгөн учурлар көп кездешет.

5. Турмуштагы ак менен караны, жакшылык менен жамандыкты, оң менен терсти ажыратууда окурманга адабий чыгармалар жол көрсөтөт. М.Байжиевдин «Төрт адам» деген пьесасын окуп жатып, окуяны баяндоочу Назинин абалында калып, берки эки каармандын Искендер менен Азиздин кимиси ак, кимиси кара, кимиси жакшы, кимиси жаман экенин билбей отурабыз да, окуянын жүрүшүндө, драмалык диалогдордо, репликаларда экөө эки жакка ажырап чыга келет да, чыгармадан алган интеллектуалдык билимибиз, таасирибиз бир каарман тарапта болууга алып келет. Жаш адамдын, баланынын кызыгууларын ойготуу үчүн да адабий китептердин мааниси чоң. Дүйнөлүк адабияттагы деңиз саякатчылары жөнүндө китептерди окуп, деңиздерге саякатка чыккандар, Э.Хемингуэйдин

очерктерин окуп, Африкага жол алгандар көп болгон. Айрым жаштарды кесип тандоосуна да адабий каармандар таасир этет.

6. Окурмандын сөз байлыктарын өстүрөт, анын эстетикалык табитин калыптайт. Кыргыз адабиятын жаратуучулардын биографиясын карап көрөлү: Сагымбай Орозбак уулунун атасы Орозбак чоорчу, сурнайчы болсо, таякеси Келдибек чоң манасчы болгон, Саякбай Каралаевдин Дакиш деген чоң энеси ага Манастын окуяларын айтып берген, Токтогул Сатылгановдун акын болушуна апасы Бурманын кошокчулугу, Тоголок Молдонун аталаш агасы Музоокенин манас айтышы, комуз күүлөрүн чертиши, Осмонкул Бөлөбалаевдин апасы Айшанын ырчылыгы, Аалы Токомбаевдин энеси Уулбаланын кошокчулугу, жамакчылыгы, Түгөлбай Сыдыкбековдун апасы Айымкандын жамакчылыгы, Насирдин Байтемировдун энеси Аруукенин ырчы, кошокчулугу, Сүйүнбай Эралиевдин атасынын, таятасынын комузчулугу булардын көркөм дүйнөсүн калыптоого таасирин тийгизген. Чыңгыз Айтматов мындай деп айтат: «Кат сабаты ачылбаса да, өзүнчө бир керемет сыйкыр акыл-эс ээси болгон чоң энем элдик ырларды, кошокторду жана жомокторду аябагандай көп билчү. Балалыгымдын таттуу күндөрү ошол чоң энемдин мээриминен менен өттү»⁸.

7. Китеп бала менен эң сонун маектеш. Экөө жалгыз болгондо бири-бири менен сырдашат, ойлорун бөлүшөт, анан ошондой таасирдеги бала диалог куруу ишмердүүлүгүн жогорку деңгээлге жетиштирет. Бала китеп менен башка адамга айланат.

«Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясында» мындай жазылган: «...таалим-тарбия маселеси стратегиялык маселе катары ар дайым мамлекеттин көңүлүнүн чордонунда турушу зарыл. Анткени тарбия – адамзат, улут, социум топтогон социалдык-тарыхый тажрыйбаны, маданиятты, руханий-адеп-ахлак салттарын муундарга мурастап өткөрүүнүн

---

⁸ Айтматов Ч. Балалыгым [Текст] / Ч.Айтматов. – Стамбул: Хызыр Рекламджылык ЛТД Шти, 2002. – 6-б. 138 б.

куралы. Коомдогу өтмө-катыштык жол-жобосун жүзөгө ашырып турган улуу феномен – тарбия механизми аркылуу гана коом коом катары сакталып турат жана келечекке карай илгерилеп өнүгөт. Тарбия системасы дегенди көздөп отурган максаттын, андан улам алдыга коюлган милдеттердин, ал максат-милдеттерди жүзөгө ашырууга омок, база болуп бере турган тиешелүү мазмундун, ошол мазмунду инсандын жан-дүйнөсүнө терең сиңирүүгө жөндөмдүү таалим-тарбия методдорунун жана формаларынын өз ара ич жактан логикалуу байланышкан бирдиктүү тутумун түшүнүү зарыл. Демек, тарбия процесси деген бул – негизинде коом тарабынан, эл тарабынан ойлонулган, алдын-ала пландалган, атайын максат көздөп ырааттуу уюштурулган, башкарылып жөнгө салынып турган, өтүшү, жүрүшү жана берип жаткан натыйжалары көзөмөлгө алынып турууга тийиш болгон, өзүнө комплекстүү мамилени талап кылган олуттуу көрүнүш. Тагыраак айтканда, тарбиялоо – бул коомдун мүдөөлөрүнө жана муктаждыктарына жараша адамдын адеп-ахлак сапаттарын калыптандыруу боюнча максатка багытталган, план ченемдүү иш»⁹. Мына ушул мамлекеттик, улуттук мааниси жогору стратегиялык тарбиялоо ишине кыргыз адабияты предметин, анын ичине класстан тышкары окуу ишмердүүлүгүн пайдалануу ар бир адабият мугалиминин милдети жана парзы.

Окуучуга, анын аң-сезимине, эстетикалык табитине, руханий-адептик тарбиясына таасир этүүдө кыргыз адабияты өзгөчө предметтердин бири болсо, мына ошол предметтин курамындагы класстан тышкаркы окуу бул – өтө татаал, көп кырдуу, функционалдык милдети чоң система. Ал күнүмдүк (класстан тышкаркы окууну пландоо, уюштуруу, жетектөө), эпизоддук (окуу конференциялар, презентациялар, кино, театр көрүү, адабий кечелер, поэзия мүнөттөрү, адабий жерлер боюнча аймак таануу экскурсиялар ж.б.), циклдык (ийрим, бирге окуу, бирге талкуулоо, кары-картандарга китеп окуп берүү ж.б) чыгармачыл иштерден турат, алардын баарында мугалим менен ата-

---

⁹ Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы [Текст] // Кутбилим. – 2010. – 20-авг.

эненин, коомчулуктун, окуучулардын биримдиктеги аракеттери көрүнөт. Методикалык жагынан караганда класстан тышкаркы окуу индивидуалдуу да, группалык да болушу мүмкүн. Ал мугалимдин тандап алган методуна көз каранды. Бирок баса белгилей турган нерсе – класстан тышкаркы окууда сабак кандай усул, форма менен өтүлбөсүн окуучунун китеп окууга болгон кызыгуусун ойготуу биринчи планга коюлат. Анткени, класстан тышкаркы окуу – мугалимдин ишиндеги, анын окуучу менен аракеттенүүсүндөгү негизги багыттардын бири.

Советтик билим берүүнүн традицияларын жана салттарын карап көргөндө адабиятты класста окутуу менен класстан тышкары окутуунун төмөнкүдөй байланыштары көрүнөт, алар:

биринчиден, классты окулуп жаткан чыгарманы талдоодо же автор тууралуу маалымат берүүдө башка чыгармалар, же автордун башка жазгандары менен тааныштырылат;

экинчиден, ар кандай сабактарда ыр окуу (айтуу) мүнөттөрү, окуган китептери тууралуу маалымат берүү ж.б. учурлар болуп турат;

үчүнчүдөн, ар бир жылдын биринчи сабагы каникулда окуган чыгармаларын суроо менен башталган, бул процесс кышкы каникулдан кийинки биринчи сабакта да кайталанган, демек, мунун өзү класстан тышкаркы окуунун бир көрүнүшү болгон;

төртүнчүдөн, мугалимдер бул же тигил тема боюнча дил баян, эссе, реферат жазууда, же оозеки жооп берүүгө даярданууда окуучуларга кошумча окуу үчүн көркөм адабияттарды, адабий изилдөөлөрдү, адабий сын китептерди сунуш кылган.

Жогорудагыдай ыкмалар адабиятты класста жана класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүн биримдикте жүргүзгөнүн көрсөтүп турат.

Кыргыз адабиятын окутуу методикасында адабият сабагы класстан тышкаркы окуу менен биргеликте гана окуучулардын өз алдынча изденүүсүнө жана алардын көркөм адабиятты окууга болгон кызыгуусун ойготуп, шыктандырууга активдүү таасир этерин мектеп практикасы

далилдеп келет. Класстан тышкаркы сабак мектепте өтүлгөн сабак менен тыгыз байланышта болгондо гана өз максатына жетет.

Класстан тышкаркы окуу катардагы сабактын уландысы, анын жаңы шарттагы жаңы формасы болуп эсептелет. Бул сабакта окуучулар өз алдынча окууда алган билимдерине, компетенттүүлүктөрүнө таянып, көркөм чыгарманы окуу, түшүнүү, талдоо жагынан бир кыйла индивидуалдуулукка, эркиндикке жетишет. Демек, класстын тышкаркы окуу – негизги сабакта жетишкен билимдерди реализациялоонун да, сынактан өткөрүүнүн да тажрыйба аянтчасы.

Ошол эле кезде класстан тышкаркы окуу кадимки сабактардан айырмаланып мугалимден кеңири чыгармачыл изденүүнү жана ой жүгүртүүнү, окуучулар менен дагы жакын мамиле түзүүнү талап кылат. Класстан тышкаркы сабактарда мугалим негизинен, окуучулардын окулуп жаткан чыгарманы чыгармачылык менен кабыл алышына жана андагы сюжеттик өнүгүштү, идеялык-темалык биримдикти, образдар системасын жана көркөм каражаттарын, кыскасы, чыгарманы чыгарма катары кармап турган адабий-эстетикалык баалуулуктарын системасын, биримдигинин жалпы топтомун терең түшүнүүсүнө басым жасайт, окуучуларды да ошого даярдайт.

Сабактарда класстан тышкаркы окууга болгон мамиле табигый болушу керек. Ошону менен бирге эле биринчиден, окулуп жаткан чыгарманын тексттин темасынын актуалдуулугуна, экинчиден, класстагы окуу кырдаалына көз каранды болуп эсептелет. Чыныгы устат мугалимдер өз окуучуларынын жекече сабактагы тажрыйбаларын гана баалап эске алышпастан, алардын класстан тышкаркы окуу ишмердигине да багыт көрсөтө алат. Класстан тышкаркы окуу сабактары адабият сабагына эчак кирген. Азыркы кезде ал орто мектепте окутулган кыргыз адабиятынын бир салаасы.

Класстан тышкаркы окуунун негизги өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

1. Сабак (класстык иш) менен сабактан (класстан) тышкаркы иштердин биримдигинен келип чыгуучу адабий билим берүүнүн бир формасы.

2. Талкууга алынуучу чыгармаларды эркин тандоого укук берилүүчү педагогикалык аянтча.

3. Соңку адабияттын өкүлдөрүнүн чыгармалары менен таанышуунун кенири мүмкүнчүлүгү.

4. Окуу программаларына, окуу китептерине берилген эркиндик.

5. Окуучунун окурмандык өз алдынчалыгын өнүктүрүүнүн маанилүү фактору.

6. Окурмандык кызыгууларды калыптандыруунун эң мыкты звенолорун бири.

Ошентип, жыйынтыктай келгенде, класстан тышкаркы окуунун негизги милдеттери: көркөм чыгарманын руханий, нравалык, тилдик, эстетикалык байлыктарына сүңгүп кирүү; көркөм чыгарма окуу жана түшүнүү үчүн окуучулардын компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу; ар кандай көркөм текстти баалоо үчүн билим жана билгичтиктерге ээ кылат; адабий чыгармадан өз турмушуна керектүү баалуулуктарды таба алат; чыгарма аркылуу көркөм-чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн, кабыл алуусун, эмоционалдык сезимдерин, интеллектуалдык көрөңгөсүн, эстетикалык табитин жогорулатат; оозеки жана жазуу речине азык болор тилдик-стилдик, поэтикалык байлыктарга ээ болот.

1.2. Класстан тышкаркы окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн изилдениш тарыхына обзор

КТО деген терминди алгачкы жолу В.П.Шереметевский 1897-жылы колдонгон¹⁰. Ошондон бери ушул түшүнүк, термин колдонулуп келе жатат. Адабияттын адамды өзгөртүүчү күчү, инсанды ар тараптан

---

¹⁰ Шереметевский В.П. Сочинения Вл. П. Шереметевского. – М.: Комиссия преподават. рус. яз. при учеб. отд. о-ва распространения технич. Знаний. – 1897. - 330 с.

калыптандыруудагы анын ролу орус социал-демократтары В.Г.Белинский, Н.А.Добролюбов, Н.Г.Чернышевский, жазуучулар Л.Н.Толстой, Ф.Достоевский, М.Шолохов, А.Барто, М.Горький, педагогдор К.Д.Ушинский, А.С.Макаренко, Н.К.Крупская, В.А.Сухомлинский ж.б. таанымал адамдардын эмгектеринде ара тараптуу чагылдырылган.

Кыргыз адабиятынан класстан тышкары окуу ишинин тарыхы түздөн түз орус адабиятын окуу илими жана практикасы менен байланышат. XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында бир катар орус педагогдору (Х.Д.Алчевский, Н.А.Рубакин, А.П.Нечаев, Ц.П.Балталон¹¹ ж.б.) окуу программасындагы классикалык чыгармаларды эле үйрөтө бербей ошол убакта балдар кызыккан китептерди да окутуу керек деп эсептешкен. Ал мезгилде урбанизация, руханий-адептик дегредация кылмыш дүйнөсүнүн коомдо орун-очок алып калышына шарт түзгөн, ал болсо адабиятта кылмышкерлер менен күрөшкөн каармандарды жараткан да, ошондой багыттагы адабият («сыщицкая литература» деген түшүнүк кирген), приключения, фантастика өтүмдүү товарга айланган.

XX кылымдын 20-жылдарынан тартып советтик билим берүү китеп окууга өзгөчө маани берген, себеби элдин көбү сабатсыз болчу, аларга социализмдин идеяларын түшүндүрүү, марксизм-ленинизмди таратуу үчүн массалык сабат ачуу зарыл болчу. Ошол кезде Н.А.Рубакиндин эмгектеринде¹² окууну индивидуализациялоого өзгөчө маани берилип, балдарга ылайык окуй турган китептердин тизмесин сунуштоо керектиги айтылган.

Көрүнүктүү методист Н.А.Рыбникова мектепте окурмандык ишмердүүлүктөрдү жүргүзүүнүн ар кандай методдорун сунуш кылган социологиялык, методикалык изилдөөлөрдү жыйнап, «Детское чтение: методы изучения» (1928) деген китеп түзүп чыккан.

---

¹¹ Балталон Ц.П. и В.Д. Воспитательное чтение. Беседы по методике нач. обуч. -3- изд., М., 1913. - 299 с.

¹² Рубакин Н.А. Избранное: В 2 т. – Т. 2. – М.: 1975. – сс. 67, 140

Класстан тышкаркы окуу адабият сабагынын бөлүмү катары орус элинде өткөн кылымдын 50-жылдарынан тартып Л.В.Благонадежин, О.И.Никифоров, Н.Д.Молдавский, Л.Г.Жабиц, М.Д.Пушкарев, Л.Н.Рожин, Н.А.Бодрова¹³ жана башка ушул сыяктуу белгилүү психологдор, педагогдор жана адабиятчылар ушул жаатта бир топ алгылыктуу эмгектенип орто мектептердин окуу программаларына киргизүүнү теориялык жактан далилдеп жолго коюшкан болсо, М.Г.Марацман¹⁴, М.Г.Качурин¹⁵, О.Ю.Богданова¹⁶ сыяктуу методисттер класстан тышкаркы окууну окутуунун жол-жоболорун, усулдарын иштеп чыгууга жетишкен. Бүгүнкү күнгө келип (2003-жылдан бери) «Класстан тышкаркы окуу» деген илимий методикалык журнал чыгарууну да колго алышкан.

Азыркы педагогика жана педагогикалык психология илимдеринде адабий чыгармалар аркылуу эстетикалык тарбиялоо (С.А.Аничкин), нравалык тарбиялоо (О.Н.Сороцкая), адабияттын тарбиялык мүмкүнчүлүгүн жогорулатуу (Т.Д.Полозова, Н.Б.Берхин), балдарды жалпы өнүктүрүүдөгү окуунун мааниси (З.И. Романовская) проблемалары изилденди.

И.А.Бодров класстан тышкаркы окууну социалдык жана педагогикалык көрүнүш катары караса, Н.К.Силкин анын типтерин жана түрлөрүн көрсөтөт, М.Я.Мишлимовичтин эмгектеринде класстан тышкаркы окуунун жогорку класс окуучуларын нравалык тарбиялоодогу мүмкүнчүлүктөрү изилденген. XX кылымдын 60-жылдарында С.А.Аничкин «Эстетическое воспитание детей младшего школьного возраста на уроках чтения и во внеклассной

---

¹³ Бодрова Н.А. Методика организации и проведения уроков внеклассного чтения по литературе в старших классах средней школы/: Автореф. дис. канд. пед. наук. – Куйбышев, 1967 – 18 с.

¹⁴ Маранцман В.Г. Приёмы изучения литературного произведения в школе. Методика преподавания литературы. Под ред. З.Я. Рез. - М.: Просвещение, 1985

¹⁵ Качурин М.Г. Внеклассное чтение и внеклассная работа по литературе. Методика преподавания литературы. Под ред. З.Я. Рез. - М.: Просвещение, 1985.

¹⁶ Богданова О.Ю., Маранцман В.Г., Чертов В.Ф. Методика преподавания литературы: ч. 2, Учебник., М.: 1994. – с.239. с. 302.

работе»¹⁷, 70-жылдарда В.И.Ионова «Внеклассное чтение как одно из средств руководства самовоспитанием младших школьников»¹⁸, О.Н.Сороцкая «Формирование нравственных представлений у младших школьников на уроках чтения»¹⁹ деген темаларда кандидаттык диссертацияларын жазган, ошол эле жылдарда Н.Н.Светловская «Теоретические основы читательской самостоятельности и их реализация в системе начального обучения» темадагы докторлук диссертациясын²⁰ деген жана бир топ китептерин, хрестоматияларды²¹ жарыялаган. 80-жылдарда Н.Б.Берхин «Литературное развитие школьников» деген окуу куралын²² жана «Эмоциональное развитие школьников на уроках литературы» деген темада докторлук диссертациясын²³, азербейжан методисттери М.Пиримова «Организация внеклассного чтения в начальных классах и его влияние на повышение качества обучения»²⁴, А.М.Гасанов «Возможности и пути использования детской литературы в нравственном воспитании школьников младшего возраста: (На материале детской литературы Азербайджана)» деген темада

---

¹⁷ Аничкин С.А. Эстетическое воспитание детей младшего школьного возраста на уроках чтения и во внеклассной работе /на материале русской детской литературы 2-й половины XIX века/: Автореф. дис. канд. пед. наук. М., 1960. – 14 с.

¹⁸ Ионова В.И. Внеклассное чтение как одно из средств руководства самовоспитанием младших школьников: Автореф. дис. канд. пед. наук. Фрунзе, 1975. – 24 с.

¹⁹ Сороцкая О.Н. Формирование нравственных представлений у младших школьников на уроках чтения. Автореф. дис. канд. пед. наук. М., 1973. – 24 с.

²⁰ Светловская Н.Н. Теоретические основы читательской самостоятельности и их реализация в системе начального обучения. Автореф. дис. д-ра пед. наук. М., 1977. – 38 с.

²¹ Светловская Н.Н. Самостоятельное чтение младших школьников. М.: Педагогика, 1980. - 159 с.; Светловская Н.Н. Методика внеклассного чтения. – М.: Просвещение, 1991. – 206 с.; Светловская Н.Н., Джежелей О.В. Внеклассное чтение в I классе. – М.: Просвещение, 1981. – 208 с.; Светловская Н.Н., Джежелей О.В. Внеклассное чтение во 2 классе. – М.: Просвещение, 1983. – 250 с.; Светловская Н.Н., Джежелей О.В. Внеклассное чтение в 3 классе. – М.: Просвещение, 1984. – 175 с.

²² Берхин Н.Б. Литературное развитие школьников: Учеб. пособие. – М., Прометей, 1989. – 165 с.

²³ Берхин Н.Б. Эмоциональное развитие школьников на уроках литературы: Автореф. дис. д-ра пед. наук. – М., 1993. – 40 с.

²⁴ Пиримова М. Организация внеклассного чтения в начальных классах и его влияние на повышение качества обучения: Автореф. дис. канд. пед. наук. Баку, 1981. – 36 с.

кандидаттык диссертациясын²⁵, 90-жылдарда О.В.Джежелей китептерин²⁶, Н.А.Зинченко «Формирование культуры отношений младших школьников во внеклассной воспитательной работе»²⁷, Николаева Е.Л. «Внеклассное чтение в системе нравственного воспитания младших школьников»²⁸, Н.Г.Осак «Уроки внеклассного чтения в 5-8 классов Кабардино-Балкарии в общей системе литературного образования»²⁹, 2000-жылдан кийин М.П.Воронина «Методическая подготовка учителя к работе над развитием диалогической речи младших школьников на уроках внеклассного чтения»³⁰, С.И.Колодезникова «Формирование читательских интересов у учащихся начальных классов в якутской школе»³¹ аттуу темаларда диссертациясын жазган.

Ошентип өткөн кылымдын 70-90-жылдарында класстан тышкары окуу проблемасы советтик методисттер тарабынан интенсивдүү изилденген. 60-70-жылдарда класстан тышкары окууга анчалык көңүл бурулбай, массалык мектептер адабияттарды тизмелеп коюу менен чектелген, китептердин тизмесин берүү аларды сөзсүз окуп чыгууга милдеттендирген эмес. 80-жылдардан тартып окутуунун бул формасы дагы өркүндөөгө бет алды адабияттын окуу программаларына кошумча окуу үчүн чыгармалар

---

²⁵ Гасанов А.М. Возможности и пути использования детской литературы в нравственном воспитании школьников младшего возраста: (На материале детской литературы Азербайджана): Авто-реф. дис. канд. пед. наук. Баку, 1988. – 20 с.

²⁶ Джежелей О.В. Развитие речи и обучение чтению. – М.: Валент, 1994. – 71 с.; Джежелей О.В. и др. Готовимся к урокам внеклассного чтения. – М.: Аркти:Ларгос, 1997. – 111 с.

²⁷ Зинченко Н.А. Формирование культуры отношений младших школьников во внеклассной воспитательной работе: Автореф. дис. канд. пед. наук.: Харьков, 1990. – 18 с.

²⁸ Николаева Е.Л. Внеклассное чтение в системе нравственного воспитания младших школьников Автореф. дис. канд. пед. Наук. – М.: 1999. – 19 с.

²⁹ Осак Н.Г. Уроки внеклассного чтения в 5-8 классов Кабардино-Балкарии в общей системе литературного образования: Автореф. дис. канд. пед. наук. М.: 1998. – 18 с.

³⁰ Воронина М.П.Методическая подготовка учителя к работе над развитием диалогической речи младших школьников Автореф. дис. канд. пед. наук. - Санкт-Петербург, 2000. – 18 С.

³¹ Колодезникова С.И. Формирование читательских интересов у учащихся начальных классов в якутской школе:Автореф. дис. канд. пед. наук. Якутск, 2007. – 18 с.

сунушталып, аларга атайын сааттар ажыратылды, СССРде китеп басып чыгаруу, китеп окуу чоң өндүрүшкө жана маданиятка айланды. Мектептерде класстан тышкары окуунун адабий кече, авторлор менен жолугушуу, поэзия кечеси, викторина, кроссворд, конкурс, драма кружогу, адабий жерлер боюнча экскурсия ж.б. формалары кеңири практикалана баштады. «Школьная библиотека» деген серияда балдар жана өспүрүмдөр үчүн китептер массалык нускалар менен чыгып, окуучуларга окуулуктар менен кошо класстан тышкары окуу боюнча окуу хрестоматиялары берилди.

Кыргыз адабиятынан 1953-жылдагы окуу программасында³² алгачкы жолу класстан тышкары окулган чыгармалар боюнча аңгемелешүү тууралуу маалымат берилет. Кийинки 1960-жылдагы адабияттык окутуунун программасында³³ кыргыз адабиятынын сааты көбөйүп, ар бир класска 72 сааттан бөлүнгөн, ал эми 1963-жылкы окуу программасында³⁴ кыргыз адабиятынын чыгармаларын окутууга басым жасалган, бул программаларда класстан тышкаркы окуу боюнча түшүндүрмө берилген.

1964-1965-окуу жылы үчүн программада³⁵ IX-XI класстарга өз алдынча окуу үчүн деп он беш чыгарма сунуш кылынган, бул тууралуу Н.Ишекеев он беш чыгарманынын экөөсүнөн башкасы котормо болгонуна «аттиң ай, бул жерде да окуу программасынын жалпы композициясына мүнөздүү болгон этнокөркөм дөөлөткө артыкчылык берүү сакталса кана» деп кейийт³⁶. Деги эле соңку жылдарга чейинки класстан тышкаркы окуу үчүн материалдарга котормо адабиятынын арбын берилгенин байкоого болот. Албетте, мунун жакшы жагы да бар, бирок ошол котормолордун сапаты эске алынбай калган

---

³² Орто мектептин VIII-X класстары үчүн кыргыз адабиятынын программасы. – Ф.: Кыргыз окуупедмамбас. – 1953. – 62-б.

³³ Кыргыз тили жана адабияттык окуунун программалары: Сегиз жылдык жана он бир жылдык мектептердин V-VIII класстары үчүн. – Ф.: Кыргыз окуупедмамбас. 1960. – 24-54-бб.

³⁴ Кыргыз тили жана адабияттык окуунун программалары: Сегиз жылдык жана он бир жылдык мектептердин V-VIII класстары үчүн. – Ф.: Кыргыз окуупедмамбас. 1963. – 23-68 бб.

³⁵ Орто мектептин программасы: Адабият. (IX-XI класстар үчүн. – Ф.: Кыргыз окуупедмамбас. – 1964. – 40-б.

³⁶ Ишекеев Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы. – Б.: 1994. – 175-б. 386 б.

учурлар кездешет. 1969-жылы К.Иманалиев «Кыргызстан маданияты» газетасына жазган «Ийри олтуруп, түз кеңешели» деген полемикалуу макаласында³⁷ кыргыз адабиятын окутуунун бир катар проблемаларын көтөрүү менен класстан тышкаркы окуунун зарылдыгын белгилейт. 1971-72-окуу жылында сегиз жылдык жана орто мектептер үчүн кыргыз адабиятынын өркүндөтүлгөн программасы талкуудан кийин практикага жиберилди³⁸, ошол нормативдик документте класстан тышкаркы окуу үчүн сааттар көбөйтүлгөн, мисалы, 7-класска 8 саат ушул ишмердүүлүккө бөлүнгөн, бирок дагы эле ал тизмеде котормо адабияты басымдуулук кылган. Ал эми кыргыз адабиятын орто мектептерде окутуунун тарыхында 1975-жылдын ноябрь айында Кыргызстан КП БКнын «Кыргыз тилин окутуунун абалы жана аны жакшыртуунун чаралары жөнүндөгү» токтомунан кийин жаңыланып түзүлгөн программада класстан тышкаркы окууну өзүнчө бөлүм катары белгиленгендиги жана ага атайын сааттар бөлүнгөндүгү жөнүндө К.Иманалиев өзүнүн «Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы» аттуу эмгегинде төмөнкүлөрдү айтат: «Жаңы программа боюнча адабияттык окуу үчүн сунуш кылынган материалдардын үч түрлүү тизмеси берилди. Эң негизгиси класста талдоого алына турган чыгармалар. Экинчиси окуу үчүн милдеттүү болгон чыгармалар. Мындай чыгармалар класста атайын талдоого алынбайт. Мугалим тарабынан негизги материалды өтүүнүн мезгилинде, же атайын класстан тышкары окуу ишин жүргүзүү үчүн бөлүнгөн убакыттын эмес, өзүнүн адабий билимин жогорулатыш үчүн, класста алган билимин тереңдетиш үчүн окууга сунуш кылынган материалдар. Бул материалдарды окуш үчүн да мугалим жетекчилик кылып, багыт берип турууга тийиш». Келтирилген мисалдан көрүнгөндөй, Кыргызстандагы орто мектептеги турмуш үчүн класстан тышкаркы окуу жат көрүнүш эмес экендиги көрүнүп турат.

---

³⁷ Иманалиев К. Ийри олтуруп, түз кеңешели // Кыргызстан маданияты, 1969. – 4-июнь.

³⁸ Сегиз жылдык жана орто мектептер үчүн кыргыз тилинин жана адабиятынын программасы: 1970-71-окуу жылы (4-10-класстар үчүн) [Текст]. – Ф.: 1970. – 45-148-бб.

1982-жылы чыккан программада³⁹ да класстан тышкаркы окууга тизме берилген. Анда атайын тиркемеде класстан тышкаркы окуу үчүн 4-6-класстарга чыгармалар сунушталып, алар бир нече бөлүмгө бөлүнгөн: кыргыз фольклорунун үлгүлөрү; кыргыз эл акындарынын чыгармалары; классикалык орус адабияты; совет адабияты; кыргыз совет адабияты; боордош элдердин адабияты; чет элдер адабияты.

Кыргызстан эгемендүү мамлекет болгондон кийин 1992-жылы 15-майда КРдин элге билим берүү министрлиги мектептердин 1992-1993-окуу жылына карата жаңы окуу планын сунуштаган, ага ылайык кыргыз адабиятына бөлүнгөн сааттардын саны мурдагы 490 сааттын ордуна 714 саатка көбөйгөн, б.а., V-XI класстарда жумасына үчтөн саат белгиленип, ар бир класска жалпы окуу жылы үчүн 102 сааттан бөлүнгөн. Бул окуу планынын негизинде Кыргыз педагогика илим-изилдөө институтунда жаңы окуу программасы иштелип чыккан⁴⁰. Ал эми 2000-жылдан тартып окуу программалары С.Байгазиев жана А.Муратов тарабынан даярдалып, бир нече жолу оңдолуп, толукталып жарык көрүп келе жатат⁴¹.

Бул программаларда класстан тышкаркы окуунун материалдары тууралуу түшүнүк катта мындай деп айтылат: «Баланын адабий билимин класстан тышкары окулуучу көркөм чыгармалар толуктайт. V-IX класстарда окуучулардын класстан тышкары окуган чыгармаларын талдоо үчүн атайын сааттар бөлүнгөн. Сунуш кылынган тизмедеги адабияттарды жергиликтүү шартка, мектеп китепканасынын мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык, мугалим жана окуучулар макулдашуу жолу менен тандап алат. Чыгармаларды тандоодо биринчи кезекте алардын көркөмдүк кунарына, темасына, актуалдуулугуна,

---

³⁹ Кыргыз адабиятынын программасы: IV-X класстар үчүн. [Текст] – Ф.: Мектеп, 1982. – 103 б.

⁴⁰ Кыргыз тилинин жана адабиятынын программалары: Кыргыз мектептеринин V-XI, орус мектептеринин I-XI класстары үчүн // Бишкек, 1992. – 30-38-бб.

⁴¹ Кыргыз адабиятынын программасы: Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн [Текст] Түз.: С.Байгазиев, А.Муратов. – Б.: 2000. – 124 б.; Кыргыз адабиятынын программасы: Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн. [Текст] Түз.: С.Байгазиев, А.Муратов. – Б.: 2011. – 66 б.

таанытуучулук, тарбия берүүчүлүк мүмкүнчүлүгүнө жана тилдик байлыгына көңүл бурулушу керек. Класстан тышкары окуу үчүн зарыл болгон учурда мугалим жана окуучулар өздөрү каалаган, тизмеде болбогон чыгармаларды да тандап алышса болот»⁴². Мындагы программанын оң жагы: мектеп китепканасынын китеп базасын, жергиликтүү мүмкүнчүлүктү эске алгандык, ошол эле кезде тизмедеги бардык эле чыгармаларды сөзсүз окуп чыгууга милдеттендирбөө. Класстан тышкары окулган чыгармалар боюнча аңгеме жүргүзүүгө 6 саат бөлүнгөн, ал эми тизмеге он алты чыгарма, төрт (кыргыз, орус, казак, өзбек) элдин жомоктору мугалимдин тандоосу боюнча киргизилген. Элдик оозеки чыгармачылыктан «Селкинчек» ыры, А.Үсөнбаевдин «Жолборс минген киши» поэмасы, К.Жантөшевдин «Акылман бала», К.Баялиновдун «Мурат», А.Токомбаевдин «Акай мерген», Т.Сыдыкбековдун «Сагынбадымбы», К.Эсенкожоевдин «Саякатчы бала», «Тоо теке атканда», Б.Сартовдун «Айга саякат», Ш.Бейшеналиевдин «Мүйүзүнөн айрылган сүзөнөөк» аңгемелери, Ж.Мукамбаев «Ак булак» жомогу, дүйнөлүк адабияттан Бир тууган Гриммдердин «Баатыр тигүүчү», Г.Х.Андерсендин «Кар ханышасы» жомоктору, классикалык орус адабиятынан И.С.Тургеневдин «Муму», грузин адабиятынан Н.Думбадзенин «Мен күндү көрүп турам» повести, чет элдер адабиятынан Антуан де Сент-Экзюперинин «Кичинекей ханзаада», Сетон-Томпсондун «Кутеней – тоонун кулжасы» деген чыгармалары киргизилген. Бул, албетте, алты саат үчүн өтө көп материал, экинчиден, мугалим да, окуучулар да булардын кайсыл бирин окушту билбей калат. Мына ушундай көрүнүш башка класстарда да кайталанат.

Класстан тышкары окутуу боюнча алгачкы эмгектердин бири катары 1955-жылы К.Иманалиев тарабынан жазылган жана «Мугалимдер газетасына» жарыяланган «Орто мектептин жогорку класстарында кыргыз

---

⁴² Кыргыз адабиятынын программасы: Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн. [Текст] Түз.: С.Байгазиев, А.Муратов. – Б.: 2011. – 7-б. 66 б.

адабият сабагы боюнча класстан тышкаркы окуу иши» деген макаланы⁴³ атап көрсөтүүгө болот. Адабиятчы-методист ошол кездеги орус адабиятын окутуу боюнча тажрыйбаларды жана илимий изилдөөлөрдү жыйынтыктап, аларга таянып кыргыз адабиятында да класстан ташкаркы окуу ишин киргизүүнүн зарылдыгын белгилейт.

Кийин 1984-жылы К.Иманалиев «Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери» деген китебине⁴⁴ «Кыргыз адабияты боюнча окуучулардын өз алдынча иштөөсүн уюштуруу» деген көлөмдүү макаласын (88-111-беттер) киргизген. Автор кыргыз адабияты боюнча өз алдынча иштөөнүн негизгилеринин бири класстан тышкаркы окуу эсептелерин айтып мындай жазат: «Ал боюнча сунуш кылынуучу материалдар төмөнкүлөр:

1. Тигил, же бул класстын программасына ылайык окууга сөзсүз тийиш болгон жазуучулардын чыгармалары.

2. Программага кирбеген жазуучулардын ошол класста өтүлүүчү материалдар менен тыгыз байланышы бар чыгармалары класстан тышкаркы окууга сунуш кылынат.

3. Программага кирбеген, ошол класстын материалдары менен байланышы аз, бирок окуучулардын билим деңгээлин жогорулатууга жардам бере турган материалдар»⁴⁵

Жогорудагы үч принцип менен методист класстан тышкаркы окуунун программасын түзүүнүн өзгөчөлүктөрүн белгилеген.

Ушул эле макалада автор класстан тышкаркы окууну уюштуруу жана андагы мугалимдин милдети, класстан тышкаркы окуу сабактарынын

---

⁴³ Иманалиев К. Орто мектептин жогорку класстарында кыргыз адабият сабагы боюнча класстан тышкаркы окуу иши // Мугалимдер газетасы. – 1955. – 4-август

⁴⁴ Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери [Текст] /К.Иманалиев. – Ф.: 1984. – 176 б.

⁴⁵ Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери [Текст] /К.Иманалиев. – Ф.: 1984. – 94-б.

формалары жана типтери, методикасы тууралуу сөз кылып келип, негизи бул проблема өзүнчө чоң сөз кылууну талап каларын айтып өтөт⁴⁶.

К.Дадыбаева «Адабият сабагында жогорку класстарда класстан тышкаркы жүргүзүлгөн атеисттик тарбиянын айрым маселелери» деген макаласында⁴⁷ Москва районундагы Аң-Арык сегиз жылдык мектебинин мугалими Абдыкерим Мамбеталиевдин «Эмгек жана дан» деген темадагы сабагын талдоого алат.

Класстан тышкаркы окуу боюнча негизги изилдөөчү К.Сабаева болгон. Ал С.Андабеков менен бирге жазган «IV-VII класстарда адабияттык окуу» деген китебинде⁴⁸ бул ишмердүүлүктүн методикадан алган ордун, ал аркылуу китеп окууга кызыктыруунун айрым жолдорун, ага жетекчилик кылуу, класстык окуу менен байланыштыруу проблемасын изилдеген. Ушул эле проблеманы «Кыргыз адабияты боюнча класстан тышкаркы окуунун методикалык маселелери» деген китебинде⁴⁹ бир топ тереңдеткен. Кыргыз ССР Агартуу министрлиги адабиятчы мугалимдер үчүн бекиткен методикалык колдонмо тилекке каршы, ошол 1983-жылдан бери класстан тышкаркы окутуу боюнча жападан жалгыз китеп катары колдонулуп келет. Анда төмөнкүдөй маселелер каралат: класстан тышкаркы окутуунун билим берүүчүлүк мааниси, окуучуларды өз алдынча окууга үйрөтүүсү, китеп менен иштөөгө көнүктүрүүсү, бул ишмердүүлүктү уюштуруу, класстан тышкаркы окуунун мазмуну, формалары, методдору, өткөрүү системасы, жетекчилик кылуу, болжолдуу планы ж.б.

К.Сабаева китебинде мындай деп жазат: «Класстан тышкаркы окуу сабакта жетиштүү ала албай калган билимин толуктайт. Бул окуучуларды

---

⁴⁶ Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери [Текст] /К.Иманалиев. – Ф.: 1984. – 98-б.

⁴⁷ Кыргыз тили жана адабият мугалимдеринин иш тажрыйбалары / [Текст]. – Ф.: Мектеп, 1971. – 70 – 73-бб.

⁴⁸ Андабеков С. IV-VII класстарда адабияттык окуу [Текст] / С.Андабеков, К.Сабаева. – Ф.: Мектеп, 1977. – 140 б.

⁴⁹ Сабаева К. Кыргыз адабияты боюнча класстан тышкаркы окуунун методикалык маселелери [Текст] / К.Сабаева. – Ф.: Мектеп, 1983. – 183 б.

көркөм китептерге кызыктырып, искусствону түшүнүү жөндөмүн өстүрөт. Мындан тышкары чыгармаларга сын көз менен кароого үйрөтөт»⁵⁰ деп келип, анын өзгөчөлүгүн мындай белгилейт: «...ага бүтүндөй класс катышып, сабак менен катарлаш жүрөт да, төмөнкүдөй билим берүүчү жана тарбиялык мааниге ээ болот:

а) окуучулар класста алган билимин толукташат, тереңдетишет, ой-сезимдерин өстүрүшөт;

б) өз алдынча окуу менен көз карашын калыптандырышат;

в) моралдык жактан жакшы сапатка тарбияланышат»⁵¹.

К.Сабаева бул методикалык колдонмосунда класстан тышкаркы окууну алып баруунун болжолдуу планын жана 8-10-класстар үчүн класстан тышкары окуй турган көркөм адабияттардын болжолдуу тизмесин да берет. Мисалы, 8-класстарга кыргыз фольклорунан 8 чыгарма, орус элинин классикалык адабиятынан 5 чыгарма, кыргыз элдин акындарынан Т.Сатылгановдун эки, Тоголок Молдонун эки, Б.Алыкуловдун, А.Үсөнбаевдин, К.Акиевдин, Жеңижоктун бирден томдугу сунуш кылынып, кайсыл чыгарманы окуш керектиги айтылбай, сунуш формалдуу берилген. Совет адабиятынын материалдары да ошондой – абстрактуу, формалдуу.

Класстан тышкаркы окуу ишинде жаңы баскыч С.Рысбаев жетекчилик кылган окумуштуулар жана педагогдор тобу тарабынан даярдалган кыргыз мектептери үчүн «Дил ачар» (1-класс үчүн класстан тышкары окууга карата хрестоматия)⁵², «Рабаят» (Элдик педагогика – балдарга, 1-4-класстар үчүн класстан тышкаркы окуу хрестоматиясы)⁵³, «Дил азык» (1-класстар үчүн класстан тышкаркы окуу хрестоматиясы)⁵⁴, «Дил азык», (2-класстар үчүн

---

⁵⁰ Сабаева К. Кыргыз адабияты боюнча класстан тышкаркы окуунун методикалык маселелери [Текст] / К.Сабаева. – Ф.: Мектеп, 1983. – 4-5-бб.

⁵¹ Сабаева К. Кыргыз адабияты боюнча класстан тышкаркы окуунун методикалык маселелери [Текст] / К.Сабаева. – Ф.: Мектеп, 1983. – 5-б.

⁵² Дил ачар. 1-класс үчүн класстан тышкаркы окууга карата хрестоматия. Түз.: С.Рысбаев ж.б. – Б.: «Педагогика», 2001

⁵³ Рабаят. Элдик педагогика – балдарга, 1-4-класстар үчүн класстан тышкаркы окуу хрестоматиясы. – Б.: «Бийиктик», 2008.

⁵⁴ Дил азык. 1-класстар үчүн класстан тышкаркы окуу хрестоматиясы. – Б.: «АЗУР» 2009. – 104 б.

класстан тышкаркы окуу хрестоматиясы)⁵⁵, «Дил азык» (3-класстар үчүн класстан тышкаркы окуу хрестоматиясы)⁵⁶, «Дил азык» (4-класстар үчүн класстан тышкаркы окуу хрестоматиясы)⁵⁷, орус класстары үчүн «Балапан» (1-класс), «Булак» (2-класс), «Жоогазын» (3-класс) деген китептерди атап көрсөтүүгө болот. Бул китептердеги тексттер класстан тышкаркы окуунун негизги принциптери сакталуу менен интерактивдүү ыкмаларды колдонууга ылайыкталып түзүлгөн.

Бул багытта С.Рысбаевдин жетекчилиги астында Б.Абдухамидова, Б.Асаналиев, Ч.Бекбаеванын башталгыч класстар үчүн программаны түзүп, ага негизденип «Кыргыз акын-жазуучулары – балдарга» аттуу хрестоматия⁵⁸ да мектеп окуучулардын пайдалануусуна тартуулаган.

1. 3. Мектептерде класстан тышкаркы окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн методологиялык негиздери

Класстан тышкаркы окууну уюштуруу жана аны өткөрүүнүн илимий негизде бир кылымдан ашык тарыхы бар, мына ошол убакта ал көптөгөн педагогдор, методисттер, адабиятчылар, китепканачылар тарабынан изилдөөгө алынган жана биздин изилдөөбүзгө негиз түзүп бере ала турган методологиялык таянычтар аныкталган. Ал методологиялык база таанып-билүүнүн татаал мыйзамдардын ачып берген философия, көркөм чыгарманын искусстволук белгисин көрсөтүп берүүчү эстетика, көркөм чыгарманын идеясын, темасын, сюжет жана композициясын, образдар системасын талдоого алган адабият илими (адабият таануу), балдардын окурмандык кызыгууларын үйрөнгөн социология, окуу ишмердүүлүгүн жана курак өзгөчөлүгүн аныктап, тактаган психология, окутуунун теориясын жана

---

⁵⁵ Дил азык. – 2-класстар үчүн класстан тышкаркы окуу хрестоматиясы. – Б.: «АЗУР» 2009. – 112 б.

⁵⁶ Дил азык. – 3-класстар үчүн класстан тышкаркы окуу хрестоматиясы. – Б.: «АЗУР» 2009. – 136 б.

⁵⁷ Дил азык. – 4-класстар үчүн класстан тышкаркы окуу хрестоматиясы. – Б. «АЗУР» 2009. – 136 б.

⁵⁸ Рысбаев С. Кыргыз акын-жазуучулары – балдарга: балдар үчүн окуу хрестоматиясы [Текст] / С.Рысбаев, Б.Абдухамидова, Б.Асаналиев, Ч.Бекбаева. – Б.: 2010. – 242 б.

тарыхын изилдеген педагогика, анын ичинде адабиятты окутуунун методикасы сыктуу илимдердин ачылыштарына, табылгаларына таянат.

Методологияны туура тандоо жана тактоо аркылуу изилдөөбүздүн объектисин, максат, милдеттерин аныктадык; педагогика боюнча жазылуучу илимий эмгектин башка илимдер менен интеграцияланыш учурларын белгиледик; диссертациянын изилдөө методдорун жана каражаттарын таптык.

Мына ушундай аспектилерден алып караганда биздин изилдөө прикладдык багытта болуп, биз фундаменталдык изилдөөлөргө, нормативдик-укуктук базаларга негизденип, илимий фактыларды жана тажрыйбаларды топтоп, аларды пайдаланып, балдар ырларын орто мектепте окутуунун технологияларын өркүндөтүү процессин ишке ашырдык. «Педагогикалык методология – илимий изилдөөнүн алгачкы (негизги) жоболору, структурасы, функциялары жана методдору жөнүндөгү окуу. Методологиялык билимдердин составына, биринчиден, жалпы методологиялык, жалпы илимий закондор, закон ченемдүүлүктөр жана алардан келип чыгуучу педагогикалык иш-аракеттерге коюлуучу талаптар жана педагогикалык жоболор кирет (маселен, таанып-билүүдө чагылтуунун жана чыгармачылыктын биримдиги, таанып-билүүнүн субъектисинин активдүүлүгү, тарбиялоонун жалпы максаттары жөнүндөгү жана башка жоболор); экинчиден, бир далай негиздүү жана маңыздуу педагогикалык закондор жана закон ченемдүүлүктөр жана алардан келип чыгуучу педагогикалык ишмердүүлүккө коюлуучу талаптар; үчүнчүдөн, педагогикалык изилдөөлөрдүн принциптери жана методдору. Мына ошентип, методология илимий таанып билүү иш-аракеттеринин принциптери, формалары жана жолдору жөнүндөгү окуу катарында эсептелинет да, ал эми педагогикадагы методологияны педагогикалык кубулуштарды таанып-билүүнүн жана өзгөртүп түзүүнүн негизинде жатуучу

теориялык жоболордун системасы деп түшүнөбүз» (Кыргыз педагогикасы: энциклопедиялык окуу куралы)⁵⁹.

Советтик илимдин традициялары боюнча кабыл алынгандай бардык илимдердин, анын ичинде биздин изилдөөнүн да негизги, жетектөөчү методологиялык негизин философия түзөт, философия адамды жана дүйнөнү таанып-билүү тууралуу илимий билимдер. Анын бир тармагы эстетика. Эстетика көркөмдүүлүктүн табиятын жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдейт, аныктайт. Биз изилдөөдө көркөм адабий чыгармаларды класстан тышкаркы окуу боюнча изилдөөдө дал ошол эстетикалык категориялар менен карап талдайбыз, баа беребиз. Окутуу процессинде көркөм чыгармадан алуучу «сонун», «жакшы», «жакпайт», «кайгылуу», «күлкүлүү» деп байыркы грек философу Аристотель белгилегендей эле, чыгармага өз баасын берет, сулуулук менен куниктиктин, бийиктик менен пастыктын, жамандык менен жакшылыктын, күлкүлүүлүк менен кайгылуулуктун ортосундагы карама-каршылыктарды табат.

Көркөм чыгарманынын эстетикалык табияты байыркы грек, рим, инди, кытай философторунан тартып эле, кийинки Гегелдин, Канттын эмгектеринде ар тараптуу изилденген, XX кылымга келип адабияттагы эстетиканы, философияны орус жана совет окумуштуулары Ю.П.Азаров⁶⁰, С.Ф.Анисимов⁶¹, В.Ф.Асмус⁶², М.М.Бахтин⁶³, Н.А.Бердяев⁶⁴, Ю.Б.Борев⁶⁵,

---

⁵⁹ Кыргыз педагогикасы: энциклопедиялык окуу куралы [Текст]: Башкы редактор Ү.Асанов, жооптуу редактор И.Бекбоев. – Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. – 134 б. 340 б.

⁶⁰ Азаров, Ю.П. Искусство воспитывать [Текст] Ю.П.Азаров. – М.: 1985. – 448 б.

⁶¹ Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление. – М.: Мысль, 1998. – 253 с.

⁶² Асмус, В.Ф. Вопросы теории и истории эстетики: Сборник статей. [Текст] В.В.Асмус. – М.: Искусство, 1968. – 654 с.

⁶³ Бахтин, М.М. Вопросы литературы и эстетики [Текст] М.М.Бахтин. – М.: «Художественная литература», 1975. ; Бахтин, М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса [Текст] М.М.Бахтин. – М.: «Художественная литература», 1990. – 536 с.; Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества [Текст] М.М.Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.

⁶⁴ Бердяев, Н.А. О рабстве и свободе человека [Текст] / Н.А.Бердяев // Мир философии: Книга для чтения. Человек. Общество. Культура. – М.: Просвещение, 1984. – 325с.; Бердяев, Н.А. Самопознание [Текст] / Н.А.

В.Е.Гусев⁶⁶, Д.С.Лихачев⁶⁷, А.Ф.Лосев⁶⁸, А.А.Потебня⁶⁹, В.Я.Пропп⁷⁰, кыргыз эстетиктери Т.Аскарров⁷¹, А.А.Салиев⁷² изилдеген, алардын көркөм адабият, аң-сезим жана ой жүгүртүү, адабияттагы шарттуулук, көркөм образдын табияты тууралуу ачылыштары биздин изилдөөгө илимий таяныч болуп берди. Класстан тышкары окулган чыгармаларды талдоодо адабий чыгармаларды бүкүлү (целостное) анализдөөнүн, системалуу талдоонун, б.а., бир чыгарманы бөлүп-жарбай, анын идея-темасын, сюжет-композициясын, образдуулугун, көркөм образдарын, эстетикалык баалуулугу, поэтикасын,

---

Бердяев. – М.: Книга, 1991. – 445с.; Бердяев, Н. А. Духовный кризис интеллигенции. Текст. / Н. А. Бердяев. – М.: Канон, 1998. – 389 с.

⁶⁵ Боров Ю.Б. Эстетика. Учебник. – М.: «Высшая школа», 2002. - 511с.

⁶⁶Гусев В.Е. Эстетика фольклора [Текст] / В.Е.Гусев; Академия наук СССР, Институт русской литературы (Пушкинский дом). – Ленинград: Наука, Ленинградскоеотделение, 1967. – 317, [2] с.

⁶⁷ Лихачев, Д.С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени[Текст] Д.С.Лихачев. – Л., 1985. – 306 с.; Лихачев, Д.С. Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси[Текст] Д.С.Лихачев. – М.: Современник, 1990. – 670 с.; Лихачев, Д.С. О филологии[Текст] Д.С.Лихачев. – М.: Высшая школа, 1989. – 208 с.

⁶⁸ Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991.

⁶⁹ Потебня, А.А. Слово и миф [Текст] А.А.Потебня. – М.: Правда, 1989.; Потебня, А.А. Теоретическая поэтика [Текст] А.А.Потебня. – М.: Высшая школа, 1990.

⁷⁰ Пропп, В.Я. Поэтика фольклора [Текст] В.Я.Пропп. – М.: Лабиринт, 1998.; Пропп, В.Я. Фольклор и действительность [Текст] / В.Я.Пропп: Избр. статьи. – М.: Наука, 1976. – 325с.

⁷¹Аскарров Т. Көркөм образдар дүйнөсүндө. – Ф.: Кыргызстан, 1967. – 151 б.; Эстетикалык жаңы сапаттарга: Макалалар жыйнагы. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 376 б.; Жаңыруунун жолунда. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 164 б.; Образдуу ой жүгүртүүнүн чексиздиги. – Б.: Кыргызстан, 2001. – 128 б.; Эстетическая природа художественной условности. – Ф.: Илим,1966. – 157 с.; Высокое призвание критики. – Ф.: Кыргызстан, 1972. – 68 с.; Восхождение к зрелости: Литерат.-критические статьи. – Ф.: Кыргыз-стан, 1976. – 312 с.; Эстетическое постижение мира: Избр. статьи, исследования. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 320 с.; Художественная условность как эстетическое явление в свете ленинской теории отражения. – Ф.: Кыргызстан, 1984. – 200 с.; Философский анализ литературного процесса. – Алматы, 1993. – 480 с.; Эстетическая оценка словесного творчества. – Б.: Кыргызстан, 2000. – 120 б.

⁷²Салиев А. Акыл-эс дүйнөсү жана көркөм элес [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Мектеп, 1981. – 256 б.; Жизнь – в стихах: Заметки об эстетической природе поэзии [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Илим, 1962. – 225 с.; Салиев А. Что такое мысль: В порядке обсуждения проблемы [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Илим, 1971. – 232 с.; Салиев А. Мышление как система [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Кыргызстан, 1974. – 247 с.; Салиев А. Человеческая психология и искусство [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 308 с.; Салиев А. Человек входит в мир: Сборник статей [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 272 с.

тилин ж.б.) биримдикте кароо тууралуу философиялык ойлорду, чыгарманы анын автору жашаган доор жана анын биографиясы менен биримдикте кароонун методологиялык эске алдык.

Философия менен адабиятты байланышта кароо, адабият жана искусство турмушту чагылдыруунун бир булагы экендиги XIX кылымдагы орус социал-демократтары В.Г.Белинскийдин⁷³, Н.А.Добролюбовдун⁷⁴, Н.Г.Чернышевскийдин⁷⁵ эмгектеринде биздин ишке теориялык негиз катары көрсөтүлгөн, алардын эмгектери кыргыз адабияты мугалимдери үчүн, методист изилдөөчүлөр үчүн баалуу материал болуп эсептелет.

Биз талдоого алып жаткан чыгармалардын табиятын, көркөм-эстетикалык табиятын, адабий чыгарма катары наркын ачып берүү үчүн адабият теориясынын эмгектерине таянуу сөзсүз керек. Бул багытта орус жана совет адабият теоретиктери Г.Л.Абрамович⁷⁶, Н.А.Гуляев⁷⁷, В.М.Жирмунский⁷⁸, И.Султан⁷⁹, М.И.Тимофеев⁸⁰, Б.В.Томашевский⁸¹, адабият терминдери жана түшүнүктөрү боюнча энциклопедиялар, сөздүктөр⁸², кыргыз адабият теориясы (К.Артыкбаев⁸³, М.Борбугулов⁸⁴,

---

⁷³Белинский, В.Г. Полное собрание сочинений [Текст]: в 13 т. /В.Г.Белинский. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 5. – 537с.; Белинский, В.Г. Тандалган чыгармалар [Текст] / В.Г.Белинский; түз.Ж.Абдраимов. – Ф.: Кыргызстан, 1973. – 274 б.

⁷⁴Добролюбов Николай Александрович. 3-е изд. –М.: Советская энциклопедия, 1969.

⁷⁵Чернышевский Н.Г. Соч. в 2 томах. – М.: «Мысль», 1986-1987

⁷⁶ Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. – М.: 1976

⁷⁷ Гуляев Н.А. Теория литературы.– М.: Высшая школа, 1977; Гуляев Н.А., Богданов А.Н. Теориялитературы в связи с проблемами эстетики.–М.: Высшая школа, 1970

⁷⁸ Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – М.: Наука, 1997. – 407 с.; Жирмунский, В.М. Сравнительное литературоведение [Текст] В.М.Жирмунский. – Л.: 1979. – 386 б.

⁷⁹ Султан И. Адабиет назарысы. – Ташкент: «Укутивчи», 1980.

⁸⁰ Тимофеев М.И. Основы теории литературы. – М.: Просвещение, 1976.

⁸¹ Томашевский Б.В. Поэтика: краткий курс [Текст] / Б.В.Томашевский. – М.: «GG», 1996. – 126с.

⁸²Словарь литературоведческих терминов. (Редакторы-составители Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев.– М.: Просвещение, 1974; Литературный энциклопедический словарь (под общей ред. Кожевникова В.М. и Николаева П.А.). – М.: СЭ.1987; Словарь по этике Текст./ Под ред. Дробницкого О.П., Кона И.С. – М.: 1970. – 446 с.

А.Садыков⁸⁵, Е.К.Озмитель⁸⁶, К.Рысалиев⁸⁷, Ж.Шериев жана А.Муратов⁸⁸) адабият таануу багытындагы маалыматтамалар (К.Асаналиев менен Р.Кыдырбаева⁸⁹, Ж.Шериев менен А.Муратов⁹⁰), энциклопедиялар⁹¹, адабий чыгармаларга берген баалар, сын пикирлер, талдоолор, адабий сын багытындагы эмгектер (К.Асаналиев⁹², Т.Аскараров⁹³, К.Бобулов⁹⁴, М.Борбугулов⁹⁵, К.Даутов⁹⁶, О.Ибраимов⁹⁷, С.Жигитов⁹⁸, А.Садыков⁹⁹,

---

⁸³ Артыкбаев К. Теориялык маалыматардын тактыгы үчүн. Китепте: Артыкбаев К. Мезгил элестери.– Ф.: «Кыргызстан», 1979, 64-72-б.

⁸⁴ Борбугулов М. Адабият теориясы. Окуу китеби. – Б.: 1996. – 552б.

⁸⁵ Садыков А. ж.б. Адабият теориясынын проблемалары. – Ф.: «Илим», 1965

⁸⁶ Озмитель Е.К. Теория литературы. – Ф.: «Мектеп», 1986.

⁸⁷ Рысалиев К. Кыргыз ырларынын түзүлүшү. – Ф.: «Мектеп», 1965.

⁸⁸ Шериев, Ж. Адабият теориясы [Текст] Ж.Шериев, А.Муратов. – Б.: 2004. – 178 б.

⁸⁹ Асаналиев К. Кыдырбаева Р. Адабият таануу терминдеринин кыргызча кыскача сөздүгү.- Ф.; Кыргыз ССР ИА басмасы, 1961 (долбоор), 1963.; Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. – Б.: ОсОО «БИЛД», 2004. – 572-б.

⁹⁰ Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Түзгөндөр: Шериев Ж., Муратов А. – Ф.: 1987. – 120 б.; Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Түзгөндөр: Шериев Ж., Муратов А. – Б.: 1994. – 158 б.; Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Толуктоолор менен 2-бас. [Текст] / Түзгөндөр: Шериев Ж., Муратов А. – Б.: 2003. – 200 б.; Муратов А. Кыргыз адабияты: маалыматтама [Текст] / Муратов А. Шериев Ж., Исаков К. – Б.: «Айат», 2014. – 392 б.

⁹¹ Кыргыз адабияты: энциклопедия [Текст] // Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору. Башкы редактор: Ү.Асанов, жооптуу редактор: А.Акматалиев – Б.: 2004. – 408 б.

⁹² Асаналиев, К. Көркөм нарк [Текст] К.Асаналиев. – Ф.: 1988.–131б.

⁹³ Аскараров Т. Эстетикалык жаңы сапаттарга. - Ф.: Кыргызстан, 1980. – 375 б.

⁹⁴ Бобулов К. Жаңы тилке. – Ф.: Адабият, 1991. – 349 б.; Бобулов К. Фольклор жана адабият. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 268 б.

⁹⁵ Борбугулов М. Единство национальное и интернациональное. – М.: Советский писатель, 1979.; Борбугулов М. Кенч капкасын ачып... Адабий-сын макалалар. – Ф.: 1975. – 180б.

⁹⁶ Даутов К. Ырдын өмүрү. Адабий-сын макалалар жыйнагы. – Ф.: Кыргызстан, 1977. – 112 б.; Даутов К. Жаңы чектерге. Адабий-сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 216 б.; Даутов К. Издегеним тубаса акын, тунук поэзия. – Б.: 2008. – 476 б.; Даутов К. Таланттар жана тагдырлар. – Ф.: Адабият, 1988.; Даутов К. Мезгил сыны жана мен. Тандалмалар. – Б.: 2004. – 524 б.

⁹⁷ Ибраимов О. Көз караш. Сын китеби. – Ф.: Кыргызстан, 1985. – 128 б.; Ибраимов О. История киргизской советской лирики. – Б.: Кыргызстан, 1991. – 306 с.; Ибраимов О. История и поэзия. – Б.: Ала-Тоо, 2000. – 208 с.; Ибраимов О. История кыргызской литературы XX века» (в 2-х тт).–Б.: 2013. – 1050с.; Ибраимов О. История кыргызской литературы XX века», 2- изд-е, дополненное.–Б.: 2014. – 517 с.

А.Эркебаев¹⁰⁰ ж.б.) изилдөөбүздүн адабият таануу багытындагы методологиялык базасы болду.

Класстан тышкары окуу иши бул – педагогикалык татаал жана узакка созулган процесс, ал ишмердүүлүктү туура өткөрүүдө мугалимдерге теориялык жана практикалык жактан жардам берүү үчүн Я.А.Коменский¹⁰¹, И.К.Песталоцци¹⁰², К.Д.Ушинский¹⁰³, Л.Н.Толстой¹⁰⁴, В.А.Сухомлинский¹⁰⁵, Ш.А.Амонашвили¹⁰⁶ ж.б. классикалык педагогдордун эмгектери өзгөчө маанилүү. Алардын жана кийинки көптөгөн илимпоз педагогдордун

---

⁹⁸Жигитов С. Ырлар жана жылдар. – Ф.: 1972; Жигитов С. Кечээкинин сабактары, бүгүнкүнүн талаптары. – Ф.: «Адабият», 1991.

⁹⁹Садыков А. Алыкул Осмоновдун поэзиясындагы традиция жана новатордук.– Ф.: Кырг. ССР ИА,1962. – 131 б.; Садыков А. Проблемалар жана ой жүгүртүүлөр: Адабий сын макалаларды жыйнагы. – Ф.: Кыргызстан, 1973. – 178 б.; Садыков А. Башаттар жана жаңычылык. – Б., 1993. – 107 б.; Садыков А. Алыкул Осмонов. Чыгармачылык өнөрканасы. – Б.: Турар, 2004. – 116 б.; Садыков А. Сүйүнбай Эралиев. Чыгармачылык өнөркана сыры. – Б., 2006. – 105 б.; Садыков А. Кыргыз романтикалык поэзиясы. Жоомарт Бөкөнбаев. – Б., 2008. – 120 б.

¹⁰⁰Эркебаев А. Азыркы учур жана кыргыз поэзиясы. Адабий-сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 140 б.

¹⁰¹Коменский Я.А. Я.А.Коменский. Избранные педагогические сочинения. Том 2. – М.: Педагогика, 1982. – С. 576.

¹⁰²Песталоцци И.Г. Избранные педагогические сочинения [Текст] /И.Г.Песталоцци. – М.: 1981. – т. 2. 416 с.

¹⁰³ Ушинский К.Д. Избранные педагогические произведения [Текст] / К.Д.Ушинский. –М.: 1968. – 557с.; Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения.– М.:Педагогика, 1988. – 414 с.; Ушинский К.Д. Материалы к третьему тому педагогической антропологии [Текст] / К.Д.Ушинский. – М., 1950. – 665 с.; Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт антропологии [Текст] / К.Д.Ушинский. – М., 1948. – 774 с.; Ушинский, К. Д. Проблемы педагогики [Текст]/ К.Д.Ушинский.– М.: Изд-во УРАО, 2002. – 529 с.; Ушинский, К.Д. Избранные педагогические соч. [Текст] / Под ред А.И. Пискунова (отв. ред) / К.Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1974. – Т. 1. – 584с.; Ушинский, К.Д. О народности в общественном воспитании [Текст] / К.Д.Ушинский //Избр. пед. соч.: В 2томах. –т. 1. – М.: Педагогика, 1974. –51-123 с.

¹⁰⁴Толстой Л.Н. Педагогические сочинения [Текст] / Л. Н. Толстой; АПН СССР. – М.: Педагогика, 1989. – 542с.

¹⁰⁵ Сухомлинский, В.А О воспитании: сост. С.Л.Соловейчик [Текст] / В.А.Сухомлинский.–М.: Политиздат,1975.– 228с.; Сухомлинский, В.А. Павлышская средняя школа [Текст] / В.А.Сухомлинский. – М.: 1979. – 373 с.; Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям [Текст] / В.А.Сухомлинский. – Минск, 1981. – 287 с.

¹⁰⁶ Амонашвили, Ш.А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. [Текст] Ш.А.Амонашвили. – Мн., 1990. – С. 7 - 11.; Амонашвили, Ш.А. Размышления о гуманной педагогике[Текст] Ш.А. Амонашвили. – М.: Изд. дом. Ш.А.Амонашвили, 1996. – 494с.

идеялары азыркы университеттер үчүн чыгарылган педагогика боюнча окуу китептеринде¹⁰⁷ чагылдырылган. Буларда көркөм адабият аркылуу балдарга эстетикалык, нравалык тарбия берүүнүн, мекенчил инсандарды калыптандыруунун жол-жоболору көрсөтүлгөн.

Класстан тышкары окуу ишмердүүлүгүнүн дидактикалык негиздери, сабак өткөрүүнүн методдору, принциптери, каражаттары, формалары советтик, орус жана кыргыз дидактары И.Я.Лернер¹⁰⁸, М.И.Махмутов¹⁰⁹, Г.К.Селевко¹¹⁰, Ю.К.Бабанский¹¹¹, И.Б.Бекбоев¹¹², М.И.Махмутов¹¹³,

---

¹⁰⁷Педагогика [Текст]: педагогические теории, системы, технологии /Учебник. Под ред. С.А.Смирнова. – М.: Академия, 1999. – 512 с.; Педагогика [Текст]: Учебное пособие для студентов пед. институтов / Под ред. Ю.К.Бабанского. –М.: Просвещение, 1983. – 608 с. ; Педагогикалык изденүү [Текст] / Түз.: И.Н.Баженова; Которгондор И.Бекбоев ж.б. – Ф.: Педагогика, 1989. – 608 б.; Подласый И.П. Педагогика [Текст]: Учебник / И.П.Подласый – М.: Высшее образование, 2006. – 340 с.; Лихачев Б. Педагогика. Курс лекций [Текст] / Б.Т.Лихачев. – М.: Юрайт, 1999. – 240 с.; Лихачев Б. Т. Педагогика [Текст] / Б.Т.Лихачев. – М.: 1992; Пидкасистый П.И. Педагогика [Текст] / П.И.Пидкасистый. – М.: Роспедагентство, 1996; Подласый И.П. Педагогика. Новый курс [Текст] / И.П.Подласый // Учебник для студентов пед.вузов. – М.: 1996; Сластенин В.А. Педагогика [Текст] / В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, А.И.Мищенко, Е.Н.Шиянов. – М.: 1997. – 512 с.; Харламов И.Ф. Педагогика [Текст] / И.Ф. Харламов. – Минск, 1991. – 560 с.

¹⁰⁸ Лернер И.Я. Дидактическая система методов обучения[Текст] /И.Я.Лернер. – М.: Знание, серия «Педагогика и психология», 1976. - №3.; Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения[Текст] /И.Я.Лернер. – М.: Педагогика, 1981.

¹⁰⁹ Махмутов М.И. Современный урок. Вопросы теории [Текст] / М.И.Махмутов. – М.: Педагогика, 1981.– 191с.

¹¹⁰Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие [Текст] / Г.К.Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.

¹¹¹ Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды [Текст] / Ю.К.Бабанский. –М.: Педагогика, 1989. – 560с.; Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения: общедидактический аспект [Текст] / Ю.К.Бабанский. – М.: 1977.; Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса [Текст] / Ю.К.Бабанский.– М.: 1992.

¹¹² Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын териялык жана практикалык маселелери [Текст] / И.Б.Бекбоев.– Б.: Педагогика века, 2004. – 384б.; Бекбоев И.Б. Окуучу, мектеп, мугалим: улуттук педагогика илиминин контекстинде: илимий-педагогикалык макалалар жыйнагы. 2-китеп. – Б.: 2015. – 464 б.

¹¹³ Махмутов М.И: Современный урок. Вопросы теории [Текст] / М.И.Махмутов. – М.: Педагогика, 1981.– 191с.

В.П.Беспалко¹¹⁴, В.К.Дьяченко¹¹⁵ ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүндө ар тараптуу чагылдырылган.

Класстан тышкары окуу бул – китеп окуу менен байланыштуу. Ал эми китеп окуу педагогикалык гана эмес психологиялык да процесс, себеби окууда окурмандын мүнөздүк, курактык өзгөчөлүктөрү, окурмандык кызыгуулары сөзсүз эске алынууга тийиш. Советтик психологдор Б.Г.Ананьев адамтаануу проблемасын ар тараптуу изилдесе¹¹⁶, Л.И.Божович бала курактагы инсандын калыптануу процессин жана ага таасир эткен факторлорду аныктаган¹¹⁷, Л.С.Выготский адам психикасынын өнүгүшүн маданий жана тарыхый түшүнүү жагынан өз окуусун иштеп чыккан¹¹⁸, А.Н.Леонтьев ишмердүүлүктүн жалпы психологиялык окуусун тереңдеткен¹¹⁹, С.Л.Рубинштейн жалпы психологиялык изилдөөлөрдү жүргүзгөн¹²⁰, Д.Б.Эльконин балдардын жана мектеп окуучуларынын психологиясын изилдеген¹²¹ ж.б.

---

¹¹⁴ Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии [Текст] / В.П.Беспалько. – М.: 1989.; Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения [Текст] / В.П.Беспалько. – М.: 1995. – 336 с.

¹¹⁵ Дьяченко В.К. Новая дидактика [Текст] / В.К.Дьяченко. – М.: 2001.

¹¹⁶ Ананьев, Б.Г. О проблемах современного человекознания [Текст] / Б.Г.Ананьев. – М.: Наука, 1977. – 380 с.; Ананьев, Б.Г. Психология педагогической оценки. Избранные психологические труды [Текст] / Б.Г.Ананьев. – Педагогика, 1980. – 267 с.; Ананьев, Б.Г. Человек как предмет познания [Текст] / Б.Г.Ананьев // Избр.психологические труды: в 2-х т. М.: Изд-во Московского университета, 1980. – Т. 1. – С. 16-178.

¹¹⁷ Божович, Л.И. Избранные психологические труды: проблемы-формирования личности Текст. / Л.И.Божович, под.ред. Д.И.Фельдштейна. – М.: Изд-во Междун.пед.академии, 1994.; Божович, Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте [Текст]/ Л.И.Божович.– М.: Просвещение, 1968. – 464 с.; Божович, Л.И. Отношение школьников к учению как психологическая проблема [Текст] / Л.И.Божович. – М., 1951.

¹¹⁸Выготский Л.С. Педагогическая психология [Текст] / Л.С.Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.

¹¹⁹ Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики [Текст] / А.Н.Леонтьев. – М.: 1972. – 292с.; Леонтьев А.Н. Избранные психологические сочинения в 2-х т., Т. 2.[Текст] / А.Н.Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983

¹²⁰ Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии [Текст] / С.Л.Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 423 б.

¹²¹ Эльконин Д.В. Детская психология [Текст] / Д.В.Эльконин. – М.: Учпедгиз, 1960. – 328 с.; Эльконин, Д.Б. Введение в психологию развития: в традиции культурно-исторической теории Л.С.Выготского [Текст] / Д.Б.Эльконин. М.: Психология, 1994. – 167с.; Эльконин, Д.Б. Избранные психологические труды [Текст] / Д.Б.Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560с.; Эльконин, Д.Б. Психология обучения младшего школьника

Көркөм чыгарманы талдоонун психологиялык негизи катары В.А.Кан-Калик жана В.И.Хазан¹²² төмөнкүдөй психологиялык шарттарды жана принциптерди көрсөтөт, алар:

- чыгармачылык;
- эстетикалык табит;
- көркөм-педагогикалык чыгармачылык;
- көркөм-изилдөөчүлүк ишмердүүлүк;
- көркөм-конструктивдүү ишмердүүлүк;
- көркөм-коммуникативдик ишмердүүлүк;
- методикалык ишмердүүлүк (методисттик);
- психологиялык-педагогикалык ишмердүүлүк;
- социалдык-психологиялык ишмердүүлүк.

Психологиялык эмгектер китеп окуунун этаптарын, балдардын курагына байланыштуу сунуш кылуунун жолдорун, окуунун социалдык маани-мазмунун ачып берет.

Жогорудагы эмгектердин идеялары биздин изилдөөдө методологиялык жактан жол көрсөтүүчү болду.

Илимий ишти жазууда орус адабиятын жана жалпы эле адабиятты окутуу боюнча методикалык багыттагы изилдөөлөр (А.С.Айзерман¹²³, Н.И.Кудряшев¹²⁴, Н.Я.Мещерякова¹²⁵, В.Г.Маранцман¹²⁶, Н.М.Молдавская¹²⁷,

---

[Текст]/ Д.Б.Эльконин. –М.: «Знания», 1974. –63с.; Эльконин, Д.Б. Развитие устной и письменной речи учащихся [Текст] / Д.Б.Эльконин / под ред. В.В.Давыдова, Т.А.Нежной. – М.: Психология, 1998.–112 с.

¹²²Кан-Калик В.А., Хазан В.И. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе. – М.: Просвещение, 1988. –255с.

¹²³ Айзерман А.С. Уроки литературы сегодня [Текст] А.С.Айзерман. – М., 1974. – 188 б.

¹²⁴ Кудряшев Н.И. Методы обучения литературы [Текст] Н.И.Кудряшева // Методика преподавания литературы. Под. ред. З.Я.Реза. – М.: 1977. – 70-б.; Кудряшев Н.И. Теоретические основы методики литературы (Методика как наука. Курс литературы в средней школе. Методы обучения): Автореф. дис. д-ра. пед. наук. – М., 1970. – 57 с.; Кудряшев, Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы[Текст] Н.И.Кудряшева. – М.: Просвещение, 1981.

¹²⁵ Мещерякова Н.Я. Нравственное воспитание учащихся на уроках литературы в 6-7 классах. – М., 1984. – 159 с.

В.А.Никольский¹²⁸, В.А.Онищук¹²⁹, З.Я.Рез¹³⁰, М.А.Рыбникова¹³¹, В.Р.Щербина¹³² ж.б.) класстан тышкаркы окууда адабий чыгарманы окуп үйрөнүүнүн ыкмаларын, жолдорун жана каражаттарын аныктап берген. Бул эмгектердин негизинде кыргыз методисттери Б.Акматовдун¹³³, Б.Алымовдун¹³⁴, С.Байгазиевдин¹³⁵, С.Батаканованын¹³⁶, К.Иманалиевдин¹³⁷,

---

¹²⁶ Маранцман, В.Г. Проблемное изучение литературного произведения в школе /Пособие для учителей. [Текст] В.Г.Маранцман, Т.В.Чирковский. – М.: Просвещение, 1977. – 206 с.; Маранцман, В.Г. Содержание и этапы литературного образования. //Методика преподавания литературы. Под ред. О.Ю.Богдановой и В.Г.Маранцмана. - Ч. 1. [Текст] В.Г.Маранцман. – М.: Просвещение, 1995.

¹²⁷ Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. – М.: Педагогика, 1976.–224с.

¹²⁸ Никольский, В.А. Методика преподавания литературы в средней школе [Текст] В.А.Никольский. – М.: Просвещение, 1971. – 256 с.

¹²⁹ Онищук В.А. Урок литературы в современной школе. – М.:Просвещение, 1981. – 190 с.

¹³⁰ Рез З.Я. Изучение лирических произведений в школе (IV-VII кл.). – Л.: Советский писатель, 1968. – 96 с.

¹³¹Рыбникова, М.А. Избранные труды [Текст] М.А.Рыбникова. – М.: Педагогика, 1985. – 247 с.

¹³²Щербина В.Р. Проблемы литературного образования в средней школе. – М.: Просвещение, 1982. – 320 с.

¹³³ Акматов Б. Болонья процесси жана жогорку окуу жайларында кыргыз адабиятын компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун теориясы жана практикасы: окуу куралы [Текст] / Б.Акматов. – Б.: «Фаст принт», 2016. – 584 б.; Акматов Б. Кыргыз адабиятын жогорку окуу жайларында компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун технологиясы [Текст] / Б.Акматов. – Б.: «Фаст принт», 2016. – 456 б.

¹³⁴Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1981. – 219 б.; Алымов Б. Кыргыз адабиятын (1920-1990-ж.ж.) мектепте окутуунун илимий-методикалык негиздери: Педагогикалык илимдердин доктору деген окумуштуулук даражаны изденүү үчүн илимий доклад түрүндөгү диссертациянын авторефераты [Текст] / Б.Алымов. /13.00.02. – Б.: 1994. – 42 б.; Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуу методикасы. II китеп [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1991. – 310 б.; Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1976. – 286 б.; Алымов Б. Мектеп сочинениеси [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1982. – 111 б.; Алымов Б. «Биздин адабиятты» 7-класста окутуу [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: Мектеп, 1983. – 250 б.; Алымов Б. Аалы Токомбаевдин чыгармаларын окутуу [Текст] / Б.Алымов.– Ф.: Мектеп, 1976. –188 б.

¹³⁵Байгазиев С. Адамды жана атуулду жараткан педагогика же Бектур Исаковдун альтернативалуу окутуусу [Текст] / С.Байгазиев // Кутбилим, 2012, 22-фев.; Байгазиев С. Гумандуу педагогика [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Алтын тамга, 2006. – 628 б.; Байгазиев С. Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2012. – 476 б.; Байгазиев С. Цивилизация жана Ата журт тагдыры [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Гүлчынар, 2008. – 798 б.; Байгазиев С. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы [Текст] / С.Байгазиев, Б.Жээнбеков // Кутбилим, 2010, 20-авг.

¹³⁶Батаканова С.Т. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутууда көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүүнүн илимий-педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. доктору дисс. авторефераты. 13.00.02 / С.Т.Батаканова.

Н.И.Ишкеевдин¹³⁸, С.Момуналиевдин¹³⁹, А.Муратовдун¹⁴⁰, С.Рысбаевдин¹⁴¹,
Б.Исаковдун¹⁴², С.Сакиеванын¹⁴³, А.Д.Токтомаматовдун¹⁴⁴,

– Б.: 2011. – 42 б.; Батаканова, С. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. Монография [Текст] С.Батаканова. – Б.: 2010. – 286 б.

¹³⁷Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1984. – 176 б.; Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1976. – 250 б.; Иманалиев К. Кыргыз мектептеринде адабиятты окутуунун жолдору. 9-10-класстар үчүн [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1966; Иманалиев К. Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери. I китеп [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1972; Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1981. – 144 б.; Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын негизги маселелери [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1973. – 208 б.

¹³⁸Ишкеев Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы [Текст] / Н.Ишкеев. – Б.: 1994. – 387 б.; Ишкеев Н. История изучения кыргызской литературы в школах республики и ее актуальные проблемы на современном этапе [Текст]: автореф. дисс. док. пед. наук: 13.00.02./ Н.И.Ишкеев – Алматы, 1994. – 45 б.

¹³⁹Момуналиев С. Кыргыз орто мектептеринде лирикалык чыгармаларды окутуунун педагогикалык-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. док. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01; 13.00.02 / С.Момуналиев. – Бишкек, 2011. – 34 б.; Момуналиев С. Орто мектептердеги лирика. I к. – Б., 2008. – 155 б.; Момуналиев С. Орто мектептердеги лирика – Б.: 2014. – 592 б.

¹⁴⁰Муратов А. Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2009. – 116 б.; Муратов А. Окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруунун жолдору [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2009. – 140 б.; Муратов А. Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер [Текст] / А.Муратов, Б.Байсабаев. – Б.: 2010. – 72 б.; Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп. [Текст] / А.Муратов. – Б.: «Турар», 2011. – 604 б.; Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А.Муратов. – Б.: «Турар», 2013. – 554 б.

¹⁴¹Рысбаев С. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы [Текст] / С.Рысбаев. – Б.: 2006. – 364 б.; Рысбаев С.К. Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү (улуттук балдар фольклорунун материалдарына таянуу менен) [Текст]: пед. илим. докт. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01.; 13.00.02 / – Б.: 2006. – 49 б.; Рысбаев С. Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары: Башталгыч класстардын мугалимдери жана ата-энелер үчүн методикалык колдонмо [Текст] / С.Рысбаев. – Б.: 2015. – 84 б.

¹⁴²Исаков Б. Манас сабагы [Текст] / Б.Исаков. – Б.: 1994. – 650 б.; Исаков Б. Манастын жети осуяты [Текст] / Б.Исаков. – Б.: 1997; Исаков Б. Окутуп тарбиялоо (мугалимдер үчүн колдонмо) [Текст] / Б.Исаков. – Ф.: Мектеп, 1979. – 104 б.; Исаков Б., Исакова Ч. Кыргыз адабияты. Орто мектептердин 8-классы үчүн окуу китеби. 1-бас., [Текст] / Б.Исаков, Ч.Исакова. – Б.: 2002.; Исаков Б. Санат сөз. 1-2-китептер [Текст] / Б.Исаков. – Б.: Учкун, 2005.

¹⁴³Сакиева С.С. Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери [Текст]: монография / С.С.Сакиева. – Б.: 2007. – 200 б.

¹⁴⁴Токтомаматов, А.Д. Адабий окууну 2-класста өткөрүүнүн өзгөчөлүктөрү. Текст. – Б.: 1996. – 24 б.

Б.А.Абдухамидованын¹⁴⁵, Б.Оторбаевдин¹⁴⁶ ж.б. окумуштуулардын эмгектери жазылган. Алар түздөн түз класстан тышкары окуу ишмердүүлүгүнө кайрылбаганы менен кыргыз адабиятынын чыгармаларын окутуу технологиялардын кеңири изилдеп чыккан.

Дүйнөлүк жана советтик педагогиканын тарыхынан алып караганда класстан тышкаркы окуу проблемасы теориялык-методологиялык жактан мурда эле иштелген, биз ошол илимий негиздерди эмгекбизди конкреттештирүү менен дагы да өркүндөтүү милдетин алдыга койдук. Биз үйрөнгөн методологиялык эмгектер класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүндө төмөнкү проблемаларды дагы да тереңдетүүнү шарттайт:

1. Класстан тышкаркы окуу класстагы окуунун эле уландысы, тереңдетилиши.

2. Класстан тышкаркы окууда окуучу менен мугалим байланышына дагы кенен эркиндик берүү, эки жактын тең чыгармачылык өз алдынчалыгына өзгөчө маани берүү.

3. Бул окуу ишмердүүлүгүнө ата-энелерди, китепканачыларды кеңири таратуу.

4. Мугалимдин класстан тышкаркы окуу ишин уюштурууда жана өткөрүүдө өз алдынча өзгөчөлүү методикалык ыкмаларды, жолдорду, каражаттарды колдонушу.

5. Класстан ташкаркы окуу үчүн сунуш кылынган чыгармаларды талдоо процессинде илимий эмгектерди кеңири пайдаланып, окутуу процессин илимий жактан камсыздоо өзгөчө мааниге ээ.

---

¹⁴⁵ Абдухамидова Б.А. 3-класста адабий окуу предметин окутууга карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо [Текст] / Б.А.Абдухамидова, К.Ибраимова, С.К.Рысбаев. – Б.: 2012. – 136 б.

¹⁴⁶ Оторбаев Б.К. «Сейтек» эпосун VIII класста окутуу. – Б.: 2004. – 96 б.; Оторбаев Б.К. «Семетей» эпосун VIII класста окутуу. – Б., 2003. – 80 б.; Оторбаев Б.К. Адабиятты окутуунун интерактивдүү жана салттуу метод-ыкмалары, кызматташуу педагогикасы. – Б.: 2008. – 96 б.; Оторбаев, Б. «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун окутуунун мазмуну жана методу [Текст]: пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.02. / Б.Оторбаев. – Б.: 1995. – 20 б.; Оторбаев, Б. Мектепте адабиятты интерактивдүү окутуу [Текст] Б.Оторбаев. – Б.: 2011. – 96 б.; Оторбаев, Б. Көркөм чыгарманы мектепте талдоо [Текст] / Б.Оторбаев. – Б.: «Айат», 2015. – 168 б.

Биринчи бап боюнча корутунду

Диссертациянын алгачкы бабы **«Мектептерде класстан тышкары окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн теориялык-методологиялык проблемалары жана изилдениш тарыхына обзор»** деп аталат да, темага карата негизинен тарыхый, теориялык, методологиялык аспектиден анализ жүргүзүлөт.

Анын биринчи параграфы *«Азыркы учурда педагогикалык процессте класстан тышкары окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн максаты, милдеттери жана негизги парадигмалары»* деп аталат. Учурдун татаал карама-каршылыктары, кыргыз коомчулугундагы, өзгөчө жаштардын руханий дүйнөсүндөгү боштук, деградация, ага таасир эткен бир нече коомдук, саясий, социалдык, экономикалык факторлор тууралуу айтылып, мына ошол шарттардагы көркөм адабияттын, анын ичинде кыргыз адабияты предметинен класстан тышкары окуунун максаттары, милдеттери тууралуу тарыхый-социологиялык экскурс жүргүзүлөт.

Жаш өспүрүмдөрдүн инсан катары туура калыптанып, личносттук жактан ар тараптуу өнүгүүсү, оң идеалдарга ээ болуусу – бул коомдун заказы, ансыз коомдук прогресс жүрбөйт, улуттун өзүн-өзү идентификациялоо парадигмасы ишке ашпайт. Мына ушундай шартта, б.а., ааламдашуу процессинде кыргыз баласына батыштан да, чыгыштан да, түндүктөн да, түштүктөн да массалык маданият жарамсыз көрүнүштөрдү таратуу менен «чабуул» коюп, балдарды терс жактарга ээрчитип кетүүдө. Ошол терс жолдон чыгарып алууда, терс сапаттардан бошотууда, же жарамсыз жолдорго адаштарып жибербөөдө пайдалуу китептерди окууга үйрөтүүнүн, балдардын окурмандык компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун мааниси өзгөчө чоң. Ал эми бул процессти азыркы мектепте ишке ашыруунун эң негизги аянтчасы – кыргыз адабияты сабагы жана ошол предметтен класстан тышкары окуу ишмердүүлүгү.

Класстык адабият сабагы менен класстан тышкаркы окуу – биримдикте турган бүтүн бир организм, класстан тышкаркы окуу адабият сабагынан ичиндеги бир бөлүк жана анын окуучулардын өз алдынча окуу ишин жүргүзүүдө өзгөчө мааниге ээ болот.

Эмгекте класстан тышкаркы окуунун бир топ максаттарын көрсөттүк. Алардын негизгиси – азыркы ааламдашуу доорунда жаштарды массалык маданияттын терс таасиринен оолактатып, көркөм адабияттын дүйнөсүнө алып келүү. Бул багытта учурдагы кыргыз окурмандарынын китептен оолактап кетиши тууралуу социологиялык фактылар келтирилип, анын педагогикалык жана психологиялык, коомдук-саясий себептери көрсөтүлдү. Интернет, видео жана кино продукциялар чыга элек кезде, б.а., ХХ кылымдын 50-80-жылдарындагы кыргыз окурмандарынын жалпы картинасы тартылып, «Ала-Тоо», «Кыргызстан маданияты», «Кыргызстан пионери», «Чалкан», «Кыргызстан аялдары», балдардын «Жаш ленинчи», «Байчечекей» журналдарынын популярдуулугу тууралуу маалыматтар берилет.

Чыңгыз Айтматовдун «Гүлсарат», Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч», «Келкел» деген китептери 60-70 миң нуска менен чыгып, дароо эле сатылып кеткендигинин сырлары жөнүндө анализ жүргүзүлөт. Баткен шаарындагы «Кызыл-Жол» орто мектебинин окуу бөлүмүнүн башчысы Махабат Алимова азыркы окуучулар менен мындан элүү жыл мурдагы окуучулардын китепке болгон кызыгууларын салыштырат, ал да диссертацияда пайдаланылат. Ошол мезгилде «үй-бүлөлүк окуулар» болгон, б.а., бир китепти үй-бүлөдө, же бир конушта бир бала окуп, калгандар анын окуганын кунт коюу менен угуп турушкан, дал ошентип «Манас», «Эр Төштүк», «Эр Табылды», «Жаныш, Байыш», «Кожожаш», «Кедейкан» ж.б. эпосторду, К.Баялиновдун «Ажар», Т.Сыдыкбековдун «Кең-Суу», «Тоо арасында», «Тоо балдары», А.Токомбаевдин «Жараланган жүрөк», «Күүнүн сыры», «Кандуу жылдар», М.Элебевадин «Узак жол», К.Жантөшевдин «Эки жаш», «Каныбек», А.Осмонов которгон Ш.Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» ж.б. китептерде жамаатташып окуп, талкуулап, балдар

алардагы идеялык, эстетикалык баалуулуктарды өздөштүрүп, кыргыз тилинин керемет байлыктарын үйрөнгөн.

XX кылымдын 70-80-жылдарынан тартып «биргелешип китеп окуу», «үй-бүлөлүк окуу» деген салттар жоголуп, бөбөктөргө ата-энелердин китеп окуп бериши басаңдады, балдар үй-бүлөлүк «дыйканга», «фермерге», «базарчыга», «камоччуга», «үй кызматкерине», «бала баккычка» ж.б. рынок талап кылган жумушчу күчүнө айланып, китеп окуу кызыкчылыгы артка сүрүлдү, ага кошумча кыргызча китеп чыгаруу өндүрүшү, анын ичинен балдар үчүн чыгармаларды басып чыгуу жумушу кескин кыскарды.

Ушул параграфта өлкөдөгү китепканалардын абалы тууралуу педагогика илимдеринин доктору, профессор, балдар жазуучусу С.Рысбаевдин Жалал-Абад шаарында, Сузак районунда жүргүзгөн социологиялык изилдөөлөрү мисалга алынат, филология илимдеринин доктору, профессор С.Байгазиевдин бүгүнкү окуучу өспүрүмдөрдүн турмушка коммерциялык, прагматикалык мамиле кылып, материалдык кызыкчылык жагына ооп баратышкандыгын бир катар мисалдар менен далилдеп өткөндүгү талдоого алынат.

Мына ушундай «демографиялык катастрофа» (С.Байгазиев) тууралуу ой жүгүртүүлөрдөн кийин диссертацияда бул руханий кыйроодон чыгаруунун бир жолу көркөм адабият экендиги айтылып, алардын бир нече функцияларына (балага дүйнө таанытуу; окурмандын ой жүгүртүүсүнө, кругозоруна таасир этип, анын акыл-эси жактан ар тараптуу инсан катары калыптоо; жаш окурмандын фантастикалык, романтикалык дүйнөсүн өстүрүүгө жардам берүү; айланасындагы адамды таанып билүү; турмуштагы ак менен караны, жакшылык менен жамандыкты, оң менен терсти ажыратууга көмөктөшүү; сөз корун байытуу; эстетикалык табитин жогорулатуу; бала менен эң сонун маектеш болуу ж.б.) мисалдар келтирилет.

Эмгекте класстан тышкаркы окуунун негизги өзгөчөлүктөрү көрсөтүлүп, анын милдеттери катары төмөнкүлөр белгиленет: көркөм чыгарманын руханий, нравалык, тилдик, эстетикалык байлыктарына сүңгүп

кирүү; көркөм чыгарма окуу жана түшүнүү үчүн окуучулардын компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу; ар кандай көркөм текстти баалоо үчүн билим жана билгичтиктерге ээ кылуу; адабий чыгармадан өз турмушуна керектүү баалуулуктарды таба алуу; чыгарма аркылуу көркөм-чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн, кабыл алуусун, эмоционалдык сезимдерин, интеллектуалдык көрөңгөсүн, эстетикалык табитин жогорулатуу; оозеки жана жазуу речине азык болор тилдик-стилдик, поэтикалык байлыктарга ээ болуу.

Экинчи параграф *«Класстан тышкаркы окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн изилдениш тарыхына обзор»* деп аталат. Класстан тышкаркы окуу деген терминди биринчи жолу 1897-жылы В.П.Шереметевский пайдаланган. Бул ишмердүүлүк түздөн-түз адабиятты окутуу, көркөм адабий чыгармаларды окуу, кабыл алуу, адабияттын адамды өзгөртүүчү күчү, инсанды ар тараптан калыптандыруудагы анын ролу менен байланышат. Аталган багытта орус социал-демократтары В.Г.Белинский, Н.А.Добролюбов, Н.Г.Чернышевский, жазуучулар Л.Н.Толстой, Ф.Достоевский, М.Шолохов, А.Барто, М.Горький, педагогдор К.Д.Ушинский, А.С.Макаренко, Н.К.Крупская, В.А.Сухомлинский ж.б. өз эмгектеринде кайрылган.

Диссертацияда кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы окуу ишинин тарыхы түздөн-түз орус адабиятын окуу илими жана практикасы менен байланышкандыгы айтылат, XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында орус педагогдору Х.Д.Алчевский, Н.А.Рубакин, А.П.Нечаев, Ц.П.Балталон окуу программасы классикалык адабият менен гана чектелбей, балдар өз кызыгууларына ылайык китептерди да окушунун зарылдыгын белгилешкен, бул жаш адамдардын коомго ыңгайлашуусунун бир көрүнүшү болгон. Ал кезде детектив («сыщицкая литература» деген түшүнүк кирген), приключения, фантастика өтүмдүү товарга айланган.

XX кылымдын 20-жылдарынан тартып советтик билим берүүдө элдин сабатсыздыган жоюу, социализмдин идеяларын түшүндүрүү, марксизм-

ленинизмди таратуу үчүн массалык сабат ачуу жана китеп окуу керек болгон жана ошон үчүн бул багыт өзгөчө камкордукка алынган. Н.А.Рубакиндин эмгектеринде мектептерде балдар кошумча окуй турган китептердин аттарын сунуштоо талабы алдыга коюлган, методист Н.А.Рыбникова мектепте окурмандык ишмердүүлүктөрдү жүргүзүүнүн ар кандай методдорун сунуш кылган социологиялык, методикалык изилдөөлөрдү жыйнап, «Детское чтение: методы изучения» (1928) деген китеп түзүп чыккан. Класстан тышкаркы окуу боюнча XX кылымдын 50-жылдарынан тартып Л.В.Благонадежин, О.И.Никифоров, Н.Д.Молдавский, Л.Г.Жабиц, М.Д.Пушкарев, Л.Н.Рожин, Н.А.Бодрова ж.б. психологдор, педагогдор, адабиятчылар класстан тышкаркы окуунун зарылдыгын теориялык жактан далилдешсе, М.Г.Марацман, М.Г.Качурин, О.Ю.Богданова ж.б. методисттер бул ишмердүүлүктү жүргүзүүнүн жолдорун, ыкмаларын, каражаттарын иштеп чыккан. И.А.Бодров өз эмгектеринде класстан тышкаркы окууну социалдык жана педагогикалык көрүнүш деп эсептесе, Н.К.Силкин анын типтерин жана түрлөрүн көрсөтөт, М.Я.Мишлимовичтин эмгектеринде класстан тышкаркы окуунун жогорку класс окуучуларын нравалык тарбиялоодогу мүмкүнчүлүктөрү изилденген. XX кылымдын 60-жылдарынан тартып бул проблема боюнча бир нече кандидаттык (С.А.Аничкин, В.И.Ионова, О.Н.Сороцкая, М.Пиримова, А.М.Гасанов, Н.А.Зинченко, Е.Л.Николаева, Н.Г.Осак, М.П.Воронина, С.И.Колодезникова ж.б.) жана докторлук (Н.Н.Светловская, Н.Б.Берхин ж.б.) диссертациялар, методикалык китептер (О.В.Джежелей), хрестоматиялар жазылды. Мына ошол орус методисттеринин эмгектеринин негизинде кыргыз адабиятынын программаларына да класстан тышкаркы окуу боюнча материалдар кире баштаган. Кыргыз адабиятынан 1953-жылдагы окуу программасында алгачкы жолу класстан тышкары окулган чыгармалар боюнча аңгемелешүү сунушталып, 1963-жылкы окуу программасында класстан тышкаркы окуу боюнча да түшүндүрмө берилген. 1964-1965-окуу жылы үчүн программада IX-XI класстарга өз алдынча окуу катары он беш чыгарма сунуш этилет,

бирок булардын көбү котормо адабияты болгон. 1969-жылы К.Иманалиев «Кыргызстан маданияты» газетасындагы «Ийри олтуруп, түз кеңешели» деген полемикалуу макаласында класстан тышкаркы окуунун зарылдыгын өзгөчө белгилейт жана ошондон кийин 1971-1972-окуу жылында класстан тышкаркы окуу үчүн сааттар көбөйтүлгөн, мисалы, 7-класска 8 саат бөлүнгөн. 1982-жылы чыккан программада да класстан тышкаркы окууга тизме тематикалык боюнча атайын сунушталган.

Диссертацияда жогорудагы программаларда класстан тышкаркы окуу боюнча чыгармалардын сунушталышы тарыхый эволюциялык планда талдоого алынат.

Ал эми класстан тышкаркы окуу боюнча алгачкы сөз кылган окумуштуу К.Иманалиев. Ал 1955-жылы «Мугалимдер газетасына» «Орто мектептин жогорку класстарында кыргыз адабият сабагы боюнча класстан тышкаркы окуу иши» деген макаласын жарыялаган, 1984-жылы анын «Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери» деген эмгегине «Кыргыз адабияты боюнча окуучулардын өз алдынча иштөөсүн уюштуруу» деген көлөмдүү макаласын (88-111-беттер) киргизген. Биздин эмгекте ошол методист окумуштуунун эмгектерине обзор берилет. Класстан тышкаркы окуу боюнча К.Сабаева методист С.Андабеков менен бирге жазган «IV-VII класстарда адабияттык окуу» деген китебинде бул ишмердүүлүктүн мектеп практикасындагы ордун белгилесе, «Кыргыз адабияты боюнча класстан тышкаркы окуунун методикалык маселелери» деген методикалык колдонмосунда изилдөөнү андан ары тереңдеткен. Класстан тышкаркы окуу ишинде жаңы табылгалар С.Рысбаев жетекчилик кылган окумуштуулар жана педагогдор тобу тарабынан даярдалган кыргыз мектептери үчүн «Дил ачар», «Рабаят», «Дил азык», «Балапан», «Булак», «Жоогазын» деген аталыштардагы хрестоматияларында ишке ашырылды.

«Мектептерде класстан тышкаркы окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн методологиялык негиздери» деп аталган үчүнчү параграфта илимий изилдөөнүн теориялык таянычтары болгон методологиялык

базаларга анализ берилген. Алар таанып-билүүнүн татаал мыйзамдардын ачып берген философия жана көркөм чыгарманын искусстволук белгисин көрсөтүп берүүчү эстетика (Ю.П.Азаров, С.Ф.Анисимов, В.Ф.Асмус, М.М.Бахтин, Н.А.Бердяев, Ю.Б.Борев, В.Е.Гусев, Д.С.Лихачев, А.Ф.Лосев, А.А.Потебня, В.Я.Пропп, кыргыз эстетиктери Т.Аскарров, А.А.Салиев ж.б.), көркөм чыгарманын идеясын, темасын, сюжет жана композициясын, образдар системасын талдоого алган адабият теориясы (Г.Л.Абамович, М.Борбугулов, Н.А.Гуляев, В.М.Жирмунский, И.Султан, М.И.Тимофеев, Б.В.Томашевский ж.б.), адабият илими, б.а. адабияттаануу (К.Асаналиев, К.Бобулов, К.Даутов, О.Ибраимов, С.Жигитов, А.Садыков, А.Эркебаев ж.б.) боюнча советтик учурда жазылган теориялык эмгектер.

Класстан тышкары окуу бул окуу ишмердүүлүгү, андыктан ал психология менен терең байланышат. Советтик психологдор Б.Г.Ананьев адамтаануу проблемасын ар тараптуу изилдесе, Л.И.Божович бала курактагы инсандын калыптануу процессин жана ага таасир эткен факторлорду аныктаган, Л.С.Выготский адам психикасынын өнүгүшүн маданий жана тарыхый түшүнүү жагынан өз окуусун иштеп чыккан, А.Н.Леонтьев ишмердүүлүктүн жалпы психологиялык окуусун тереңдеткен, С.Л.Рубинштейн жалпы психологиялык изилдөөлөрдү жүргүзгөн, Д.Б.Эльконин балдардын жана мектеп окуучуларынын психологиясын изилдеген ж.б. Булардын эмгектериндеги теориялык табылгалар жана жоболор биздин изилдөөнүн методологиялык таянычтарынын бирин түздү. Ошондой эле окутуунун теориясын жана тарыхын изилдеген педагогиканын дидактика бөлүгүн изилдеген дидактардын (И.Я.Лернер, М.И.Махмутов, Г.К.Селевко, Ю.К.Бабанский, И.Б.Бекбоев, М.И.Махмудов, В.П.Беспалко, В.К.Дьяченко ж.б.), орус адабияттын окутуу боюнча методисттердин (А.С.Айзерман, Н.И.Кудяршев, Н.Я.Мещерякова, В.Г.Маранцман, Н.М.Молдавская, В.А.Никольский, В.А.Онищук, З.Я.Рез, М.А.Рыбникова, Л.А.Шейман, В.Р.Щербина ж.б.), кыргыз методист окумуштууларынын (Б.Алымов, С.Байгазиев, С.Батаканова, К.Иманалиев, Н.И.Ишекеев,

С.Момуналиев, А.Муратов, С.Рысбаев, С.Сакиева, А.Д.Токтомаматов, Б.Оторбаев ж.б.) илимий табылгаларына таянып, эмгегибиздин теориялык-методикалык базасын чыңдап, жаңы жоболорду жана сунуштарды айттык.

ЭКИНЧИ БАП.

КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ОКУУНУ УЮШТУРУУ ЖАНА ӨТКӨРҮҮ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Илимий изилдөөнүн материалдары

Изилдөөнүн объекти жалпы билим берүүчү окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы окууну уюштуруу жана өткөрүү процесси болгондуктан бул багытта орус, кыргыз, казак, өзбек педагогдорунун жана дүйнөлүк педагогикалык ойдун тарыхындагы илимий-теориялык адабияттар үйрөнүлдү, аларды анализдөө жана синтездөө, мугалимдердин алдыңкы тажрыйбалары жыйынтыкталды жана иште пайдаланылды.

Изилдөөнүн предмети орто мектептин кыргыз адабияты предметинде класстан тышкаркы окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн методикасын өркүндөтүүнүн илимий негиздери болгондуктан класстан тышкаркы окуу боюнча билим берүүнүн мамлекеттик стандартына ылайык окуу программасында сунуш кылынган чыгармаларды окутуу изилдөөбүздүн *негизги материалдары* болуп саналат.

Класстан тышкаркы окуу класстагы адабият боюнча билим берүү иш-аракетин мазмундук-тематикалык жактан кеңейтип, окуучуларды көркөм чыгарма менен тааныштыруу, ал жөнүндөгү адабий түшүнүктөрдү кеңейтүү үчүн жүргүзүлүүчү ишмердүүлүк. Ошондуктан негизги мектепте көркөм китептер менен иштөөнүн башкы формасы дал ушул класстан тышкаркы окуу болуп саналат. Ал 5-класстан тартып 9-класска чейин милдеттүү түрдө жүргүзүлөт.

Орто мектептерде кыргыз адабиятынын программасында класстан тышкаркы окууга карата так көрсөтмө берилген эмес. Буга чейинки жалпы сунушталган чыгармалардын кайсынысын окуучулардын окуусуна багытоону аныктай албай мугалимдерге кыйынчылык жаралган. Ал эми

таяна турган атайын программанын болушу, ар бир класстын окуучусунун жаш өзгөчөлүгүнө, кызыгуусуна жараша конкреттүү чыгармалардын сунушталышы мугалим үчүн да, окуучу үчүн да жакшы саамалык.

Кыргыз адабиятынын программасында класстан тышкаркы окулуучу чыгармаларга атайын саттар бөлүнүп, бир топ чыгармалар сунушталган. 5-класстан 9-класска чейин гана, ар бир класска жыл бою төмөндөгүдөй өлчөмдө саат каралган:

5-класс – 6 саат

6-класс – 4 саат

7-класс – 7 саат

8-класс – 4 саат

9-класс – 10 саат

Албетте, бул бөлүнгөн сааттар окуучулардын окурмандык табитин арттырууга жетишсиз. Окуучулар көркөм адабиятты канчалык көп окуса, ошончолук алардын рухий дүйнөсү бай болуп, сөз байлыгы артары талашсыз. Ошондуктан, адабиятчы мугалим балдарды ар дайым китеп окууга багыттап, кызыгуусун ойготуп туруусу керек. Балдардын өз алдынча китеп окуп, көркөм адабиятка болгон кызыгуусунун, окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруу, жаңы чыгармалар менен тааныштыруу – класстан тышкаркы окуунун негизги милдеттеринин бири болуп калат. Ошондой себептерден улам, класстан тышкаркы окуу боюнча түзүлгөн хрестоматиялар балдардын кызыгуусуна, жаш өзгөчөлүгүнө ылайык келген чыгармалардын топтомунан туруусу кажет.

Окуучунун класстан тышкаркы окууда жетишилген ийгиликтери адабият боюнча чейректик баа чыгарууда сөзсүз эске алынат.

Бул сабактын негизги максаты болуп баланын окумалдуулугун өнүктүрүү, адабий-эстетикалык табитин арттырып, окуганынын үстүндө ой жүгүртө билүүсүнө үйрөтүү жана көркөм-чыгармачыл иш-аракетин өз алдынчалуу өркүндөтүүгө көмөктөшүү болгондуктан, түрдүү жанрдагы

жана тематикадагы чыгармалардын үлгүлөрүнөн сөзсүз болуусу талапка ылайык келет.

Негизги мектепте кыргыз адабиятын окутуунун мазмунун артырууда мына ушул класстан тышкары окуу убактысын чыгармачылык менен пайдалануу, анын атайын планын түзүп, алардын негизинде жаткан тарбиянын түрлөрүнө жараша окуучуларга таалим-тарбия берүү жолдорун изилдөө иштерин бирге жүргүзүү да мугалимдин айрыкча милдети болуп калат.

Пландуу, кызыктуу жана тарбия берүүчүлүк, өстүрүүчүлүк мүмкүнчүлүгү бар класстан тышкары окууну уюштуруу иши, жогоруда айтылгандай, негизги мектепте эне тилин окутууну өркүндөтүүгө коюлган бүгүнкү талапка сөзсүз туура келмек. Себеби, балалыкта окулган китеп адамдын кийинки тагдырына таасирин тийгизет. Көптөгөн улуу адамдар ошол улуулукту бала чагында окуган китептерден алган. Ошол үчүн тилди, адабиятты окутууда класстык жана класстан тышкары окууну тыгыз жана жандуу байланышта жүргүзүү, окуу-тарбия ишин бир багыттуу уюштурууга көмөк бербей койбойт.

Класстан тышкары окууну уюштурууда сөзсүз төмөндөгүдөй ырааттуу иш-аракеттер жүргүзүлүүсү зарыл.

1. Окуган чыгармаларга адабий-мазмундук, адабий-эстетикалык талдоо жүргүзүп бере алуу.

2. Чыгармадагы жалпы жана негизги ойду бөлүп ала билүү.

3. Чыгармадагы ойду, окуяларды, каармандарды башка чыгармадагы айтылган идеялар, каармандар, окуялар менен салыштырып талдоо.

4. Окурманга өзгөчө таасир эткен учурларды тексттен алынган үзүндүлөр, фактылар менен бирге анализдөө.

5. Каармандардын кылык-жоруктарына, чыгарманын негизги идеясына нравалык-этикалык жактан туура баа берүү.

6. Чыгармага, анын эпизоддоруна өз алдынча суроолорду коюп, ырааттуу жоопторду таап, аларды ой жүгүртүү менен баалоо.

7. Окуган чыгармасы боюнча психологиялык-эмоционалдык толгонууларынын негизинде ой жүгүртүп, алардын педагогикалык-тарбиялык идеяларын таба билүү.

8. Окуган чыгармаларынын негизинде сценкаларды түзүү, сабактын практикалык жагын көтөрүү.

9. Балдардын өз алдынча адабий чыгарма жазууга болгон аракеттерин колдоо жана өнүктүрүүгө жардам берүү.

10. Окуучулардын өз алдынча үй китепканаларын түзүүсүн, керектүү көркөм адабияттарды тандап окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу.

Негизги мектепте окуучулардын ушундай багыттардагы класстан тышкары окуусунун уюштуруунун дидактикалык максатын жана окуу убактысын аныктоо, окуучулардын өз алдынча көркөм-адабий китептерди окуудагы окурмандык иш-аракеттерин уюштуруу, ошондой эле бул сабактарды өткөрүү жолдорун иштеп чыгуу, аларды атайын окуу-усулдук каражаттары менен камсыздоо, албетте, учурдагы маанилүү милдет. Ошонун негизинде, окуучулардын окурмандык ишкердүүлүктөрүн калыптандыруудагы балдар китептеринин ролу өзгөчө экендиктерин белгилөө менен, класстан тышкары окуунун максат-милдетине жараша анын методикалык көрсөтмөсүн да түзүү зарыл.

Мына ошол максат-милдеттерине жараша класстан тышкары окуунун атайын программасын түзүп чыгып, анын мазмуну биздин диссертациялык изилдөөбүздүн да негизги материалдарын түздү. Негизги материалдар катары сунуш кылынган көркөм чыгармалардын тематикалары да, жанрлары да, тек-түрлөрү да, авторлорунун көз караштары, стили да ар түрдүү. Тактап айтканда, мында элдик жомоктор, уламыштар, ошондой эле, улуттук профессионал балдар акын-жазуучуларыбыздын ар түрдүү жанрлардагы чыгармалары киргизилди. Ошону менен бирге, класстан тышкары окуунун мазмунун түзгөн – Ата Мекенди сүйүү, ата-энени сыйлоо, эне тилди билүү, адеп-ыйманга чакыруу, табиятты кастарлоо, ж.б. тематикалардагы ыр, аңгеме, жомок, ж.б. чыгармалар окуучулардын окурмандык ишмердигин

калыптандыруу менен бирге, аларга эстетикалык да табитин өстүрүүгө көмөк берет. Ошондуктан, мугалим окуучулар менен иштөөдө текстти талдоонун жолдорун терең өздөштүрүүсү кажет. Анткени текст менен иштей билүү аркылуу гана мугалим класстан тышкыркы окуунун маани-маңызын ача алмакчы.

Класстан тышкары окуунунун *материалдарын тандоонун критерийлери:*

- сунуш кылынып жаткан чыгарманын идеялык тазалыгы, тарбиялык жактан маанилүүлүгү, жалпы адамзаттык нарктуулукка ылайык келерлиги, гуманисттик бийик ойлорунун орун алгандыгы;

- чыгарманын көркөм-эстетикалык салмагынын бийиктиги;

- тандалган чыгармалардын кыргыз тилин үйрөнүүгө көмөктөшүү үчүн мүмкүнчүлүгү бар экендиги, тилдик байлыктарынын молдугу жана окуучуларга ылайыктуулугу;

- чыгармалардын тек, түр, жанр, тематика боюнча көп түрдүүлүгү;

- чыгармаларды тандоодо кыргыз адабиятынын оозеки формасын, ырчылык өнөрдү жана профессионалдуу жазма адабиятты толук эске алгандыгы;

- окутууга тандалып жаткан чыгармалардын балдардын курак өзгөчөлүгүнө, окурмандык кызыгууларына, кабыл алуу ыңгайына ылайык келерлиги;

- үйрөнүлүүчү чыгарманын кыргыз элинин этномаданий, этнопедагогикалык, этнографиялык өзгөчөлүктөрүн көбүрөөк жана туура чагылдырышы ж.б.

Класстан тышкары окуунунун *материалдарын тандоонун, жайгаштыруунун негизги принциптери:*

- чыгармалар өтө татаалдаштырылбай, окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө, кызыгууларына ылайык сунуш этилет, бул принцип

мугалимдин ишин бир топ жеңилдетет жана окуучулардын өздөштүрүүсүнө жакшы шарттарды түзүп берет;

- материалдар улуттук рухту, этномаданий мурастарды синдирүүгө көмөктөшүү кызматын аткарат;

- чыгармалардын тандоодо көбүнчө кыргыз элинин этнографиялык өзгөчөлүктөрүн туура көрсөткөндөрү, этнопедагогикалык баалуулугу болгондору, кыргыз жергесинин пейзаждык сүрөтүн сөз менен жакшы тарткандары биринчилерден болуп иргелип алынат;

- айрым чоң чыгармалардан (поэма, роман, повесть, көлөмдүү аңгеме) үзүндү гана тандалып сунушталса, чакан ырлар, аңгемелер толук сунушталат;

- окуу материалы катары кыргыз адабиятынын тарыхы терең окутулбайт, башкысы бул предметтен мектептин негизги курсунда (5-9-класстар) сөз өстүрүү үчүн адабий тексттер гана тандалып алынат;

- материалдар хрестоматия-окуу китеби тибинде түзүлөт (жазылат), б.а. бардык класстарда көркөм чыгармалардын тексттери сунуш кылынган саатка ылайык окуулуктарга киргизилет;

- Материалдарды окутууда сабактарда текстти талдоо учурунда эң көп жумуштар ошол тексттеги көркөм сөз каражаттарын үйрөнүүгө жумшалат. Демек, монологдук жана диалогдук речтерди талдоо, автордун баяндоо, ой жүгүртүү, сүрөттөө стилдерин аңдап билүү, ыр түзүлүшүн анализдөө, чыгарманын тилин ар тараптан изилдөө, тааныш эмес сөздөрдүн лексикалык маанилерин ачуу, сүйлөмдөрдүн стилистикалык түзүлүшүн байкоо сыяктуу тилдик жумуштар жүргүзүлөт.

Окуу материалдарынын жайгаштырылышы.

Таблица 2.1. – Класстан тышкаркы окуунун материалдары (V класс)

класс	Автор	Чыгарма	Сааты
V		Кыргыз эл жомогу: «Кырк ууру»	

(6 саат)		жана Алымкул». Алтай эл жомогу: «Жүз акыл жана бир акыл»	1
	Т.Сыдыкбеков	«Сагынбадымбы?»	1
	К.Жунушов	«Таш бака», «Чоң туруп», «Мышыгым», «Алмадай кызарып», «Сакалы кана?», «Дардаңбай», «Көйрөң», «Улагым кайда», «Боёкчу»	1
	Ш.Бейшеналиев	«Мүйүздүү козу»	1
	К.Акматов	«Мансапкор күчүк», «Акылсыз музоо», «Күкүк»	1
	К.Жусупов	«Бир тамчы суу»	1

У класстын материалдарынын өзгөчөлүктөрү.

Бул класста эки жомок берилген, анын бири кыргыздарды тили да, жашоо-ыңгайы да жакын алтай элиники. Эки жомокто тең ачкөздүк жана кара ниеттик ашкереленеп, акылдын күчү даңазалат. Ушул эле класста окулуучу жомокторго идеялык, стилдик жактан улаш болуп, толукташып турат. Чыгармаларда диалогдор мыкты уюштурулган, ал болсо окуучулардын окуп, кабыл алуусу үчүн жеңилдик жаратат. Негизги бул класстын материалдары башталгыч класстан эми негизги класска өткөн балдар үчүн болгондуктан өткөөл класс катары эсептелип, сюжеттик түзүлүшү тез-тез алмашкан жомок сыяктуу тексттер окуучуларга майнаптуу келет.

Түгөлбай Сыдыкбековдун «Сагынбадымбы?» деген аңгемеси кыска жана баяндоо стилинде жазылган. Улуу Ата мекендик согуш темасындагы бир катар чыгармалардан айырмаланып, бул аңгемеде баланын психологиялык абалы, татаал дүйнөсү, атага болгон сагынычы, кусалыгы кылдат ачылат.

Каныбек Жунушов балдар үчүн чыгармаларды, анын ичинен чакан-чакан ырларды жазган таанымал акын. «Таш бака», «Чоң туруп»,

«Мышыгым», «Алмадай кызарып», «Сакалы кана?», «Дардаңбай», «Көйрөң», «Улагым кайда», «Боёкчу» деген ырлары балдарга арналган, алар аркылуу окурман балдар дүйнөсүнө сүнгүп кирип, аларды баёо, кызыктуу, табышмактуу жүрүш-турушу менен таанышат. Бул ырлардын тили өтө жөнөкөй, тарбиялык мааниси жогору.

Шүкүрбек Бейшеналиевдин «Мүйүздүү козу» аңгемеси балдар турмушунун бир көрүнүшүн, тагыраак айтканда, адам жана жаныбар байланышын көрсөтөт. Кыргыз элинин бүтүндөй турмушу мал багуу, анын ичинен кой чарбачылыгы менен байланыштуу өткөн. Чыгарманы окуу аркылуу балдар адамгерчиликтүү болууну үйрөнөт, жайлоо маданиятына аралашат.

Казат Акматовдун «Мансапкор күчүк», «Акылсыз музоо», «Күкүк» аттуу чыгармалары тамсил жанрында жазылган. Автор аллегориялык образдар аркылуу турмуштагы терс сапаттарды, мансапкорлукту, акылсыздыкты, жалкоолукту сынга алып, балдарга оң сапаттарга баштайт.

Кеңеш Жусуповдун «Бир тамчы суу» деген чыгармасы болсо өзүмчүлдүккө, мактанчаактыкка каршы болуп, башкаларга менен бирге жашоонун туура экендигин насааттайт.

Таблица 2.2. – Класстан тышкаркы окуунун материалдары (VI класс)

класс	Автор	Чыгарма	Сааты
VI (4 саат)	М.Абакиров	«Нарбаш»	2
	А.Кыдыров	«Кадыбай менен Адыдай», «Тонкулдак», «Даярбек», «Алымбайдын балтеги», «Самап калдык»	1
	С.Рысбаев	«Умай бала»	1
	К.Бектенов	«Жарадар көгүчкөн»	1

VI класстын материалдарынын өзгөчөлүктөрү.

Эң биринчи Мелис Абакировдун «Нарбаш» аттуу аңгемеси сунуш кылынат. Бул элдик уламыштын негизинде жазылган. Анда эл турмушундагы жылкынын мааниси, саяпкерлик, сынчылык өнөр абдан элдик этнографиялык, этнопедагогикалык түшүнүктөр менен байланышта берилет. Чыгарманы окуган окуучулар күлүктүн сынын, эл тагдыры менен ат тагдырынын гармониясын өздөштүрөт.

Абзий Кыдыровдун «Кадыбай менен Адыдай», «Тоңкулдак», «Даярбек», «Алымбайдын балтеги», «Самап калдык» деген ырлары кыргыз балдар адабиятындагы таанымал чыгармалар болуп, аларда балдар дүйнөсү, алардын кыял-жоруктары юмордук стилде чагылдырат, балдарды жаныбарлар менен ассоциациялоо да өзгөчө көңүл коюлат.

1-саат менен талкуулануучу Сулайман Рысбаевдин «Умай бала» жомогу окуучулардын өзгөчө кызыгуусун жаратат. Азыркы балдар адабиятынын көрүнүктүү өкүлүнүн бул чыгармасында кыял-фантазиясынын кеңири чабыттуулугу көрүнөт, жомоктук мотивдер менен реалисттик адабияттын синтезин байкайбыз. Чыгарманын тили да, анын таалим-тарбиялык мааниси да азыркы окуучулар үчүн диалог түзүүгө, андагы окуялардын бүгүнкү күн менен байланыштырууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Касымалы Бектеновдун «Жарадар көгүчкөн» аңгемеси жаратылыш менен адамдын татаал биримдигин көрсөткөн чыгарма, анда жаныбырлар дүйнөсү, табият көрүнүштөрү чеберчилик менен берилет, балдарды гуманисттик духта тарбиялоого өз салымын кошот.

Таблица 2.3. – Класстан тышкаркы окуунун материалдары (VII класс)

класс	Автор	Чыгарма	Сааты
VII (7 саат)	Ч.Айтматов	«Балалыгым»	2
	Т.Касымбеков	«Туулган жер»	1

	М.Алыбаев	«Китеп жана Эркинбек», «Бардыгын билүүчү короз»	1
	Н.Байтемиров	«Ак суурдун алтыны»	1
	Г.Х.Андерсен	«Кар ханышасы»	1
	Ш.Абдыраманов	«Жашыл аалам»	1

VII класстын материалдарынын өзгөчөлүктөрү.

Чыңгыз Айтматов «Балалыгым» аттуу чыгармасында балалыгындагы кызыктуу, көп кырдуу жана татаал окуяларды айтып берет. Чыгарма окуганга жеңил, окуялар тез-тез алмашып тургандыктан класстан тышкаркы окууга киргизилген. Чыгарманын мемуардык, документалдык негизи, биографиялык маалыматтар кыргыз адабияты сабагында жазуучунун башка чыгармаларын өздөштүрүү учурунда да пайдалуу.

Төлөгөн Касымбеков «Туулган жер» аңгемеси Ата мекен темасындагы, табият көрүнүшүн чагылдыруудагы жазуучунун сүрөткерлик өзгөчөлүгүн таамай көрсөткөн чыгармалардын бири. Карапайым тоолук адамдардын меймандостугу, элдик салт-санаалар, улуттук маданият – чыгарманынын негизги өзгөчөлүгүн түзөт. Окуучулар Т.Касымбековдун бай тили менен таанышып, каармандардын сүйлөшүүлөрүнө, пейзаждык сүрөттөөлөргө куштарланат.

Мидин Алыбаев «Китеп жана Эркинбек» деген ырында китепти сактай билбеген баланы сынга алса, «Бардыгын билүүчү короз» аттуу тамсилинде короздун образы менен мактанчаак адамды кайманалаштырат.

Насирдин Байтемиров «Ак суурдун алтыны» абдан диалог менен монологго бай чыгарма. Андагы жомок аркылуу уурулук, ачкөздүк ашкереленип, акылмандык жогору бааланат.

Г.Х.Андерсен «Кар ханышасы» – дүйнөлүк жомоктун классикалык үлгүсү болуп гуманисттик идея алдыңкы планга чыгат.

Шабданбай Абдырамановдун «Жашыл аалам» романынан үзүндү жан-жаныбарлар, өсүмдүктөр, алардын адам жана жалпы аалам менен

гармониясын көрсөткөн, окуучуларды экологиялык жактан тарбиялоого салым кошкон чыгарма болуп азыркы дүйнөдөгү экологиялык кырдаал боюнча кеңири сөз кылууга жем таштайт.

VIII класста 4 саат, IX класста 10 саат көлөмүндө кыргыз адабиятынын XX кылымдын 60-70-жылдарынан кийинки өкүлдөрүнүн чыгармалары талкууга алынат. Алардын ичинде повесть бирөө (Камбаралы Бобулов «Түштүк кызы»), аңгемелер алтоо (Мурза Гапаров «Эки ирет гүлдөөчү алмалар»), Өскөн Даникеев «Ата жыты», Аман Саспаев «Кайнене», Касым Каимов «Омор агай», Мар Байжиев «Бир тоголок самын», Абдыкерим Муратов «Күн эжей»), драмалар экөө (Мар Байжиев «Он экинчи күн», Анатай Өмүрканов «Ак мактым»), поэма бирөө (Эсенгул Ибраев «Жан дүйнө жаңырыктары»), майда лирикалык ырлар эки автордун он эки ыры (Жолон Мамытов «Талант», «Акынга», «Ишеним», «Бакыт атчан», «Ажал менен сулуулук», «Махабат дабасы», «Кумар ыры», Шайлообек Дүйшеевдин «Чөп чабык», «Кеч», «Таң», «Аптап», «Карагайчы кемпир»). Көрүнүп тургандай класстан тышкары окууга сунуш кылынган көркөм чыгармалар проза, поэзия, драма тегинен болуп, жанрдык ар тараптуулук да сакталган, авторлордун стили да ар түрдүү. Демек, булар класстан тышкары окуу үчүн материалдардын туура жана ылайыктуу тандалганын көрсөтөт.

2.2. Илимий изилдөөнүн методдору

Изилдөөбүздүн методдорун аныктоо үчүн метод түшүнүгүнүн маанисин чечмелеп алуу зарыл. Адабияттарда метод бул илимде кайсыл бир жыйынтык, натыйжа алуу үчүн колдонулган жолдор, ыкмалар. Методдор илимий жана чыгармачылык ишмердүүлүктүн биримдигинен келип чыгат, ал канчалык туура болсо илимий концепция айтуу ошончолук аргументтүү болот. Биз диссертациялык изилдөөдө педагогика илими мурда колдонуп сыноодон өткөн методдорго топтолдук.

Метод объективдүү реалдуулукту таанып билүүнүн жолу, ыкмасы, каражаты. Метод – бул изилдөөнүн компасы. Изилдөөбүздүн методдору төмөнкүдөй классификацияладык:

1. Теориялык методдор (изилденип жаткан тема боюнча философиялык, культурологиялык, этнографиялык, адабият таануу, дидактика, методика боюнча илимий эмгектерге теориялык анализ; проблемага тиешелүү багытта адабият мугалимдеринин, методисттердин педагогикалык жана методикалык тажрыйбаларын үйрөнүү жана жалпылоо).

2. Эмпирикалык (тема боюнча окуу-нормативдик материалдарына анализ, сабактарды талдоо, психологиялык тесттер, мугалимдер жана окуучулар менен аңгемелешүү, окуу иштери боюнча документтерди үйрөнүү, календарлык-тематикалык пландарды, окуучулардын оозеки жоопторун жана жазуу жумуштарын иликтөө).

3. Эксперименталдык (тема боюнча мектептерде педагогикалык тажрыйбаларды жүргүзүп, алардын жыйынтыктарын математикалык-статистикалык методдор менен анализдөө).

2.2.1. Изилдөөнүн теориялык методдору

Изилдөө ишинде коюлган максаттарга, милдеттерге, жалпы эле теманы ачып берүүнүн өзгөчөлүктөрүнө ылайык төмөнкүдөй теориялык методдор тандалды.

Изилдөөнүн *методологиялык негиздерин үйрөнүү*. Бул биздин эмгекте педагогиканы философия, тарых, этнография, социология, адабият таануу менен интеграциялап үйрөнүүгө байланыштуу жүрдү. Л.В.Благонадежина, О.И.Никифорова, Н.Д.Молдавская, Л.Г.Жабицкая, М.Д.Пушкарева, Л.Н.Рожина, О.Ю.Богданова, В.Г.Маранцман, Н.А.Бодрова, Л.Т.Пантелеева, В.П.Полухина ж.б. окумуштуу методисттердин адабий чыгармалары окуу, класстан тышкары окууну уюштуруу жана өткөрүү боюнча илимий изилдөөлөрү биздин эмгекти жазууга негизги таянычтардан болду.

Окуучулардын адабий чыгармалары окуу боюнча жазган **күндөлүктөрүн, дептерлерин үйрөнүү методу.**

Аңгемелешүү методу. Бул методду биз топтор менен жана индивидуалдуу формада жүргүздүк. Ал аркылуу жалпы класс, жалпы бир муун окуучулар, ошол эле жеке окуучу кайсыл чыгармаларга кызыга тургандагы аныкталды, кайсыл автор азыркы балдардын сүйүктүү жазуучусу экендиги билинди, окуучулардын класстан тышкаркы окуусу кайсыл мектепте кандай жүргүзүлө тургандыгы дайын болду.

Окуучулардын жазуу жумуштарын анализдөө. Бул багытта эки жүздөн ашык эссе, дил баян, реферат, окуган китептерге рецензия, аннотация талдоого алынды. Жазуу жумуштары окуучулардын китеп окуусунун күзгүсү болуп саналат. «Менин сүйүктүү жазуучум», «Менин сүйүктүү каарманым», «Менин сүйүктүү чыгармам» деген темалардагы эсселер түздөн-түз класстан тышкаркы окуу менен байланышты. Мисалы, Чыңгыз Айтматовдун «Бахиана» деген чыгармасы бар, бүтпөй калган чыгарма, окуу программаларына да киргизилген эмес, класстан тышкары окууга да сунуш кылынбаган. Ош облусунун Алай районундагы Султанов атындагы орто мектебинин окуучусу Жумабек кызы Перизат «Бахиананы кечилдикке кыйган жокмун» деген темада мугалими Т.Бегалиеванын көмөгүндө дил баян жазган. Ал дил баянынын айрым үзүндүлөрү мындай: *«Буга чейин Ч.Айтматовдун «Ак жаан», «Кылым карытар бир күн», «Жамийла», «Делбирим», «Бото көз булак», «Кызыл алма» жана башка чыгармаларын окуганмын. Бирок, мен «Бахиана» жөнүндө жазып жатам. Аны окуп конкурска дилбаян жазууну мугалимим сунуш кылды. Адегенде сүйүндүм. «Эжеке сунуштап жатса, сонун болсо керек» деп, үйгө жетип окуганча шаштым. Окуп чыгып, «Эмне деген өзү? Же окуя жок, же баш-аягы жок!» деп, авторго аябай ачууландым. Эртеси эжекеге: «Мага «Бахиана» жаккан жок! Түшүнбөдүм...» дедим. Эжеке: «Түшүнбөсөң дагы оку, эки-үч жолу оку» деди. «Окуганда не. Бир арал, бир кыз. Ошонун эмнесин жазам? Андан көрө «Жамийланы» же «Делбиримди» жазсам жакшы го» дедим. Эжеке:*

«Алар жөнүндө пикирлер көп. Сен эмне, башкалардын оюн кайталагың келеби? Айтматовдун «Бахианасы» көпчүлүк окубаган чыгарма. Мени да бүгүнкү окуучу «Бахиананы» кантип түшүнөт деген суроо кызыктырат. Жөн эле окубай, изилдеп карап чык. Бул иш – эксперимент. Жасалмалуулук керек эмес, болгонун болгондой жаз! Черновигиңи жоготпо...» деп эскертти.

Мугалимдин талабын четке кага албай, макул болдум. Ошентип «Бахиананы» кайра-кайра окуп изилдөөгө (маалымат топтоп) кириштим. Чыгарманын мааниси кеңейгенден кеңейди. Мурунку «бир арал, бир кыз» деген оюман уялып турдум. Эми «Бахиана жөнүндөгү пикирим эки бет баракка батпай калсачы?» деп тынчсыздандым. Анткени «Бахиана» тууралуу көз карашым таптакыр өзгөрдү.

«Келинге бул жерде биринчи жолу күн чыгып келе жатты. Келин мата жоолугун оронуп, көйнөгүнүн этегин кымтыланып, каржайган тизесине ээгин жөлөп, күн ырайына жылынып, кыймылсыз отурат. Сырт кейпинде тынч пенде. Ичинде болсо, ушул жеткен жери өмүр өтмүшүнүн соңку чеги деп билип, эс калбай эңшерилип, куп деп кулдук уруп олтурмагы» деп автор Бахиананы алгач тааныштырат. Кыз болгону жыйырма бир гана жашта. Атына заты жарашкан татынакай: бакыраң көз, коюу чач. Аты – Бахиана, фамилиясы – Матенова. Монастырь башчысы – Митродора, просмонария Феодора, котормочу Иванна – үчөөнүн «Бахиана менен диалогун» изилдесем: кыз кечил болуп, «Зарымды ук, Кудаа!» дегендей өткөн өмүрүндө кечирилгис күнөө деле кылбаптыр. Өзү билимдүү, гимназияда бир жыл мугалим болуп иштептир. Акыркы бир тизим берметин кайыкчынын акысына бергенине караганда, өтө эле жакыр эместей. Болгариядан чыгып, Түркияны жөө кезип, деңиз кечип, арып-ачып келген себебин да айткан жок. Ага дал ушул аралдагы аялдар монастырына жол көрсөткөн «эркекти» да атабады. Монахтар көргөн «Канча сыр төгүп келчү, канча жаш төгүп келчү «безерилерге» да окшободу Бахиана. Анда неге келди? «...баары жаңы эле чоочуп ойгонгон, жорутпай турган, кылт эске түшө калса да, аза боюн жаа

бою ала качкан түшкө окшоп артта калды» дегенине караганда кызга өткөн турмушунда бир нерсе болгон. Болсо да, бул нерсе ата-энеси өлгөн соң болушу мүмкүн. Анда эмне, жалгыздыктан безип келдиби биякка? Чиркөө башчысы жол көрсөткөн «эркек» жөнүндө көп суроо берди. Бахиана: «... бир киши келмек эле... тагдыр буюрбаптыр... эми өзү да жок» деп купуя айтты. Ал эркек Бахиананын сүйгөнүбү? Сүйүү үчүн безип келдиби? Чиркөө ээсинин: «Мурдагы күнү немис кемелери Кара деңизди карай өттү. ...Замбиректери беленделип, оңурайган ооздору ок бүркүүгө даяр. Үрөй учурат. Суу астында сүзгөн кемелери ушул биздин тушубузда эле жойлоп жүрөбү дейм. Орусия кыйроодо. Тегеректеги элдердин баары согуш отунда. Күнү-түнү дебей самолёттор төбөдө гүүлдөгөнү гүүлдөгөн. Дүйнө эмне болуп баратат, бир Жараткан өзү билер!» деген сөзүнөн улам окуянын Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде өтүп жатканын аныктадым. Демек, Бахиана, согуш апаатынан коргонуу үчүн келдиби биякка? Андай болсо жөнү бар. Бахиана аралдагы монастырга утурумдук кабыл алынды. Ага биротоло кечил болобу, же кайтып кетеби деген сыноо мөөнөтү берилди. Кызды монастырдын китепканасында иштөөгө ылайык көрүштү. «Китепканабыз бай. Атүгүл таанышууга эллиндик жазмалар да сакталуу».

Чыгарманын өзөгүн түзгөн «Чиркөө, монастырь, кечилдик» деген түшүнүк менин турмушумда жат көрүнүш болсо да, туура кабыл алдым. Географиялык картаны алып, Мрамор деңизиндеги Чечме-Ада-Булак аралы турган ордун, Бахиана эки айлап басып өткөн жолдун маршрутун болжолдоп чийдим. Бахиананы аядым. Аны «аялдык турмуштан, энелик бакыттан» баш тарттырган кечилдикке ыраа көргүм жок. «Байкуш кыз, жанымда болсо, боорума кысып ыйламакмын» деп жашымды да төгүп алдым. Анын жан дүйнөсүндөгү эч кимге айтпаган бороон-чапкыны да басылар, өзүнө келсе, аралдын кооздугуна суктанып басар, ойноп-күлөр деп үмүттөндүм. Чыгарманын аягында: «Бахиана кайра кирип карыган игуменьяны кучактап алып, көкүрөгүнө башын жөлөп, өксүп-өксүп ыйлагысы келди, кандай болгонун төкпөй-чачпай айтып бергиси келди.

...Кейинкерликти көксөп ийди» дейт автор, табышмактуу. Ооба, мен да ошентип ойлойм. Эртеби-кечпи Бахиана өзү жөнүндө айтып берери чын. «Бахиана» романдан үзүндү деп берилиптир. Көлөмү – 24-25 бет. Анда ал кайсы романдын үзүндүсү? Роман жазылып аягына чыкпай калганбы? Автор «Бахиананы» кандайча жазганын, жакындарына, же адабиятчыларга айткандыр. Кол жазмасы, черновиктери сакталгандыр. Изилдеп көргүм келди. Ч.Айтматов Мрамор деңизинде көп жолу болсо керек. Келечекте «Бахиана» жөнүндөгү, автор жөнүндөгү менин суроолоруна жооп табылат деп ишенем. Дил баянды аяктар алдында «Бахиананы» дагы бир жолу окуп чыктым. Окуп чыктым да, тексттеги: «Антсе да, бу баары тегиз жалаң кара кийинген ...кечил аялдардын арасында аны бөтөнчө бөлүп турган дагы бир касиети бар сыяктуу. Сырт кебетеси ...азган-тозгон, бут кийими жыртылган. ... анысы да эмес, тыяктагы согуш жүргөн талаада аскер кыргын таап, кара кабар алып келаткан акыркы аскер, чабарманга окшош. ...жүзүндө тыяктагы кандуу кармаштын көлөкөсү ...согуш дүбүртү кулагында жаңырып баратты» деген сөздөргө жана да Игуменья Митродоранын: «Мындай карасаң жапжаш гүлгүн кыз, өспүрүм бала десе болот. Олдо шордуу кыз, ай-е. Далай тозоктон өтүп үлгүргөн окшойт. Муну бутуна тургузууга кол кабыш кылбасам болгудай эмес» деген оюна таянып: «Бахиана» согуш темасын чагылдырган чыгарма деп тактадым. Менин жыйынтыгым: Бахианага согуш мезгилинде монастырда баш калкалоого жардам беришип, кийин кадимки турмушта жашоого эркиндик берише керек. Чыгарма ушул маанисинде гана абдан баалуу боло алат».

Биз теманын алкагынан жогорудагы дил баянга анализ берип, төмөнкүлөрдү аныктадык: биринчиден, чыгарма адегенде окуучу кызга жаккан эмес жана аны мугалимине ачык эле айткан; аны мугалимдин кеңеши менен кайра окуган, ошондо түшүнө баштаган; окуучу бул бүтпөгөн чыгарманы өз алдынча окуган; темасы, сүрөттөө объектиси алайлык кызга такыр алыс болсо да (Мрамор деңизиндеги бир арал, монастр, монахтар ж.б.) ал чыгарманын идеясы согушка каршы ой айтып атканын, жалпы адамзаттын

тагдыры баары үчүн бирдей экенин туура түшүнгөн; чыгарманы дагы теренирээк өздөштүрүү үчүн географиялык картаны алып, Мрамор деңизиндеги Чечме-Ада-Булак аралын, Бахиана эки айлап басып өткөн жолдун маршрутун болжолдоп чийип чыккандыгы да анын Ч.Айтматовдун текстине берилгендигин көрсөтөт; ошол эле кезде ал бала катары бул чыгарманынын эмне үчүн бүтпөй калганына кызыгат, адабиятчылардын алдына милдеттерди коёт.

Биз сабакта класстан тышкыры окуу үчүн Ч.Айтматовдун «Бахиана» деген чыгармасын окуп, анын негизинде дил баян жазып келүүгө тапшырма бердик. Окуучулардын көпчүлүгү орто деңгээлдеги дил баяндарды гана жазып, жогорку деңгээлдеги дил баяндар жазылган эмес. Экинчи жолу дагы чыгарманы окуу, анын негизинде дил баян жазуу тапшырмасы берилгенде гана айрым жакшы дил баяндар жазылган.

Окурмандык биография. Бул метод менен окуучулардын кайсыл мезгилде, кайсыл китептерди окуганы жазылып келет. Ошол аркылуу ар бир баланын окурмандык кызыгууларынын динамикасы, чыгармачылык өз алдынчалыгынын калыптануу эволюциясы көрүнөт. Мисалы, Улан кызы Алтынайдын окурмандык биографиясы мындай.

Таблица 2.4. – Окуучунун окурмандык биографиясы (Улан кызы Алтынай)

жылдар	окуган китептеринин саны	эң жаккан чыгарма
2015	8	Ч.Айтматов «Биринчи мугалим»
2016	11	А.Токомбаев «Мезгил учат»
2017	12	М.Гапаров «Жаңгак токойдун жомогу»
2018	20	К.Акматов «Мезгил»
2019	22	У.Абдукаимов «Майдан»

Мына ушундай кылып 400дөй окуучунун окурмандык биографиясын жыйнадык. Аларды анализдөө кайсыл куракта кайсыл чыгармалар көп

окуларын, кыздар кайсыл чыгармаларга кызыгарын, уландар кандай чыгармаларга кызыгарын аныктадык.

Бул изилдөөлөрдүн жыйынтыгы класстан тышкаркы окуунун программасын түзүүдө эске алынды.

Окурмандык күндөлүк. Окуучулар окуган китептери тууралуу күндөлүк толтуруп жүрөт, анда ар бир окулган чыгарма боюнча кыска маалымат берилет, жаккан жана жакпаган учурларын белгилейт. Ошол күндөлүктөрдү анализдөө да биздин изилдөөнүн бир методун түздү.

Китепканалык формулярларды үйрөнүү методу. Бул метод советтик учурда көп колдонулчу, азыр окурмандардын маалыматтары көпчүлүк китепканаларда компьютерге түшүрүлүп, ошол боюнча үйрөнүлөт. Мисалы, китепканадагы бир гана нускада сакталган Ч.Айтматовдун «Гүлсарат» деген китебинин динамикасын карап көрөлү.

Таблица 2.5. – Ч.Айтматовдун «Гүлсарат» дегени китебинин динамикасын (11-класстар боюнча)

№	аты-жөнү	алган күнү	тапшырган күнү
1	Айбек уулу Нурлан	8-январь	9-февраль
2	Сейдалиева Бермет	9-февраль	13-февраль
3	Бектенов Нурболот	13-февраль	3-март
4	Аскар кызы Наргиза	5-март	1-апрель
5	Азизов Жетиген	2-апрель	11-апрель ж.б.

Мына ушундай жол менен башка класстардын да китепканадан китеп алуу, берүү анализи жүргүзүлөт. Жогорудагы таблицадан эмнени айтууга болот? 11-класста Ч.Айтматовдун өмүрү жана чыгармачылыгы окутулат, анын чыгармалары толугураак чыккан китеби эле жогорудагы «Гүлсарат» деген китеби (томдуктарын эске албаганда). Ал китеп мектеп китепканасында бирөө эле болсо, аны мисалы, Айбек уулу Нурлан бир ай бою кармап жатып алса, бир мектептин 11-класстарынын бардык окуучулары 76 окуучу болсо (алар үч класс), өзүнөн өзү түшүнүктүү – көпчүлүк балдар жогорудагы китепте окуу мүмкүнчүлүгүнөн ажырайт.

Анкеттөө методу. Мурда да, азыр да окуучулардын ишмердүүлүгүн үйрөнүүдө, мугалим өзүнүн жумушун пландаштырууда анкетага суроо жазып, анын жообун алуу маанилүү. Ал универсалдуу жана көп убакытты, түйшүктү талап кылбаган метод. Ошол эле кезде анкетанын суроолору кызыктуу жана респонденттер үчүн пайдалуу, түшүнүктүү болушу керек. Биз бир нече мектептин 8-класстарына төмөнкүдөй суроолор жазылган анкеталарды тараттык.

1. Эртең шашылыш тоого эс алганы бир жумага жөнөп калсаң үй китепканандагы кайсыл китепти өзүң менен алып алмаксың?

2. Сени кайсыл жазуучунун кайсыл чыгармасы өзгөчө кызыктырат?

3. Кандай жанрдагы чыгармаларды окууга кызыгасың?

4. Адабий каармандардын ичинен кимди өзгөчө жактырасың? Эмне үчүн?

5. Кайра-кайра окуп чыккан чыгармаң барбы, болсо кайсыл?

6. Эмнелер тууралуу китептерди окугуң келет? ж.б.

Анкеттөө методун мугалимдерге, ата-энелерге, китепканачыларга, китеп дүкөндөрүнүн сатуучуларына да колдонсо жалпы абалды, окурмандардын суроо-талаптарын, кызыгууларын билүүгө болот.

Тестирилөө методу – соңку жылдарда жогорку окуу жайларына Жалпы республикалык тестирилөө менен кабыл ала баштагандан бери өзгөчө популярдуу метод катары биздин изилдөөдө да колдунулду. Бул окурмандык кызыгууларды аныктоодо, окуучулардын берилген тексти логикалык жактан түшүнүү мүмкүнчүлүгүн билүүдө өзгөчө мааниге ээ болот. Мисалы, Ашым Жакыпбековдун «Айкашка» деген аңгемесинин кийин мындай тест алынат:

Бул аңгеме автор башкы орунга кайсыл идеяны алып чыгат:

А) Аттын тагдырын

Б) Адамдын тагдырын

В) Аталар менен балдар конфликтин

Г) Адам менен ат мамилесин.

Чынында чыгармада бул төрт идея тең бар, ал эми окуучулар өз түшүнүгү менен башкы орунда кайсыл идея турганын айтып бериши керек. Тестирлөөнүн жыйынтыгын окуучу менен жеке-жеке аңгемелешүү, окуучулардын жазуу иштерин үйрөнүү аркылуу дагы бышыктоого болот.

Илимий изилдөөнү жүргүзүүдө жана анын жыйынтыгын чыгарууда дагы төмөнкүдөй методдор пайдаланылды:

Методисттердин класстан тышкаркы окуу боюнча илимий багытта жазган эмгектерин үйрөнүү методу.

Анализ жана синтез

Жалпылоо жана системалаштыруу

Типологиялык байланыш түзүү

Интеграциялоо

Индукция жана дедукция.

2.2.2. Изилдөөнүн эксперименталдык методдору

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы: Ош шаарындагы №18 А.Навои атындагы мектеп-лицей, №17 Ю.Гагарин атындагы мектеп-гимназиясы, Жалал-Абад областындагы Аксы районуна караштуу №42 Токтогул Сатылганов атындагы мектеп-гимназиясы, Баткен областындагы Баткен районундагы Жусуп Байжигитов атындагы, Ош областындагы Кара-Суу районундагы №107 Аманбай Жунусов атындагы орто мектеби.

Биздин педагогикалык эксперименттер 2012-2018-жылдарда 3 этапта өткөрүлдү.

Биринчи этап – даярдоо этабы (2012-2013-жылдар) – илимий-педагогикалык жана илимий-методикалык адабияттар методологиялык-теориялык аспектиден иликтөөгө алынды, б.а. методологиялык таяныч болуучу философиялык, тарыхый, педагогикалык, илимий-методикалык, психологиялык, адабият таануучулук ж.б. адабияттар үйрөнүлдү; класстан тышкаркы окуу проблемасынын тарыхы, учурдагы абалы талдоого алынып, илимий божомолу аныкталды.

Экинчи этап – изденүүчү этабы (2014-2016-жылдар) – класстан тышкаркы окутуунун методикалык ыкмалары, жолдору, каражаттары аныкталды, анда сунуш кылынган мазмундук-структуралык модель иштелди, мугалимдерге сунуш кылынган методиканын аргументтүүлүгү, практикалык баалуулугу сыноодон өткөрүлүп, айрым түзөтүүлөр жүргүзүлдү.

Үчүнчү этап – окутуучу этабы (2017-2019-жылдар) – педагогикалык тажрыйбалар жайынтыкталып, математикалык-статистикалык метод менен иш аягына чыгарылды, диссертациянын корутундулары жана сунуштар жазылды. Бул калыптандыруучу тажрыйбада класстан тышкаркы окууну жүргүзүүнүн компоненттери, модели, методикасы дагы бир жолу текшерилип, иш диссертация формасына келтирилди.

Биз адегенде тажрыйба жүргүзүүнүн этаптарын, максатын, милдеттерин, методдорун, натыйжаларын аныктадык. Аны төмөнкү таблицанда чагылдырдык.

Таблица 2.6. – Эксперимент өткөрүүнү жалпы этаптары, максаты, методу, милдети, натыйжасы

Даярдоо (байкоо, изилдөө) этабы – 2012 – 2013-жылдар	
максаты	Кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы окуу иштери менен таанышуу; диссертациянын гипотезасын аныктоо; тема үчүн керектүү болгон илимий, адабий китептер менен, методисттердин эмгектери менен таанышуу.
милдети	Эксперимент жүргүзүүчү мектептерди тандоо; эксперименттин материалдарын даярдоо; эксперименттин максатын, жүрүшүн пландоо, өткөрүүнүн тартибин так аныктоо; экспериментатор мугалимдерди тандоо.
методу	Окуу-нормативдик документтерди талдоо; аңгемелешүү; байкоо; анкеттөө; илимий адабияттарды үйрөнүү; окуучулардын жазма иштерин талдоо; анализ жана синтез; жалпылоо жана системалаштыруу; типологиялык байланыш

	түзүү; интеграциялоо; индукция жана дедукция; окурмандык күндөлүк; китепканалык формулярларды үйрөнүү; окурмандык биография ж.б.
натыйжа	Класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүнүн тарыхы, азыркы абалы аныкталды; бул багытта мектеп документтери үйрөнүлдү; адабияттар изилденди; окуучулардын жазуу жумуштары анализденди; мугалимдердин тажрыйбаларды жыйынтыкталды; окуу программалары, окуу хрестоматиялары талдоого алынды; окуучулардын класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгү боюнча компетенттүүлүктөрү үйрөнүлдү.
Издөнүүчү (аныктоочу) этабы – 2014– 2016-жылдар	
максаты	Теманын предметин, объекттин, максатын, милдетин, гипотозасын аныктоо; теориялык жактан класстан тышкаркы окуу ишинин компоненттерин, моделин иштеп чыгуу.
милдети	Класстан тышкаркы окутууну жүргүзгөн мугалимдердин жалпы компетенттүүлүктөрүн, адабий-теориялык даярдыктарын аныктоо; класстан тышкаркы окутуунун эффективдүү деп эсептелген методикалык ыкмаларын, жолдорун, каражаттарын издөө жана иштеп чыгуу жана аларды экспериментатор мугалимдерге сунуш кылуу.
методу	Анкеттоо; класстан тышкаркы окуу сабактарын талдоо; тестирилөө; жазуу жумуштарды анализдөө; аңгемелешүү; байкоо; анализ жана синтез; жалпылоо жана системалаштыруу; типологиялык байланыш түзүү; интеграциялоо; индукция жана дедукция; окурмандык күндөлүк; китепканалык формулярларды үйрөнүү; окурмандык биография ж.б.

натыйжа	Азыркы учурда класстан тышкаркы окутууга коюлган жалпы талаптар аныкталды; класстан тышкаркы окуу боюнча материалдар үйрөнүлдү; методикалык сунуштарыбыз сабактарда экспериментатор мугалимдер тарабынан текшерилди; окуучулардын окурмандык кызыгуулары аныкталды; окуу программасынын оң-терс жактары байкалды; мугалимдердин бул багыттагы жетишкендиктери жана кемчилдиктери белгилүү болду.
Издөнүүчү (аныктоочу) этабы – 2017– 2019-жылдар	
максаты	Класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгү боюнча эксперименттин жыйынтыктарын анализдөө жана баа берүү; тема боюнча эксперименталдык материалдардын айрым натыйжаларын кайра тактоо, өзгөртүүлөрдү киргизүү; илимий иштин божомолунун ырастыгын дагы бир жолу текшерүү; диссертацияны толук жыйынтыктоо
милдети	Класстан тышкаркы окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн методикасы боюнча илимий иштин негизги жоболорун мугалимдерге сунуш кылуу; илимий жыйындарда диссертациянын негизги жоболорун апробациялоо, эмгектин негизинде илимий макалаларды даярдоо, басылмаларга сунуштоо; эксперимент боюнча мугалимдердин иштерине баа берүү; илимий иштин негизги компоненттерин жана методикалык моделин дагы толуктоо; класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүнүн мектепте үйрөтүү боюнча иштердин натыйжалуулугун, дагы өркүндөтүү мүмкүнчүлүктөрүн сунуштоо.
методу	Анкеттоо; сабактарын илимий жактан талдоо; тестирилөө; тажрыйбаларды үйрөнүү; жазуу жумуштарды анализдөө; аңгемелешүү; байкоо; анализ жана синтез; жалпылоо жана

	системалаштыруу; типологиялык байланыш түзүү; интеграциялоо; индукция жана дедукция; окурмандык күндөлүктөрдү жана китепкананын формулярларын үйрөнүү; долбоор жазуу жана коргоо ж.б.
натыйжа	Класстан тышкары окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн методикасы боюнча эксперименталдык материалдардын натыйжалары үйрөнүлдү; алынган натыйжалар жалпыланды, анализденип, синтезделди; иштин божомолунун тууралыгы дагы бир жолу текшерилди; темага байланыштуу окуу программасын түзүүчүлөргө, мугалимдерге жана методисттерге сунуштар даярдалды; илимий иш диссертация формасына келтирилди.

Педагогикалык тажрыйбанынын даярдоо (байкоо, изилдөө) этабында, б.а., 2012-2013-жылдарда жалпы билим берүүчү орто мектептердин кыргыз адабияты сабагында класстан тышкары окуунун абалы, бул багыттагы мугалимдердин жалпы компетенттүүлүктөрү аныкталды. Анын айрым учурлары таблицалар түрүндө берилди.

Сурамжылоого 5-7-класстардын 182, 8-9-класстардан 111, 10-11-класстардан 86 окуучу катышты.

Таблица 2.7. – Окуучулардын (5-7-класстар) окурмандык кызыгуулары (тематика боюнча) (пайыз менен)

№	Тематика	Пайыз
1	согуш темасы	26
2	саякаттар тууралуу	23
3.	баатырлар жөнүндө	21
4.	Фантастика	19
5	илимий-популярдык	11

Таблица 2.8. – Окуучулардын (5-7-класстар) окурмандык кызыгуулары (тек, жанр боюнча) (пайыз менен)

№	тек, жанр	Пайыз
1	Жомок	50
2	Тамсил	16
3.	Аңгеме	14
4.	Ыр	12
5	Пьеса	8

Улам класс жогорулаган сайын бул көрсөткүч да өзгөрүп отурат (8-9-класстардын жыйынтыгын көрсөтпөдүк). Аны биз 10-11-класстардын ушундай эле анализинен байкадык.

Таблица 2.9. – Окуучулардын (10-11-класстар) окурмандык кызыгуулары (тематика боюнча) (пайыз менен)

№	Тематика	Пайыз
1	азыркы заман темасы	23
2	тарых тууралуу	22
3.	сүйүү темасы	21
4.	илимий-популярдык	20
5	Фантастика	14

Таблица 2.10. – Окуучулардын (10-11-класстар) окурмандык кызыгуулары (тек, жанр боюнча) (пайыз менен)

№	тек, жанр	Пайыз
1	Аңгеме	47
2	Роман	19
3.	Повесть	13
4.	Жомок	11
5	Ыр	10

Абалды билүү үчүн төмөнкүдөй иштердин системасын жүргүздүк:

- окуучулар анкетанын суроолоруна жооп берди;
- окуучулардын китепканадагы формулярлары үйрөнүлдү;
- ата-энелер менен аңгемелештик;
- класстан тышкаркы окуу боюнча дептерлери текшерилди;
- окуу боюнча күндөлүктөрү үйрөнүлдү ж.б.

Кийинки аныктоого 86 мугалим катышты, алар менен аңгемелешүү, анкетага жооп алуу методдору менен кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүнүн жогорку деңгээлде уюштурулбай жана методикалык жактан мугалимдерге жардам болбой жатышынын себептерин табуу керек болду. Анын жыйынтыгы

Таблица 2.11. – Мугалимдердин пикири боюнча класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүнүн талапка ылайык болбой жатышынын себептери (саны)

№	Себептери	Саны
1	Класстан тышкаркы окуу боюнча атайын окуу китептеринин жоктугу	26
2	Класстан тышкаркы окуу боюнча методикалык колдонмолордун жетишсиздиги	22
3	Мектеп китепканасында класстан тышкаркы окуу боюнча программада сунуш кылган китептердин аздыгы	20
5	Класстан тышкаркы окуу боюнча мугалимдердин тажрыйбаларынын жайылтуунун аздыгы	16
6	Класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүндө азыркы заман технологияларын (телевидение, интернет, электрондук китеп, планшет ж.б.) колдоно албоо	8
7	Университеттерде бул багытта билим жана компетенттүүлүккө ээ болбогондук	3
8	Башка себептер	5

Таблицадан көрүнүп тургандай, кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүнүн оң жолго коюлбай жатышынын себептери мугалимдердин көрсөтүүсү боюнча төмөнкүлөр экен: Класстан тышкаркы окуу боюнча атайын окуу китептеринин жоктугу (муну 86 мугалимдин 26сы белгилеген); методикалык колдонмолордун жетишсиздиги (22); мектеп китепканасында класстан тышкаркы окуу боюнча программада сунуш кылган китептердин аздыгы (20); класстан тышкаркы окуу боюнча мугалимдердин тажрыйбаларынын жайылтуунун аздыгы (16); класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүндө азыркы заман технологияларын (телевидение, интернет, электрондук китеп, планшет ж.б.) колдоно албоо (8); университеттерде болочок мугалимдерге бул багытта билим жана компетенттүүлүк берилбегендик (3). Булардан башка да ар түрдүү себептер тууралуу 5 мугалим айткан.

Жогорудагы көрсөткүч биздин ишибизди кайсыл жакка багыттоо зарылдыгын көрсөттү.

Ушул эле 2012-2013-жылдарда класстан тышкаркы окуу боюнча 5-7-класстын окуучуларынын өздөштүрүү деңгээлин текшердик.

Негизги критерийлер булар болду:

- класстан тышкаркы окуу боюнча программадагы чыгармалардын мазмунун, идеясын, темасын билүү;
- ошол чыгармаларды класста окулган чыгармалар менен байланыштыра алуу;
- чыгармаларды талдоо (сюжеттик, образдык, тилдик ж.б.)
- чыгармаларды турмуш менен байланыштыра билүү ж.б.

Бул алдын ала абалды билүү үчүн текшерүүдө окуучуларга атайын тесттик тапшырмаларды жана сурамжылоо баракчаларын таркаттык. Булардын жыйынтыктары аркылуу окуучулардын класстан тышкаркы окуу боюнча алган билим деңгээлинин көрсөткүчтөрү аныкталды, биз аны 10 баллдык баалоо системасы аркылуу, үч деңгээл (жогорку, ортоңку, төмөнкү) аныктадык.

2.12. - табица. Окуучулардын класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгү боюнча өздөштүрүүлөрүнүн деңгээли жана баалоо критерийлери

Деңгээлдер	Баалоо критерийлери (чен-өлчөмдөр)
Жогорку 7-10 балл	Окуучулардын класстан тышкаркы окуу боюнча программа сунуш кылган бардык чыгармаларды билет, аларды мектепте окутулган чыгармалар менен байланыштара алат, адабий чыгармадагы мазмун, сюжет, образдар тууралуу түшүнүктөрүнүн толук болушу, алардын тектик, түрлүк, жанрдык айрымачылыктарын билиши, кээ бир чыгармалардан үзүндүлөрдү жатка айта алышы; окулган чыгарманы өзүнүн жеке турмушу, жалпы эл турмушу менен байланыштыра алышы; окулган чыгарманынын негизинде дил баян, эссе, доклад ж.б. жазуу иштерин жүргүзө алуусу.
Ортоңку 4-7 балл	Окуучулардын класстан тышкаркы окуу боюнча программа сунуш кылган бардык чыгармаларды билүүсүндө, аларды мектепте окутулган чыгармалар менен байланыштыра алуусунда жетешпестиктердин болушу, адабий чыгармадагы мазмун, сюжет, образдар тууралуу түшүнүктөрүнүн толук болбошу, алардын тектик, түрлүк, жанрдык айрымачылыктарын толук билбеши, кээ бир чыгармалардан үзүндүлөрдү аз гана жатка айта алышы; окулган чыгарманы өзүнүн жеке турмушу, жалпы эл турмушу менен байланыштырууда жетешсиздиги; окулган чыгарманынын негизинде дил баян, эссе, доклад ж.б. жазуу иштерин жүргүзө алууда кээ бир кемчилдиктердин болушу
Төмөнкү 1-4 балл	Окуучулардын класстан тышкаркы окуу боюнча программа сунуш кылган чыгармаларды толук билбеши, аларды мектепте окутулган чыгармалар менен байланыштыра албоосу, адабий

	<p>чыгармадагы мазмун, сюжет, образдар тууралуу түшүнүктөрүнүн жоктугу, алардын тектик, түрлүк, жанрдык айрымачылыктарын билбеш, кээ бир чыгармалардан үзүндүлөрдү жатка айта албашы; окулган чыгарманы өзүнүн жеке турмушу, жалпы эл турмушу менен байланыштыра албашы; окулган чыгарманынын негизинде дил баян, эссе, доклад ж.б. жазуу иштерин жүргүзө албоосу.</p>
--	--

Бул текшерүүгө алты мектептен 211 окуучу катышты. Жыйынтык төмөнкүдөй болду.

2.13. - таблица. Окуучуларга сунуш кылынган суроолор жана тапшырмалар (баары элүүдөн ашык, бул жерде айрымдарын гана көрсөтгүк)

1.	М.Байжиевдин «Бир тоголок самын» аңгемесинде сүрөттөлгөн мезгилге мүнөздөмө
2.	М.Гапаровдун «Жылына эки ирет гүлдөөчү алмалар» аңгемесиндеги каармандардын образдары
3.	Т.Сыдыкбековдун «Сагынбадымбы» аңгемесиндеги реалдуу дүйнө жана түш дүйнөсү
4.	Ж.Мамытовдун лирикаларындагы лирикалык каармандын образы
5.	К.Каимовдун «Омор агай» аңгемесиндеги тагдыр темасы
6.	Ш.Дүйшеевдин ырларынын тилдик бөтөнчөлүктөрү: эпитет жана салыштыруу ж.б.

Таблица 2.14. – Экспериментке чейин окуучулардын класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгү боюнча өздөштүрүүлөрүнүн деңгээли (пайыз менен)

Деңгээлдер	Пайыздар
Жогорку	33
Ортоңку	43

Мына ошондон кийин эксперименттин 2-изденүүчү (аныктоочу) этабында, б.а. 2014– 2016-жылдарда класстарды эки топко бөлүп алдык: 1-топ – байкоо тобу, ага 139 окуучу катышты, экинчи топ – эксперименттик топ, ага 146 окуучу тартылды.

Байкоо тобунун окуучуларына класстан тышкаркы окууну кадимки мугалимдер өз методикасын менен өтүштү. Ал эми эксперименттик топтор менен төмөнкүдөй методикалык иштер жүргүзүлдү:

1. Атайын класстан тышкаркы окуу үчүн өркүндөтүлгөн программа түзүлүп, ал Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлигинин коллегиясында бекитилип, ошол нормативдик документ менен чыгармалар сунушталды.

2. Класстан тышкары окуу боюнча хрестоматия түзүлүп, ал басмадан чыгарылып, эксперименталдык класстан үчүн окутуу практикасына берилди.

3. Мугалимдерге класстан тышкаркы окууну уюштуруу жана өткөрүү боюнча орус методисттеринин эмгектери китепче түрүндө чыгарылып берилди.

4. Эксперимент жүргүзүп жаткан мугалимдердин электрондук почталарына орус жана башка элдердин мугалимдеринин класстан тышкары окуу боюнча өткөн сабактарынын видеожазуулары жөнөтүлүп жана алар талдоого алынып турду.

5. Экспериментатор мугалимдерге атайын семинар, тренинг, конференция, ачык сабактар ж.б. иш чаралар системалуу түрдө өткөзүлдү.

6. Заманбап технологияларды (интернет, слайд, анимация, мультимедия, ролик, интерактивдүү оюндар ж.б.) кеңири колдонууга мүмкүнчүлүк берилди ж.б.

Эң негизгиси окуучулардын окурмандык компетенттүүлүктөрүнүн калыптануу деңгээли эске алынды. «Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын 5-9-класстар үчүн «Кыргыз адабияты» боюнча предметтик стандартта» [<http://edu.gov.kg/media/files/b8c8c261-6bf7-4cad->

b632-f3f0b5032e20.pdf] «окурмандык компетенттүүлүк – адабий чыгарманы эстетикалык өздөштүрүүгө жөндөмдүүлүк, искусствонун башка түрлөрүнүн катарында адабияттын өзгөчөлүгү жөнүндө түшүнүгүн калыптандыруу, образдуу сөздүн көп маанилүүлүгүн, ассоциативдүүлүгүн, көрүү жана угуу дааналыгын ачуу аркылуу образдык сөздү түшүнүү жана инсандык деңгээлде өздөштүрүү; теориялык-адабий түшүнүктөр жөнүндө үйрөнүүчү предмет катары эмес, көркөм чыгарманы түшүнө билүүгө жардамдашкан курал, каражат катары түшүнүктү өнүктүрүү» [<http://edu.gov.kg>, 457] катары мүнөздөлөт.

Ошентип, педагогикалык эксперименттин изденүүчү (аныктоочу) деп аталган этабында – 2017– 2019-жылдарда класстан тышкаркы окуу боюнча жыйынтык чыгардык.

Таблица 2.15. – Эксперименттин жыйынтыгында окуучулардын класстан тышкаркы окуу боюнча өздөштүрүүлөрүнүн деңгээли

байкоо тобу			эксперименттик топ		
Төмөнкү	ортоңку	жогорку	төмөнкү	Ортоңку	Жогорку
20%	61%	19%	14%	49%	37%

Таблицадан көрүнүп тургандай, байкоо тобунда төмөнкү көрсөткүч 20% болсо, эксперименттик топто 14% болду, ал эми ортоңку көрсөткүч байкоо тобунда 61%, эксперименттик топто 49%ды түздү, жогорку деңгээл байкоо тобунда 19% болсо, эксперименталдык топто 37% болуп, айрымасы 18%ды түздү. Мына ушул айырма биздин методикалык сунуштарыбыздын эффективдүүлүгүн көрсөттү.

Таблица 2.16. – Класстан тышкаркы окулган чыгармалар боюнча окуучулардын өздөштүрүү деңгээли (тажрыйбанын 3-этабындагы IX класстын көрсөткүчү)

Чыгармалар	Топтор	Окуучулардын жалпы саны	Жооптордун типтери							
			Суроолорго толук жооп бергендер (баасы - «5») (саны, пайызы)		Суроолорго анча толук эмес жооп бергендер (баасы - «4») (саны, пайызы)		Суроолорго туура жооп берүүдө жаңылгандар (баасы - «3») (саны, пайызы)		Суроолорго жооп бере албагандар (баасы - «2») (саны, пайызы)	
			САНЫ	ПАЙЫЗЫ	САНЫ	ПАЙЫЗЫ	САНЫ	ПАЙЫЗЫ	САНЫ	ПАЙЫЗЫ
Э.Ибраев «Жан дүйнө жаңырыктары»	э	122	36	30	53	42	24	20	7	6
	б	98	26	27	37	37	26	27	9	9
К.Каимов «Омор агай»	э	122	42	34	49	40	24	20	7	6
	б	98	28	29	31	32	29	29	10	10
М.Байжиев «Бир тоголок самын»	э	122	44	36	51	42	18	15	9	7
	б	98	23	23	35	36	31	32	9	9
А.Саспаев «Кайнене»	э	122	41	34	48	39	25	20	8	7
	б	98	22	22	26	27	40	41	10	10
Ж.Мамытовдун ырлары	э	122	42	34	44	36	25	21	11	9
	б	98	27	28	31	32	31	32	9	8

Э.Ибраевдин «Жан дүйнө жаңырыктары» деген чыгармасы боюнча эксперименталдык класстарда (э) байкоо класстарына (б) салыштырганда толук жооп бергендер, б.а. «5» алгандар 10 %га жогору болсо, такыр жооп бере албагандар, б.а., «2» алгандар 3%га аз болду.

К.Каимовдун «Омор агай» деген аңгемеси боюнча эксперименталдык класстарда (э) байкоо класстарына (б) салыштырганда толук жооп бергендер, б.а. «5» алгандар 14%га жогору болсо, такыр жооп бере албагандар, б.а., «2» алгандар 4%га аз болду.

М.Байжиевдин «Бир толголок самын» деген чыгармасы боюнча эксперименталдык класстарда (э) байкоо класстарына (б) салыштырганда толук жооп бергендер, б.а. «5» алгандар 21%га жогору болсо, такыр жооп бере албагандар, б.а., «2» алгандар 2%га аз болду.

А.Саспаевдин «Кайнене» деген чыгармасы боюнча эксперименталдык класстарда (э) байкоо класстарына (б) салыштырганда толук жооп бергендер, б.а. «5» алгандар 19%га жогору болсо, такыр жооп бере албагандар, б.а., «2» алгандар 3%га аз болду.

Ж.Мамытовдун лирикалык ырлары боюнча эксперименталдык класстарда (э) байкоо класстарына (б) салыштырганда толук жооп бергендер, б.а. «5» алгандар 15%га жогору болсо, такыр жооп бере албагандар, б.а., «2» алгандар 1%га аз болду.

Ошентип, биздин эксперименттердин жалпы жыйынтыгы 15.8%га сапаттык өсүш берип, методикалык сунуштарыбыз оптималдуу экендигин көрсөттү.

Экинчи бап боюнча корутунду

Диссертациянын экинчи бабы «Класстан тышкаркы окууну уюштуруу жана өткөрүү боюнча илимий изилдөөнүн материалдары жана методдору» деп аталат жана анын биринчи параграфы *изилдөөнүн материалдарын* көрсөтүүгө багытталган. Адегенде изилдөөнүн объекти жана предмети аныкталат. Класстан тышкаркы окуу боюнча билим берүүнүн мамлекеттик стандартына ылайык окуу программасында сунуш кылынган чыгармаларды окутуу изилдөөбүздүн негизги материалдары болуп саналат. Кыргыз адабиятынын учурда колдонулуп жаткан окуу программасында класстан тышкаркы окулуучу чыгармаларга атайын сааттар бөлүнөт, алардын көлөмү төмөнкүдөй: V класс – 6, VI класс – 4, VII класс – 7, VIII – 4, IX – 10 саат, X жана XI класстарда атайын саат бөлүнбөйт. Мына ошол жалпы 31 саат жана аларды окутуу методикасы биздин изилдөөнүн материалы болуп эсептелет.

Диссертацияда мына ушул материалдарды өздөштүрүүдө ырааттуу иш-аракеттерди жүргүзүүнүн талаптары, окуучулардын класстан тышкаркы окуусунун уюштуруунун дидактикалык максатын жана окуу убактысын аныктоо технологиялары чагылдырылат, мына ошол максат-милдеттерине жараша класстан тышкаркы окуунун атайын программасын иштеп чыгып, анын мазмуну биздин диссертациялык изилдөөбүздүн да негизги материалдарын түздү. Негизги материалдар катары сунуш кылынган көркөм чыгармалардын тематикалары да, жанрлары да, тек-түрлөрү да, авторлорунун көз караштары, стили да ар түрдүү (элдик жомоктор, уламыштар, профессионал жазуучулардын аңгемелери, ырлары, поэмалары), тематикалык мазмуну (Ата Мекенди сүйүү, ата-энени сыйлоо, эне тилди билүү, адеп-ыйманга чакыруу, табиятты кастарлоо ж.б.).

Ушул эле параграфта класстан тышкары окуунунун материалдарын тандоонун критерийлери, программага жана окуу китебине жайгаштыруунун негизги принциптери, ар бир класста чыгармаларды сунуштоонун өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөт.

«Илимий изилдөөнүн методдору» деген параграфта адегенде метод түшүнүгүнүн мааниси чечмеленет, андан ары диссертациялык изилдөөдө педагогика илими мурда колдонуп сыноодон өткөн методдорго токтолдук. Алар үч багыттагы методдор: 1. Теориялык методдор (изилденип жаткан тема боюнча философиялык, культурологиялык, этнографиялык, адабият таануу, дидактика, методика боюнча илимий эмгектерге теориялык анализ; проблемага тиешелүү багытта адабият мугалимдеринин, методисттердин педагогикалык жана методикалык тажрыйбаларын үйрөнүү жана жалпылоо). 2. Эмпирикалык (тема боюнча окуу-нормативдик материалдарына анализ, сабактарды талдоо, психологиялык тесттер, мугалимдер жана окуучулар менен аңгемелешүү, окуу иштери боюнча документтерди үйрөнүү, календарлык-тематикалык пландарды, окуучулардын оозеки жоопторун жана жазуу жумуштарын иликтөө). 3. Эксперименталдык (тема боюнча мектептерде педагогикалык тажрыйбаларды жүргүзүп, алардын жыйынтыктарын математикалык-статистикалык методдор менен анализдөө). Иште мына ушул ар бир методду изилдөөбүздүн кайсыл жыйынтыктарын алууда колдонгондугубузду кеңири чагылдырдык. Ал методдор: окуучулардын адабий чыгармалары окуу боюнча жазган күндөлүктөрүн, дептерлерин үйрөнүү методу; аңгемелешүү; окуучулардын жазуу жумуштарын анализдөө; окурмандык биография; окурмандык күндөлүк; китепканалык формулярларды үйрөнүү; анкеттөө; тестирилөө ж.б.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы катары Ош шаарындагы №18 А.Навои атындагы мектеп-лицей, №17 Ю.Гагарин атындагы мектеп-гимназиясы, Жалал-Абад областындыгы Аксы районуна караштуу №42 Токтогул Сатылганов атындагы мектеп-гимназиясы, Баткен областындагы Баткен районундагы Жусуп Байжигитов атындагы, Ош областындагы Кара-Суу районундагы №19 Тешебай Мусаев атындагы орто мектептерин алдык. Биздин педагогикалык эксперименттер 2012-2018-жылдарда 3 этапта өткөрүлдү. Биринчи этап – даярдоо этабы (2012-2013-жылдар), экинчи этап – изденүүчү этабы, үчүнчү этап – окутуучу этабы (2017-2019-жылдар).

Адегенде тажрыйба жүргүзүүнүн этаптарын, максатын, милдеттерин, методдорун, натыйжаларын аныктадык жана аларды иште көрсөтүп бердик. Сурамжылоого 5-7-класстардан 182, 8-9-класстардан 111, 10-11-класстардан 86 окуучу катышты. Окуучулардын окурмандык кызыгуулары тематика, тек, жанр боюнча өз-өзүнчө аныкталды. Тема боюнча жалпы абалды билүү үчүн окуучулар анкетанын суроолоруна жооп берди; окуучулардын китепканадагы формулярлары үйрөнүлдү; ата-энелер менен аңгемелештик; класстан тышкаркы окуу боюнча дептерлери текшерилди; окуу боюнча күндөлүктөрү үйрөнүлдү ж.б.

Кийинки аныктоого 86 мугалим катышып, алардын пикири боюнча класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүнүн талапка ылайык болбой жатышынын себептери табылды. Алар: атайын окуу китептеринин жоктугу (муну 86 мугалимдин 26сы белгилеген); методикалык колдонмолордун жетишсиздиги (22); мектеп китепканасында класстан тышкаркы окуу боюнча программада сунуш кылган китептердин аздыгы (20); класстан тышкаркы окуу боюнча мугалимдердин тажрыйбаларынын жайылтуунун аздыгы (16); класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүндө азыркы заман технологияларын (телевидение, интернет, электрондук китеп, планшет ж.б.) колдоно албоо (8); университеттерде болочок мугалимдерге бул багытта билим жана компетенттүүлүк берилбегендик (3). Булардан башка да ар түрдүү себептер тууралуу 5 мугалим айткан. Андан кийин алты мектептен 211 окуучуну катыштырып экспериментке чейин окуучулардын класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгү боюнча өздөштүрүүлөрүнүн деңгээли, кийин эксперименттин жыйынтыгында окуучулардын класстан тышкаркы окуу боюнча өздөштүрүүлөрүнүн деңгээли аныкталды. Эксперименттин жыйынтыгы боюнча биздин методикалык сунуштарыбыздын эффективдүү болгондугу тастыкталды.

ҮЧҮНЧҮ БАП.
МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНАН
КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ОКУУНУ УЮШТУРУУНУН
ЖАНА ӨТКӨРҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ

3.1. Адабияттык окуу курсунда (V-VII класстар) класстан тышкаркы окутууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн ыкмалары жана жолдору

Совет доорундагы педагогдордун жана азыркы учурда чыгармачылык менен иштеп жаткан мугалимдердин тажрыйбасы класстан тышкаркы окууну орто мектепте кеңири пайдалануу окуучулардын өз алдынча окуу ишмердүүлүгүнө туруктуу таяныч боло тургандыгын көрсөтөт. Ал эми балдардын окууга болгон кызыкчылыктарын эске алуу бул – адабиятты окутуудагы оң натыйжасын бере турган кошумча ойлонунулуп табылган формалардын бири болуп эсептелет. Бул пикирибизди О.Ю.Богданованын төмөндөгү ою менен бышыктап кетели: «окуучулардын сабактан сырткары окуган ар кандай эле чыгармалары катардагы сабакта өтүлгөн чыгармаларга салыштырмалуу жаш окурмандын ар тараптуу өнүгүүсүнө жана таалим-тарбия алышына көбүрөөк таасир этет»¹⁴⁷.

Окутуунун мындай формасынын киргизилиши класста окутулуучу адабий көркөм чыгармалардын өтө көптүгү, окуучулардын бардык эле чыгармаларды окууга жетише албастыгы менен түшүндүрүлөт.

XX кылымдын башындагы белгилүү орус педагогдору балдардын класстан тышкаркы окуу жараянын көзөмөлдөп туруу максатында ар бир окуучу үчүн атайын «жеке окурмандык күндөлүк» ачууну сунушташкан. Алардын ою боюнча мугалим жеке окурмандык күндөлүккө карап окуучунун окуган чыгармалары менен таанышуу жана ал аркылуу узак убакыт бою

---

¹⁴⁷ Богданова О.Ю., Маранцман В.Г., Чертов В.Ф. Методика преподавания литературы: ч. 2, Учебник., М.: 1994. – с.239. с. 302

байкоо жүргүзүү менен баланын адабий өнүгүү деңгээлин билип алуу мүмкүнчүлүгүн алмак. Бирок, ишмердүүлүктүн бул формасы формалдуу мамиленин жана окуучулардын курактык индивидуалдуулугун жана башка өзгөчөлүктөрүн эске албоонун натыйжасында оң таасирин бере алган жок. Ошого карабастан айрым мектеп окуучулары окуган чыгармалары боюнча күндөлүк жазып жүрүшкөндөрү белгилүү. V-VII класста окуган окуучулар өз каалоосу жана өзгөчө кызыгуулары менен окурмандык күндөлүктөр аркылуу иштешет. Балдардын бул иш-аракеттери майнаптуу болуш үчүн мугалим аларга чыгармачылык менен мамиле жасоосу абзел, андыктан күндөлүктүн толтурулушуна багыт гана берип, калганын окуучунун эркине коюп, анын оюн чектебеш керек. V класстагы окуучулардын жеке окурмандык күндөлүктөрү, көпчүлүк учурда бул – окулган чыгармалар боюнча тартылган иллюстрациялар, кыскача аннотациялар, айрым бир таасирдүү жерлеринен үзүндүлөр, сабакка байланыштуу адабий оюндар (крассворддор, викториналар), класстан тышкаркы окууга арналган ар бир үй тапшырмасы үчүн тартылган кооз сүрөттөргө толгон альбомдор болуп эсептелет. Бирок, айрым мугалимдер окуучунун ал зор мээнетин баалоонун ордуна басмырлашат, ойлонуу менен жараткан чыгармачылыгы үчүн алкыш эмес кагуу жеген окуучу кийинки сабактарда билип турса да жооп бербейт. Ошентип окуучунун ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгү мугалимдин дүйнө таанымына же анын маанайына көз каранды болуп калат да, окуучунун активдүүлүгү уламдан-улам чөгүп жок болот. Анткени жакшыбы, жаманбы алардын баары окуучунун чоң эмгеги, аны туура баалаш мугалимдин милдети болчу.

V-VII класста окуучулардын окуу кызыкчылыгы интенсивдүү өнүгөт да, балдар адабиятын, балдарга арналган чыгармаларды гана окубастан «чоңдор» адабиятына, сүйүү-махабат темасына да кызыгуусу пайда болот, ошондой китептерди издеп калат, мына ушул өзгөчөлүктөн пайдаланып, окурмандык кызыгууларын классикалык адабиятка чыныгы адабиятка буруп турушубуз керек. Болбосо азыр окуучулардын көпчүлүк ата-энелери «Супер-

инфо» сыяктуу жеңил-желпи макалалар жазылган, шоу дүйнөсүнүн атактууларынын жеке турмушун «сууруп чыккан» гезиттерди, Айгүл Шаршен кызы сыяктуу калемгерлердин ойдон чыгарылган окуялуу китептерин окушат. Мына ошол базарда турган энелердин «базарга ылайыкташкан» адабияттарынан сууруп чыгуу үчүн класстан тышкаркы окуунун мааниси чоң.

V класста Түгөлбай Сыдыкбековдун «Сагынбадымбы» деген аңгемеси үйрөнүлөт. Аңгеме өтө көркөм жана психологиялык кырдаалдарда жазылган. Уктап жаткан баланын ошол абалын жазуучу төмөнкүдөй сүрөттөйт: «Шейшепти төшөнө жаткан чоң көк барак мышык баланын жумшак санын жазданган. Башы кайрылып, оң таманы тумшугунун үстүнө карай бүгүлгөн. Көздөрү жумулган. Тиштерин ырсыйтып, бир түркүн коркунучтуу күркүрөгөн коңуругун тартууда. Ушул үйдүн бир эркесиндей ак шейшептин үстүндө түксүйүп, эркин көшүлүп, терең уйкуда жырғап жаткан бала колу, анын үксүйгөн мойнун сылап тургансып ага жакын барган. Кез-кез сөөмөйү кыбырап, мышыгынын кулагына тиет.

Ай шооласы агара түшүп бала жазданган мамык жаздыкка чачырады. Жаздык – бетинен каймагын алган сүттөй болду...

Бала башын бир аз артына таштай жатат. Эки бети ап-апкак, топтолук, убайым биле элек томпоюңку тарткан жазы маңдайынан нур келатат. Кирпиктери тегиз жумулуу. Сүрмөсү тартылган. Көкүл чачы тал-тал сеңселет, билбейм: чачынын үлпүлдөк майдалыгынанбы, же терезенин ачылган көзүнөн келип турган болор-болбос жел барбы»¹⁴⁸.

Мындагы окуучулар көңүл буруучу түйүндүү сөздөр: мышык, ушул үйдүн бир эркесиндей, бала колу, ай шооласы, мамык жаздык, жер бетинен каймагын алган сүттөй ж.б. Бул сөздөр эмнени билдирет? Албетте, бейпилдикти, тынчтыкты, бала менен жаныбар мышыктын ысык мамилесин, достугун.

---

¹⁴⁸ Кыргыз адабияты. Класстан тышкаркы окулуучу чыгармалардын хрестоматиясы. Түз.: К.Акматов, М.Музурманов – Б.: 2017. – 9-б.

Ушул уйку, ушул түн, ушул бейпилдик жөн эмес экен, бала түш көрүп жатыптыр, согуштагы байкесин көрүп атыптыр. Мына ал жүрөк титиреткен диалог. Муну автор, эне жана бала болуп үч окуучу ролдоштуруп окуса өтө таасирдүү болот. Анын жүрүшү:

Автор: ...бала ыйынан тыйылган жок. Ал өпкө-өпкөсүнө батпай шолоктоп:

Бала: Байкем, байкем...

Автор: деди.

Эне: Эмне садага, байкең жок эмеспи?

Бала: Байкем ай...

Автор: Эненин назик жүрөгү тыз этти, муундары калчылдап кетти.

Эне: Байкең алыста эмеспи, садагаң?

Автор: Эне үйрүлдү. Бала аны укканы жок.

Бала: Байкем бар... Байкем бар...

Эне: Эмне, деп жатасың, садагаң болоюн ай! Байкең бул жерде жок... алыста ал... койчу, ыйлабачы, жаным!

Бала: Жок, байкем бар, эми үйгө келген. Эшиктен келип, мени колуна көтөрүп албадыбы. Бетимден өпкүлөбөдүбү. Анан байкемдин мойнунан кучактай калайын десем эле...

Автор: Бала өпкө-өпкөсүнө батпай кеп айта албай койду. Эне, түшүнө алданып ыйлап жаткан уулунун көз жашын токтото албай, жалынды.

Эне: Ыйлабачы, кейитпечи садагаң? Байке жок эмеспи, алыста ал, согушта жүрбөйбү, жаным? Ал азыр келбейт, берекем? Душманын жеңгенде келет.

Бала: Байкем бетимден өптү, үйдө бар...

Эне: Жок, согушта...

Бала: Анан бетимен өөп алып эле кетип калдыбы? Сагынбадымбы!

Эне: Койчу, ыйлабачы. Ыйлабачы.

Бала: Мен байкемдин мойнунан кучактайм. Ал эмне кетет?

Эне: Эми кантейин жаным? Кейибечи. Ушул сен экөөбүздү саргарткан душманга каргыш жетсин!

Автор: Ыйлаган уулун бооруна бек-бек кысып, эне да чыдай албай көз жашын төктү да:

Эне: Байкең жакында келет, душманын жеңип келет. Уктай кой?

Автор: деди¹⁴⁹.

Бул чыгарма аркылуу окуучуларга жеткире турган негизги автордук ойлор: согуштун адамдарга гана эмес, жаш балдарга да, алардын ички дүйнөсүнө салган бүлгүнү; тынчтык жана согуш; эне жана бала; байке жана ини; түш жана өң ж.б.

Чыгарманын тили, андагы пейзаждык сүрөттөөлөр, диалог, түштүн чыгарманын идеялык-стилдик контексттиндеги орду өзгөчө талданууга тийиш.

Ош шаардык билим берүү башкармалыгына караштуу №52 «Кыргыз-түрк достугу» атындагы мектеп-лицейинин кыргыз тили жана адабияты мугалими Илгиз Шамырзаевдин¹⁵⁰ бул тема боюнча сабагынын жүрүшүнүн айрым учурларын карап көрөлү:

Сабактын темасы: Түгөлбай Сыдыкбеков «Сагынбадымбы?»

Таблица 3. 1. – Сабактын максаттары:

Билим берүүчүлүк максаты	Өнүктүрүүчүлүк максаты	Тарбиялык максаты
Аңгеменин мазмуну, андагы башкы каармандын жана эненин образдары, аңгемедеги оор мезгилдер	Жомоктун мазмунундагы жазуучунун чыгармачылыгына баа	Ата-эненин, аганини сыйлоого, алардын кадырын билүүгө, айлана-

¹⁴⁹ Кыргыз адабияты. Клысстан тышкаркы окулуучу чыгармалардын хрестоматиясы. Түз.: К.Акматов, М.Музурманов – Б.: 2017. – 11-б.

¹⁵⁰ Шамырзаев И. Кыргыз адабияты сабагы. Түгөлбай Сыдыкбековдун "Сагынбадымбы?" аттуу аңгемеси боюнча сабактын иштелмеси // <https://multiurok.ru/files/kyrgyz-adabiaty-sabagy-tugolbai-sydykbekovdun-sag.html>

жана ага удаалаш чыгармалар менен таанышышат.	берүү аркылуу андагы кээ бир предметтерди сүрөттөгөн сөздөрдү табуу аркылуу ой жүгүртүүлөрү, тапкычтыктары өнүгөт.	чөйрөдөгү инсандарга өз убагында туура мамиле жасап, жылуу сөздөрдү арноого тарбияланышат.
---	--	--

Сабактын тиби: аралаш сабак

Сабактын формасы: топ менен, жуп менен иштөө

Сабакта колдонулуучу методдор жана ыкмалар: интерактивдүү, дедуктивдүү

Сабактын башка илимдер менен болгон байланышы: тарых, кыргыз тили, искусство, адеп ж.б.

Сабактын жабдылышы: таркатма материалдар, слайд, видео ролик, ар кандай көрсөтмө куралдар, буклеттер, китептер ж. б.

Таблица 3. 2. – Сабактын түзүлүшү

№	Сабактын түзүлүшү	Мугалимдин аракети	Окуучунун аракети	Убагы
1	Уюштуруу	Окуучулар менен саламдашуу, окуучуларды жоктоо, класстын тазалыгына көңүл бөлүү, алтын эрежелер менен тааныштыруу, баалоо системасы менен тааныштыруу.	Мугалим менен саламдашып, сабакка даярданышат. Класстын тазалыгын көзөмөлдөп, алтын эрежелерди эске салышат, баалоо системалары менен	3 мүнөт

			таанышышат.	
2	Жаңы темага киришүү	Окуучуларды сабакка чакыруу максатында аларга жаңы темага байланыштуу суроолорду узатуу.	Ар бир командадан бирден окуучу мугалим тараптан берилген суроолорго өз ойлорун айтышат.	3 мүнөт
3	Жаңы теманы өтүү: Түгөлбай Сыдыкбеков тууралуу «Сагынбадымбы?» аңгемесинин мазмуну менен таанышуу	Окуучуларга слайд аркылуу жазуучу жөнүндө маалымат берет. Окуучуларга тыным аркылуу окутуу ыкмасын колдонгон абалда аңгеменин мазмунун жеткирет	Окуучулар слайддан көргөн маалыматтарын мугалимдин лекциясы аркылуу толукташат; Аңгемени окуп, өз ойлорун билдирип, аңгеменин алдыдагы окуяларын божомолдошот...	21 мүнөт
4	Бышыктоо №1	Мугалим топторго чыгарманын ичинен жазуучу сүрөттөгөн предметтерди таап, ага аңгеменин текстинен мисалдарды таптырат	Аңгеменин мазмунунан жазуучу сүрөттөгөн предметтерди табышат.	9 мүнөт
5	Бышыктоо №2	Мугалим окуучуларга таркатма материал аркылуу түрдүү суроолорду узатат	Окуучулар суроолорго жооп беришет.	5 мүнөт

6	Баалоо жана кайтарым байланыш	Сабакта активдүү катышкан окуучуларды жана топту баалоо; Окуучулардын бирин – бири баалоосу	Окуучулар бири – бирин баалашат	2 мүнөт
7	Үй тапшырмасын берүү	Окуучулар менен коштошуп, үй тапшырмасын берүү	Окуучулар үй тапшырмасын алышат жана күндөлүктөрүнө белгилешет.	2 мүнөт

Мугалимдин сабакты пландар менен өткөндүгү класстан тышкаркы окууну уюштуруусунун маанилүү баскычы болду. Алар пландар төмөнкүлөй тартипте жайгаштырылды.

План №1. Түгөлбай Сыдыкбеков жана анын өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу слайд коюп берүү.

План №2. «Сагынбадымбы?» аңгемесинин мазмуну менен тааныштыруу.

Экинчи оптималдуу өзгөчөлүктөрү бышыктоо менен байланыштуулугу. Алар төмөнкүдөй жүрдү.

Бышыктоо (№1) 9 мүнөт. Азыр болсо аңгеменин мазмунуна көз чаптырып, андан жазуучу сүрөттөгөн предметтерди табууга аракеттенгиле.

Бышыктоо (№2) 5 мүнөт. Урматтуу окуучулар, төмөнкү таркатма материалдарды алып, андагы суроолорго жооп бергиле. Суроолордун тизмеси:

- Килемге согулган арстан кандайча сүрөттөлгөн?
- Эне эмне үчүн баласын соорото албай койду?
- Бала эмне үчүн «Сагынбадымбы?» деп ыйлап жатты? Кимди сагынды?
- Баланын байкеси кайда кетиптир?

Бул сабак төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ болду: туура пландаштырылган; тексти үйрөнүүгө басым жасалган; мугалим менин бирдей эле окуучулардын активдүүлүгү ишке ашкан; жазуучу тууралуу маалымат слайд аркалуу чагылдырылган, бул болсо элестүү жана убакыт үнөмдөлгөн ыкма катары өзүн оң жагынан көрсөттү; сабак жандуу жүрдү ж.б.

3.2. VIII-IX класстарда класстан тышкаркы окууну өткөрүүнүн методикалык өзгөчөлүктөрү

Адабиятты окутуунун бирден бир милдети окуучуларды мекенчилдикке, улуттук сыймыкка, эмгекке элдик үлгүдө мамиле жасоого, өз эне тилин, кыргыз адабиятын, ата-баба салтын, өзүнүн тарыхын сүйө билүүгө, үйрөтүүгө айрыкча көңүл буруу болуп саналат. Анын жанында класстан тышкаркы окуу өз алдынча чыгарма менен таанышуу аркылуу үй-бүлөгө аяр мамиле, өзүн-өзү сынга алуу, асыл ой, ак сөз, адал иш принциптери, учурдагы адабият менен таанышуу аркылуу жалпы адамзаттык проблемаларынын ойлонуп аны чечүүгө далалаттануу, глобалдашуу проблемасына каршы туруу сыяктуу милдеттерди тандалып алынган чыгарманын идеясына жараша кошумчалай алат. Көркөм адабият адам турмушунда болуп жаткан ар кандай жагымсыз көрүнүштөрдү элестүү, таасирдүү кылып сүрөттөө менен кайсы бир чоң проблеманы алып чыгат. Ал чыгарманын актуалдуулугу көтөргөн идеясына жараша болот. Биздин баамыбызда жаштар арасындагы ошондой көйгөйлөрдүн бири бул – үй-бүлө жана анын бузулушу. Бул маселени окуучуларга туура түшүндүрүү максатында биз Ош шаарындагы №18 мектеп гимназиясынын VIII класстарынын окуучуларына Мурза Гапаровдун ушул темага арналып жазылган «Эки ирет гүлдөөчү алмалар» аттуу чакан аңгемесинин негизинде класстан тышкаркы сабак өткөнбүз.

Чыгарманы окутууда биз катардагы сабактардагыдай алгач класста текст менен таанышып, ар бир каарманга токтолуп, аларга кластер түзгөн жокпуз. Анткени, биздин сабак класстан тышкары окулуучу чыгарманы талкуулоо сабагы болчу. Класстан тышкары, демек бул – биринчи ирет үйдө окуу, ошондой эле окуу китебинен сырткары окуу, ал эми мындай өз алдынча окуу жаш окурмандын көркөм адабияттын кенен дүйнөсүнө сүнгүп кирүүсү үчүн өтө манилүү. Бул нерсени эске алуу менен өтүлүүчү чыгарманын тексти алдын ала китепканачы менен сүйлөшүп таап окуучуларга таратылат. Аларды аңгеме толук тааныштырып чыгууну класстагы окуучулардын бирине тапшырма иретинде табышталат. Демек, окуучулар текст менен толук таныштыгы бар.

Ар кандай эле предметти окутууда усул кырдаалга, окуу абалына жараша тандалып алынат. Ошол сыңары биз да «автордук кресло» деген окутуу усулун колдонуу менен сабак өтүүнү туура көрдүк. Себеби, катардагы сабак менен класстан тышкары окуунун максаты бир, бул – окуучунун адабий билимин кеңейтүү, окурмандык маданиятын калыптандыруу, алардын ичиндеги таланттуулардын шык-жөндөмдүүлүктөрүн өнүгүшүнө түрткү берүү, эстетикалык табитин жогорулатуу, мекенчилдик сезимин чыңдоо жана граждандык, моралдык позицияларын бекемдөө. Демек, максаты бир, бирок ал максаттарды ишке ашыруунун жолдору башка. Алар класстан тышкары окуунун спецификасы менен аныкталат. «Адабиятты окутуунун методикасы» деген илимий эмгектеги «Класстан тышкары окуу» макаласынын автору М.Г.Качурин белгилегендей: «Класстан тышкары окуу окуучуларды ар тараптан ачат, алар мындай сабакта өздөрүн ээн-эркин сезишет, предметке байланыштуу кошумча адабияттарды кызыгуу менен окушат, аларда китеп менен өз алдынча иштөө табити пайда болот». Бизге белгилүү болгондой бул ыкмада ортодо окулган эсеге карата ар бир окуучу жеке пикирин билдирип автордук креслодо олтурган адамга эркин суроо узатуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Сабактын максаты: Чыгармадагы окуялар аркылуу үй-бүлөдөгү эки жубайдын кетирген кичине эле катасы ортодогу баланын канчалык кыйналарын сезишип, өздөрү да ата-энеси жана бир туугандары менен жылуу мамиледе болуу керектигин билишет. Кээде адам менен өсүмдүктөрдүн тагдыры окшош болуп калышы мүмкүндүгүнө кабардар болушат.

Убактысы: 45 мүнөт

Каражаттар (ресурстар): окуучулардын окуу куралдары, бир кресло (же отургуч).

Иш кадамдары (процедура):

1-кадам. Чыгармадан: «— Ох, апа!-деди бала, башын кайрадан апасынын көкүрөгүнө катып. — Биз бир кездерде кандай бактылуу элек ...Өз атам үчөөбүз ...Өзүбүздүн үйүбүз, уюбуз, коргонубуз, багыбыз бар эле... А билесиңби, апа, эки түп алмабыз күзүндө дагы бир жолу гүлдөөчү эле? Билесизби, ошону, апа?

—Угу,- деди апасы болор-болбос жылмайып. — Бирок дайыма алардын мөмөлөрү бышууга үлгүрбөй калуучу. Бат эле суук күз келип, анын артынан кыш түшүп...

...Бала карай берип, баятан бери байкабаган, дубалдан ашып, мөмөлөрүнүн оордугунан төмөн ийилип турган алма шактарын көрдү. Булар алиги өзгөчө жылына эки ирет гүлдөөчү эки түп алманын шактары эле... Бала аламалардын ар бир шагын, ар бир чырпыгын сагынып-сагынып карай баштады. Кокусунан бир нече шактарда таңкы жылдыздар сыяктуу гүлдөр көрүндү.

Баланын көзүнө кайрадан жаштар толду. Эми гүлдөр анын көзүнө булактын түпкүрүнөн көрүнүп жатышкансып, алыстан күңгүттөнүп, бири-бирине кошулушуп, акырында бир үзүм ичке булутка окшоду¹⁵¹.

Үзүндүнү окуп бүтүп, «Сардал менен эки ирет гүлдөөчү алмалардын тагдырларынын кандай окшоштук жактары бар?» деген суроого беш

---

¹⁵¹ Гапаров М. Эки ирет гүлдөөчү алмалар // <https://vk.com/@540692799-murza-gaparov-eki-iret-gldch-almalar>

мүнөттүк эссени өз алдынча жазышат. Жазылып жаткан эсеге эч кандай чек коюлбайт, эмнени түшүнүшсө ошону кагаз бетине түшүрүшөт.

2-кадам. Жазган эсселерин аз гана убакыттын ичинде жубу менен акылдашып, талкууга алышат.

3-кадам. Жанындагы шериги менен ой бөлүшүп бүткөн соң, окуучуларды 1,2,3,4,5,6 деп саноо менен 6 топко бөлүп алабыз. Өз алдынча жазгандарын бири-бирине окуп беришет да, топтон оригиналдуу деп эсептешкен бир эссени тандап алышат. Баары биргеликте түзүлгөн текстти кошумчалап, толуктап иштеп чыгышат. Автордук креслого отургузуу үчүн ар бир топтон бирден гана окуучу шайланат.

4-кадам. Ортодо турган автордук креслого отуруп, ар бир топтон шайланган окуучулар жалпы класска биргеликте жазылган эссени окуп беришет. Мүмкүн болушунча шашпай, көрктүү, чыгармачылык менен окууну мугалим окуучуларга эскертет.

1-окуучунун эссеси: «Менин оюм боюнча экөөнүн тагдырларынын окшоштугу: биринчиден, Сардалдын балалык чагынын башы ата-энесинин жанында болуп, үй-бүлөдөгү бактылуу күндөргө бай болуп, кубанычта сүйүнүчтө өткөн. Ошол сыятуу эле алманын да биринчи мөмө бериши эч кандай тоскоолдуксуз ишке ашат. Ал эми баланын апасы менен атасы жарашып кайрадан жакшы күндөргө кайткысы келип, апасын ага көндүрүп үйүнө келгендеги атасынын башка аялга үйлөнүп алгандыгы, баланын аруу тилегин ташкаптырып, дагы бир ирет мөмө берүү үчүн гүлдөгөн алманы үшүк алгандай баланын тагдырына да эрте эле кыш түштү. Баланын жашоосунун мындай болушуна, албетте, атасы менен апасынын экөөнүн да күнөөсү бар. Ошондуктан достор биз да туура эмес иш-аркеттерибиздин натыйжасында жаш бөбөктөрдүн сезимдерин үшүк алышы мүмкүн экендигин эске алып, бир туугандарыбыз жана досторубуз менен жакшы мамиледе бололу».

2-окуучунун эссеси. «Ооба, Сардал атасы менен апасы чогуу жашап жатканда бактылуу эле. Ошол эки ирет гүлдөөчү алманын биринчи

гүлдөгөнүндөй мөмөсүн төгүп турчу. Шактары ийилип, береке жыттанган алмадай ал кезде Сардалдын төгөрөгү төп, дүйнөсү түгөл эле. Мына азыр атасынын ысык кучагына бой таштайм деп келген баланын алоолонгон деми сууп, мизи кайтып, жанындагы тосмодон көрүп турган эки ирет гүлдөөчү алманын экинчи гүлдөшүндөй жан дүйнөсүн үшүк алып турат. Ооба, баланын жан дүйнөсүндөгү мөмө бышканга жетишпеди. Кудай буюрса жаз келет, дагы бир ирет гүлдөйт.

5-кадам. Калган окуучулар эсселерди анализдеп, талкуулашат, суроолор беришет. Кимдин суроосуна жооп берүүнү автор өзү тандайт.

Окуучулар тарабынан берилүүчү болжолдуу суроолор:

1. Эмне үчүн «Кудай буюрса жаз келет, дагы бир ирет гүлдөйт» деген сөз менен жыйынтыктадың?

2. Сен Сардалдын ордунда болсоң үйүндөгү атаңдын жаңы аялын көргөндө эмне кылмак элең?

3. Жакын досторуңдун бири Сардалдын кейпин кийип калган болсо сен кандай жардам көрсөтмөк элең?

4. Эки ирет гүлдөөчү алмаларды көрдүң беле же ал жөнүндө башка бирөөлөрдөн уккансыңбы?

5. Баланын мындан кийинки тагдыры эмне болот деп ойлойсуң?

Эгерде убакыт дагы жетиштүү болсо каалоочу окуучуларды окутса болот. Анткени автордук креслого отуруп, жазган эссесин жалпы окуучулардын жанында окуп, берилген суроолорго жооп берүү окуучунун ар тараптан өсүп-өнүгүшүнө түрткү болот.

Потенциал: Мындай иш-аракеттер аркылуу окуучулардын мурда ээ болгон билимдери, көндүмдөрү бекемделет. Биргелешип иштөөдө окуучулар өз ара жардамдашуунун зарылдыгын түшүнүшөт. Кимдир бирөөнүн пикирин туура кабыл алып ага проблемалуу суроо коюуга, чыгармага анализ жасап, өз оюн башкаларга туура жеткирүүгө умтулушат.

Сабактын канчалык деңгээлде таасирдүү, натыйжалуу өткөндүгүн билүү үчүн сабактын аягында мугалим окуучуларга төмөнкүдөй суроолор менен кайрылса болот:

Сардал жана эки ирет гүлдөөчү алмалар жөнүндө жазып жатканда кандай сезимдергетуш болдунар?

Автордук креслодо өзүңөрдү кандай сездиңер?

Чыгарманын кайсыл жери сага өзгөчө таасир этти?

Көтөргөн идеясы ушуга окшош болгон башка бир чыгарма окугансыңбы? Ал кимдин чыгармасы.?

Тапшырма иретинде окуучуларга негизги болгон үч каарманга (Сардал, атасы Жакып жана апасы) алардын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен чыгармачыл окуучуларга ыр жазып келүүнү, ал эми жалпы топтогулар үчүн аңгеменин негизинде ролдоштуруп сценка түзүп келүүнү берсек болот.

Адабият жана анын ичинде класстан тышкаркы окуу сабактарында окуучуларды личносттук жактан толук кандуу өнүгүүсү үчүн керек болгон баалуулуктарды калыптандыруу изилдөөлөрүнүн актуалдуулугу азыркы мезгилдеги социо-маданий кырдаалдын өзгөчөлүктөрү менен шартталган. Коомдо нравалуулуктун, жаштардын руханий баалуулуктарынын материалдык баалуулуктарга алмашышы менен шартталган тенденциялар курчуду. Ошондуктан, гуманитардык билимдердин, анын ичинде адабияттын негизин түзгөн баалуулук проблемасын чечүү актуалдуу маселелерден болуп жатат. Жогорудагы чыгармадан окуучулар тапкан баалуулук – үй-бүлө ынтымагын сактоо, аны бузбоого ошол үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрү жооптуу экендигин көрсөтүү.

Класстан тышкаркы окулган чыгармалар боюнча класста ар кандай формадагы сабактарды өтүүгө болот. Программада атайын саат каралгандыктан ар бир окулган чыгарма мугалим тарабынан көзөмөлгө алынып, натыйжага жетишүү шарт.

Натыйжага жетүү үчүн төмөндөгүдөй усулдук ыкмаларды сунуштоого болот:

Эссе. Бул өз оюн жазуу түрүндө берүү ыкмасы. Эссенин көлөмү, формасы, мугалимдин жана сабактан максатына жараша ар түрдүү болот. Жогоруда Мурза Гапаровдун аңгемеси боюнча жазган эсселерден анын айрым учурлар көрдүк. Эми дагы окуучулардын эсселерине көңүл буралы.

Ош шаарындагы №50 П.Ж.Нышанов атындагы мектеп-гимназиясынын окуучусу Абдурашит Ракматуллаев мындай эссе жазган:

«Кайраты ташкындаган дайра сымал,

Калеми бирде калкан, бирде курал.

Күрөшүп таза жашоо, эл-жер үчүн,

Кылчайбай жолду басты эчен татаал.

Арыштап кадамын кенен таштап,

Ааламга атагы кеткен таркап.

Адамзат жүрөгүнөн орун алып,

«Акылман Чыңгыз» аты келет жашап.

Чыңгыз – дүйнө элинин жүрөгүнө өзүнүн чыгармалары, эмгеги, адамдык асыл сапаттары, жан дүйнөгө берген баалуу азыктары менен терең сүңгүп кире алган эл жазуучусу. Ал бүткүл адабият дүйнөсүнүн чебери, көркөм ойлор, накыл сөздөр устасы катары тарыхта «Улуу жазуучу» деген наам менен кашкайып жазылып калды.

Айтматов эли-жерине болгон сүйүүсүн, мекенинин жоголуп бараткан жаратылышын коргоону, улуттук каада-салттардын унутулуп баратканын, сый-урматтын, сабырдуулуктун кайда экендигин чыгармалары аркылуу бизге жеткирип берди».

Баткен областтык гимназия жатак мектебинин окуучусу Бакытбек кызы Айхандын эссесин окуп көрөлү: «Быйыл да биздин мектепте «Айтматовду окуйбуз» деген аталышта конкурс өтүп жатат. Дубал газеталар чыгарылды, дил баяндар жазылды. Мен да эжекейиме дил баян жазып бердим. Конкурс болот экен.

Анан да эң кызыктуусу улуу жазуучунун эжеси Роза Айтматова менен скайп аркылуу түз конференция болот экен. Окуучулар Ч.Айтматов боюнча

кызыккан суроолорун экрандан Роза Айтматовага беришет. Мен ошол конференцияга сөзсүз катышам. Ошондо мен Чыңгыз Айтматовду дагы да жакындан тааныйм.

Айтматовдун дагы бир-эки сөзүн ушул жазган эссемде айта кетпесем болбос. Ал «Адам жакшылыкты адамдан үйрөнөт», «Адамга эң кыйыны – күн сайын адам болуу», «Эзелтен чечилбеген улуу талаш, канткенде адам уулу адам болот?» деген сөз. Жазуучу алдын ала көрө билген көсөм болгонбу дейм. Азыркы учурдагы коом көйгөйүн өз мезгилинде эле сезип, чыгармаларын да адам абийирине багыттап, жакшы менен жаманды, уят менен намысты, күчтүү менен алсызды эриш-аркак жазып, жашоо өзү ак-карадан турарын айткан экен. Аны биз жаштар азыр сезип, туюп отурбайбызбы. Күн сайын адам болууга умтулган турган чолпон жылдыздай өчпөс чыгармалары окуган адамга руханий азык гана тартуулабастан, элин ойлогон кемеңгер болууга, үй-бүлөсүн ойлогон камкор болууга, ак сүйүүнү аздектөөгө, коомдон четте калбай жандуу болууга, кайдыгерликке жол бербөөгө, ата-энени сыйлоого, тактап айтканда адам болууга үндөйт жана чакырат... Биз беш бир тууганбыз. Кичинекей 11 айлык синдимди түштөн кийин кечке карайм. Апам жумушка кетет. Биздин үй-бүлө үчүн Айтматовдун таасири чоң. Синдим уктаганда ушуларды жазып бүтүрдүм».

Баткен районунун Бужун гимназия-мектебинин окуучусу Акпарали кызы Бактыгүлдүн эссеси: «Табият менен ал сүйлөшкөн, жаратылыш жалгыз гана ошол инсанга сырын ачты. Бир гана ошол адам менен дос болду. Албетте, ал менин көрөгөч агайым – Чыңгыз Айтматов. Ал табияттын абалын айттырбай сизди. Жүрөгү менен туюп, жан дүйнөсү менен ага күйдү. Күйүтү ушунчалык жалындаган экен дейсиз, бөрүнүн ыйлаганын көрдү, жердин туйлаганын сизди, жаабарстардын кыйналганын, бугулардын сыздаганын билди. Ким күнөөлүү? Мунун баарына ким себепчи? Албетте, сиз, мен жана жалпы адамзат.

Жер эне суранат: «Эй, адамдар, дүйнөнүн төрт бурчунда жашаган адамдар, силерге эмне керек? Жерби? Мына, мен – жермин. Мен бардык

адам баласына теңмин. Мага талашыңардын кереги жок. Мага ынтымак керек, эмгек керек. Айдоого бир дан таштасаңар, жүз дан кылып берейин. Чырпык сайсаңар, чынар кылып берейин, бак тиксеңер мөмө болуп, төгүлүп берейин, мал жайсаңар чөп болуп берейин, урук-тукумуңар көбөйсө, баарыңарга жай болуп берейин. Мен түгөнбөйм, мен тарыбаймын, мен кенчмин, мен баарыңарга тегиз жетем!» («Саманчынын жолу» повестинен).

А бизчи, эмне кылдык? Бугуларды өлтүрдүк, бактарды кыйдык, суулардын кадырына жетпедик, абаны булгадык. Мунун баарын байкап көргөн агайым, ошон үчүн белгилеп айткан экен да. «Адамга эң кыйыны – күн сайын адам болуу» деп. Агайымдын сөз чабытын улай, мен да сиздерге айтар элем: «Адам бололу, жок дегенде адам бололу!»

Билесиздерби, мага агайым дагы эмнелерди үйрөттү. Ал мага көп нерсени үйрөттү. Жашоону, жаратылышка жакшы мамиле кылууну үйрөттү, сүйүүнү үйрөттү. Ал мага жөн гана жазуучу Чыңгыз Айтматов эмес, ал – менин улуу тарбиячым. Тарбиячымдын мага берген тарбиясын эч качан унутпаймын, ал ар дайым жүрөгүмдө сакталат.

Айтматовдун жакшы бир сөзү бар: «Сени тааныгандар жашап жатканда сен тирүүсүң». Ушул айткан сөзү менен агайыма кайрылар элем: «Агай, ооба, сиз бул жарыкта жоксуз, бирок, сиз окурмандарыңыздын жүрөгүндө түбөлүккө жашай бересиз. Сиздин ат көтөргүс алтын акыл, кептериңиз, улуу тарбияңыз сиздин чыгармаларыңызды окуган сайын каныбыз менен денебизге кошо сиңип, жүрөгүбүзгө уюп, кылымдан кылымга, урпактан урпакка тугөнбөс кенч болуп кала бермекчи. Сизди тааныгандар жашап жатканда, сиз тирүүсүз!»

Жогорудагы окуучулар өзүнүн эссе жазууга даярдагын класстан тышкаркы окуу иштери менен тыгыз байланыштуу жүргүзгөн: Ч.Айтматовдун бардык чыгармаларын, анын ичинде «Кылым карытар бир күн», «Тоолор кулаганда» деген көлөмдүү романдарын толук окуп чыккан, адабият теориясынан поэзия тууралуу түшүнүккө ээ болгон, биринчи окуучу

өз оюн поэтикалык саптар менен бере билген, жазуучунун ойлору менен азыркы жашоо-турмушту, өздөрүнүн дүйнөлөрүн салыштыра билген.

Маектешүү (интервью) ыкмасы. Мында бир окуучу экинчи окуучудан окуган чыгармасынын негизинде интервью алат. Ага коюлган талаптар: маектеш үчүн кызыктуу суроолорду коюу; маектешти темадан алыс кетпөөгө чакыруу; суроо жана жооптун кыскарлыгы жана жеткиликтүүлүгү. Мисалы, IX класста Касым Каимовдун «Омор агай» деген аңгемесин окуп-үйрөнүүдө окуучулардын башка тобу окуучулардын башка тобуна интервью алуу үчүн төмөнкүдөй суроолорду даярдашкан: 1) Аңгеменин атынын «Омор агай» деп коюлушуна кандай карайсың, эгер сен ушул чыгарманы жазган болсоң аны кандай атар элең? 2) Чыгарманын кайсыл жери сага өзгөчө жакты, эмне үчүн? 3) Турмушта Омор агай сыяктуу мугалимдерди көргөнсүңбү, мисал келтире аласыңбы? 4) Сен өзүңдү Жапардын ордуна коюп, Омор агайга баа берип көр? 5) Омор агайдын өкүнүчүн кандай түшүнөсүң?

Бул технологиянын эффективдүүлүгү окуучу менен окуучунун байланышы жандуу болот да, интервью алып жаткан окуучу мугалимдин ишин бир кыйла жеңилдетет.

Башкарып окутуу. Ал эми сынчыл ойлор программасынын башкарып окутуу (Багытталуучу окутуу, багыт берип окутуу) стратегиясы аркылуу класстан ташкаркы окууга сунушталган айрым чыгармаларды окутуу да жакшы натыйжа берет.

Башкарып окутуу – тексттин мазмунуна жана идеясына жараша алдын ала божомолдоого жана суроолор түзүлүшүнө негизделген текст менен иштөө ыкмасы. Стратегиянын кадамдары:

1. Мугалимдин даярдык иштери: Текст бөлүктөргө бөлүнөт. Ар бир бөлүккө суроолор ойлонуп табылат.

2. Сабакта текст менен иштөө: Чакыруу стадиясында адегенде окуучулардан сабакта окула турган чыгарманын автору жөнүндө сураса болот. Бул сүйлөшүү көп убакытка созулбашы керек жана мугалим окуучуларга түшүнүк берүү иретинде жана алардын кызыгуусун туудуруу

үчүн жазуучунун өмүр баянынан бир-эки белгилүү факты айтып коёт. Андан кийин мугалим сабакта окулуучу тексттин өзүнө кайрылуу жасайт. Бул чыгарманын аталышы жөнүндө сөз болушу мүмкүн: Силер кандай деп ойлойсунар, баланча деп аталган чыгармада эмне болуп кетиши мүмкүн?

Чакыруунун тексттин доскага жазган маанилүү сөздөргө да жасаса болот: Төмөнкү сөздөр жолуккан аңгеменин сюжетин ойлоп тапкыла.

3. Мугалим класска текстти кантип окуу жөнүндө көрсөтмө берет: текстти мугалим көрсөткөн жерге чейин гана окуш керек, андан ары окууга болбойт.

4. Мазмунун (маңызын) түшүнүү стадиясында текст бөлүктөр менен окулат, мугалим окуу темпине байкоо жүргүзөт.

5 Ар бир бөлүк окулуп бүткөндөн кийин мугалим окуучуларга алдын ала даярдаган суроолорун берет. Суроолор текстти тереңирээк кабыл алууга жана түшүнүүгө, кыялданып ойлонууга, анализге, синтезге, окуяларды, мүнөздөрдү, абалдарды баалоого багытталат. Бирок суроолордо мугалимдин ою эч качан көрүнбөшү керек, ал эч качан окуучуларга чыгарма боюнча өзүнүн интерпретациясын (чыгарма боюнча) бербеш керек. Берилген суроолорго жараша окуучулар баяндоонун турпатын жана чыгарманын идеясын түшүнүшөт, байкоолорду жүргүзүшөт. Текстте андан ары эмне болору жөнүндө алдын ала болжолдонгон суроолор сөзсүз түрдө берилиши керек.

Бул окууга кызыгуу жаратат, батыраак андан аркы окуу жөнүндө каалоо туудурат.

Ошентип бул суроо тексттин кийинки бөлүгүнө барууга чакырат, андан кийин окууда жаңы маалыматтарга учурашат – мазмунун талдап түшүнүшөт. Окулуп жаткан текстте канча үзүндү болсо, ошончо жолу ушундай иштер жасалат. Ошентип, стадиялар ушундай жагдайда сабак бою бир нече жолу кайталануу менен циклдүү мүнөздө болот.

6. Тандап түшүнүү стадиясында окуучуларга өз алдынча эссе түрүндө жазуу иши сунушталат (10 мүнөттүк).

7. Окуучулар түгөйлөшүп бири-бирине эссени окуп беришет.

8. Каалагандар өзүнүн эссесин бардык класска окуп беришет¹⁵².

Бул стратегиянын мисалында 9-класска сунушталган А.Саспаевдин «Кайнене» аңгемесин иштелип чыккан сабактын иштелмесин сунуштайбыз. Бул класстан тышкары окуунун класста аткарылган түрүнө мисал боло алат.

Сабактын темасы:

Аман Саспаев «Кайнене»

Сабактын максаты:

Чыгармадагы кайнене менен келиндин мамилесине баа бере алышат. Үй-бүлөлүк ынтымак жөнүндөгү түшүнүктөрү тереңдейт. Ыймандуулукка, адептүүлүккө үйрөнүшөт. Ачууга алдыруунун жыйынтыгын биле алышат. Адамдардын мээримин кара ташты да ээритип жиберер турган даражада экендигине да баа бере алышат. Бири-бирин сыйлоо, сынчыл ой жүгүртүүгө көнүгүшөт.

Сабактын усулу:

«Сынчыл ойлорду өстүрө турган окуу жана жазуу» программасынын башкарып окутуу стратегиясы.

Сабактын жабдылышы:

А.Сапаевдин сүрөтү, аңгеменин тынымдарга бөлүнгөн тексти, ватман, маркер.

Сабактын жүрүшү:

Стратегия төмөндөгүдөй кадамдардан турат:

1-кадам. Мугалим тексти бөлүктөргө бөлөт. Ар бир бөлүккө суроолор ойлонуп табылат.

2-кадам. Сабакта текст менен иштөө: Мугалим адегенде окуучулардан чыгарманын автору жөнүндө сураса болот. Бул убакытты көпкө созбой мугалим автордун өмүрү-чыгармачылыгындагы урунттуу учурлардан кыскача айтып берип, андан соң окулуучу тексттин өзүнө кайрылат. Андан

---

¹⁵² Низовская И. «Сын ой жүгүртүүнү өстүрө турган окуу жана жазуу» программасынын сөздүгү. –Б.: 2003.

соң мугалим окуучуларга «Кайнене» деп аталган чыгармада эмне болушу мүмкүн деп ойлойсуңар? деген суроо берсе болот.

3-кадам: Мугалим класска текстти кантип окуу жөнүндө көрсөтмө берет: текстти мугалим көсөткөн жерге чейин гана окуш керек, андан ары окууга болбойт.

4-кадам: Мазмунун түшүнүү стадиясында текст бөлүктөр менен окулат, мугалим окуу темпине байкоо жүргүзөт.

5-кадам: Ар бир бөлүк окулуп бүткөндөн кийин мугалим окуучуларга алдын ала даярдаган суроолорун берет. Суроолор текстти тереңирээк кабыл алууга жана түшүнүүгө, кыялданып ойлонууга, анализге, синтезге, окуяларды, мүнөздөрдү, абалдарды баалоого багытталат.

6-кадам: Тандап түшүнүү стадиясында окуучуларга өз алдынча эссе түрүндө жазуу иши сунушталат (10 мүнөттүк).

7-кадам: Окуучулар түгөйлөшүп бири-бирине эссени окуп беришет.

8-кадам: Каалагандар өзүнүн эссесин бардык класска окуп берет.

Сунушталган текст:

Аман Саспаев. Кайнене

Айылдагы жаштардын бири Саамый аскердик милдетин өтөп келген соң өз айылындагы Закеш деген кызды сүйүп калды. Кары-картаңдар буга көп кошулган жок. Анткени куда-сөөктүн алыста туруп, алыстан сыйлашканы жакшы. Анын үстүнө «Төркүнү жакындын төшөгү жыйылбайт» дешет эмеспи.

Бирок, кыз да, жигит да сүйүүсүн эски ишенимге моюн сундургусу келбеди. Кыздын туулгандагы аты Зайракан эле. Бойго жетип кадыр-баркы ашкан кезде аны баардыгы эле Закеш деп эркелетишчү болду. Закеш кечинде жасана баштаганда энеси да күзгүнүн тушуна келет:

-Кечинде жасанып кайда барганы жатасың? – дейт энеси кызынын эстүү көзүн карап.

-Күкүндүн үйүнө бүгүн кыздар жыйналып, бир аз отуралы дедик эле, - деп коёт Закиш. Кыпкызыл калп айтып жатканына күйүнбөйт. Эгер чынын

айтып «баланча жерде мени Саамый күтүп турат. Ошого барам,» - десе, анын калп айтканынан жаман көңүлсүздүк туудурат. Ошондо да эненин жүрөгү сезет, унчукпайт.

Ал эми Саамый күнү кечке жумушта болгону аз келгенсип, түн жарымы деген кезде үйгө кайтат:

-Кайда жүрдүң каралдым? – деп сурайт анын энеси. Ичтен бирдемени сезет, эмне айтаар экен деп чечет.

-Балдар менен эле болдум, - деп байпактайт Саамый, киного гана бардык.

-Киноңор жакшы бекен?

-Жакшы, - дейт да Саамый ыңгайсызданат. «Энемдин: тапкан кызың жакшы бекен?» дегени го деп ойлонот.

Ортодо үч-төрт ай өттү. Саамый Закешке үйлөндү.

Төмөндөгүдөй суроолор берилсе болот:

1. Бул тынымды окуп чыккандан кийин сиздер эмненин сезип, эмнени көрдүңүздөр?

2. Сиздердин оюңуздаар боюнча чыгармада кандай проблемалар көтөрүлүп жатат?

3. Эмне үчүн сиз ушундай ойлоп жатасыз? (тексттен далил көрсөтүү)

4. Мындан ары эмне болот деп ойлойсуз? Эмне үчүн?

Биринчи тыным.

Биздин элдин салты боюнча келин келгенден кийин аны кайнене белгилүү убакытка чейин, кээде бир-эки балалуу болгуча колдо кармайт. Ушул убакыт ичинде үй ишинин бардык жагынан сабак берет. Эгер энеси кызына үй оокатты начар үйрөтсө, аны кайнене толуктайт.

Саамыйдын ата-энеси уул-келинине даланды көшөгөлөп, жатаар үй кылып берди. Бирок жаш келиндин эркинирээк жүрүшүнө мүмкүндүк беришкен жок.

-Канча кылганы менен илгерки кишилер эмеспизби, - деди кайненеси, - жаш келиндин сыпаарак болгону жакшы.

Закеш Саамыйды сүйө билгендиктен кайнененин каада сактаганын оор көргөн жок. Элден эрте туруп уй саады, самоор койду. Элден кеч жатып, эшиктерди бекитип, жарыкты өчүрдү. Сакалдуулардын көзүнчө шараптап күлбөдү, катуу үн чыгарып, болуп жаткан сөздөргө да аралашып кетпеди. Ийменип, жол бошотуп, шыбырап сүйлөп, үй ичинин бардык жумушун бүтүрө берди.

Келининин ыйбаалуу, ишкер экенин билип, Саамыйдын энеси башкалар алдында боюн көтөрчү болду. Теңтуш карыларга мактанып, келинин андан бетер ийиктеп ийрилтүүнү ойлоду. Бирок, жаш келиндин турмушка өзүнчө көз карашы, өзүнчө таламы бардыгын ойлогон жок. Ойлонсо да аны билмексенге салды. «Баланы жашынан, келинди башынан» деген макал бар. Кийинчерээк биз мындан карый түшкөндө күнүбүз эмне болот? Азыртан тастандатып эркелетип жиберсек, кийин көргүлүктү ошондо көрөбүз. Саамыйды ээрчитип алып, кээ бир балдар өңдөнүп кете берсе биздин колдон эмне келет? Башынан сөз ашырбай, бирдеме десе эле беттен алып турган тажаал келинди – башынан башкарылбаган келиндер деп ойлончу кемпир.

Ал эми Закеш жагынан айта турган болсок, ал турмушка чыга электе кээ бир келиндер эски салтка канчалык баш ийип жүрсө да, кандайдыр ишти оңой бүтүрүп жүргөнсүгөндөй көрүнчү. Ары ошол жасалма кыймылы өзүнө жарашып тургансычу. Бирок, анын чындык эмес экенин Закеш өз башына келгенде толук түшүндү. Эмне үчүндүр өзү ар качан кылмышкер өңдөнүп, ал түгүл кээде санда жок киши өңдөнүп, бук боло баштагынын сизди. Күйөөгө тийүү деген көзгө көрүнбөгөн бир торго чырмалуу деген сөз тура деп ойлонду Закеш. Дагы бир жагынан алганда, иш ушу бойдон кала берет деп ойлонгон жок.

Бир күнү Закештин кыз кезиндеги достору келишти. Закеш короодон эле чуркап барып аларды кучактап калды. Кыздар негедир үйрүлүп, өткөн-кеткендер жөнүндө, сагынгандарын айтышып короодо бир нече мүнөт туруп калышты. Закеш досторунун издеп келерин билген. Бирок, мынчалык

кыябын таап бук боло баштаганда келип көңүлүн көтөрүп кетишээрин ойлонгон эмес. Закештин кубанычы койнуна сыйбады!

-Жүргүлө, үйгө киргиле, - деди Закеш үй-жайлуу киши өңдөнүп.

Кыздар макул болушту. Көрүү керек, ары жак, бери жагын байкоо керек. «Буудайдын бараар жери тегирмен» экенин кыздар жакшы билет эмеспи.

Закештин кайненеси ички үйдө жүн тытып отурган. Эшик ачылып, кирип келген кыздарды анча жактырбады.

Төмөндөгүдөй суроолор берилсе болот:

1. Эмне болду? Сиздер айткан проблемалар далилдендиби?
2. Жаңы проблемаларды көрө алдынарбы?
3. Чыгармада сөз эмне жөнүндө болуп жатат?
4. Сиздердин оюнуздар боюнча, аңгемедеги окуя андан ары кандайча өнүгөт?
5. Эмне үчүн ошондой уланат деп ойлойсуз? (текст менен далилдегиле)
6. Окуя сиз ойлогондон башкачараак түз алган жокпу?

Экинчи тыным.

Келини жаңыдан жакшы салтка үйрөнүп келе жатканда, тастаңдап атасынын төрүндө жүргөн кыздар Закешти ээликтирип, аркы-беркини ойлонтуп кетиши мүмкүн да.

-Сен кимдин кызысың балам? – деди кемпир плащчан кара кызга.

-Жаңыл энемдин, - деп жооп берди кыз.

-Баса, - деп койду кемпир. – Энеңди тартып, эки колунду чөнтөгүндөн чыгарбайт турбайсыңбы. Сенчи?

Костюм-юбка кийип, башына чарчы жоолук байланган ак жуумал кыз обдулду да жооп берди:

-Сартбайдын кызымын.

-Баса, - деди кемпир ага да. – Атаңды тартып мурдуң кырдуу тура. Кемпир келген эки кызды отура электе эле ушундай сөздөр менен «сындырып» коюп жүнүн тытып отура берди. Башка сөз айткан жок.

Кыздар экзамен бергенде да мынчалык кысынып көргөн эмес. Алар отурушкандан кийин бири-бири менен шыбырап сүйлөп калышты. Закеш кыздарды үйгө баштаганына өкүндү, ары кысылып, досторунун алдында уялып турду.

-Курбуларыңа чай кайнатып бербейсиңби? – деди кемпир бир оокумдан кийин Закешке.

Закеш кыздарды карады эле, алар: «Жок, ыракмат, ичпейбиз» дегенсип чүйрүндөшүп койду.

Ак жуумал кыз үйдөгү жасалгага тегерете карап келип, кийим жапкычтагы саймага токтолду:

-Тигини ким сайды? – деп шыбырады ал Закешке. «Мен» дегенди билдирипал ээгин өзүнө тартып койду. Плащчан кара кыз ээрдин чыгарып башын эңчеди. «Сен кантип ушуну саймак элең?».

Бул кезде эшиктен кирип келе жаткан киши болсо, үйдө эч ким жок деп ойлогучалык эле. Ушунчалык тымтырс үйдө эмне өкүм сүрүп, эмне бийлик кылып жатканын кыздар ичтей түшүнүп отурду.

Бир убакта кыздар «эми кетели» деп шыбырашты да, орундарынан туруп өтө бир тездик менен короого чыгышты. Асманы бийик, тегереги ачык жерге чыкканда кыздар эмнегедир каткырып жиберешти. Кемпирди туурап сүйлөп плащчан кара кыз берки экөөнү андан бетер күлдүрдү.

-Менин кайненем ушундай болсо бир да күн турбас элем! – деп да жиберди.

Кыздардын короодо шарактап күлгөнү, бирдемелерди айтып жатканы үйдө олтурган кемпирге даана угулуп турду.

Закеш досторун жолго салгандан кийин үйгө кирип түшкү чайга кам урду. Ал самоорго суу куюп, чакмак даярдап жатканда эмнегедир көңүлсүз болду. Кийим, тамак, жасалгалуу үй, өзүнүн сүйгөн жигити – баары эле бар. Бирок, бирдеме жетпейт. Закешти өксүтөт. Анысы мурда өз колунда бар болчу, турмушка чыкты да андан ажырады. Ал баарынан да кымбат, баарынан да жагымдуу эле.

Түшкү тамакка келген Саамый даланга кирди эле Закеш буфеттен бирдеме карап жатыптыр. Ички үйдөн куру жөтөлгөн үн угулду. Мунусу кемпирдин: «Мында киши бар, үйгө кирген кимсиң» дегени.

Төмөндөгүдөй суроолорду берсе болот:

1. Эмне болду? Сиздер айткан проблемалар далилдендиби?
2. Жаңы проблемаларды көрө алдынарбы?
3. Чыгармада сөз эмне жөнүндө болуп жатат?
4. Закеште мурда бар болгон нерсе эмне болчу деп ойлойсуңар?
5. Сиздердин оюңузда боюнча, аңгемедеги окуя андан ары кандайча өнүгөт?
6. Эмне үчүн ошондой уланат деп ойлойсуз? (текст менен далилдегиле)

Үчүнчү тыным.

Саамый өзүнө жалт караган Закештин муңайым көзүн көрүп эмнегедир аяп кетти. Сүйкүмдүү, ары эстүү жаш аялынын өңү сынык экенин Саамый бирден эле байкады.

-Чыныны алып чай куй, жер тиктебей, - деди кайненеси, - тузду маа жакын койчу. Чайдын такыр эле дамы жок...

Закештин жүрөгүндөгү жылуулук бирден эле дагы көңүлсүздүккө орун берди. «Чайды эми мындан артык кандай куюш керек!» деп ойлонду ал туз салган кутуну энесине жылдырып жатып.

Кемпир чайын иче отуруп жаңкы кыздар жөнүндө сөз козгоду:

-Эмки кыздар баладан да жаман. Ошолорду алган киши эмне болот?

-Эне, кайсы кыздарды айтып жатасыз? – деди Саамый.

-Закештин достору, короого чыгып алып шыңкылдашат эле шыңкылдашат...

Ичтен иренжип отурган Закеш бул сөздөрдү укканда абыдан көңүлсүз болду. Сөздүн төркүнү өзүнө тийип жаткансыды. Бирөөнүн кыздарында кемпирдин жумушу эмне? Ал ушундай ойлоп отуруп кайненесинин бошогон чынысын дагы көрбөй калды.

-Ботом, чай куйбайсыңбы!

Шашып калган Закеш чыныны ала коём деп сүтүн төгүп алды. Ушул бир көрүнүшкө Саамый ичтен капаланып отурду. Акыл-эстүү жакшы келинин мындай каккылап отуруунун зыяны бар экенин ал сезе турган. Кемпирге эмне жетпейт. Көзүнүн кареги менен кошо тегеренип жүргөнү аз келгенсип, көңүлгө тие турган суук сөз угуу Закеш үчүн мүлдө кажетсиз эле. Келин эстүү болсо – бул кайната-кайнененин, үйдүн ырысы. Андай келинди башкаруу үчүн келинден эстүү, акылдуу болуусу кажет. Салт-санаага, эски каадага камалай берүү, ысылуу-сууктуу сөз угузуп, ичтен кемирүү – бул ар кандай эстүү кишини да жолдон аздырат. Турмуштун мындай жөнөкөй сырларына Саамый түшүнөт. Ал азыр жаш бала эмес. Мурдатан эле энесинин каада сактаганына улам аздап чоочулаган эле. Азыр болсо ал чындыкты ачык айтууну ылайык көрдү:

-Эне, - деди Саамый, - кыздардын кандай жүргөнүн эмне кыласыз? Эмне болсо эле айта берет экенсиз. Бирөөнүн жаш баласын антүүгө болбойт да. Кийинки сөздүн төркүнү Закеш жөнүндө экенин энеси да, Закеш өзү да түшүндү.

-Мен эмне кылыптырмын, - деди кемпир, - Кыздардын ыйбалуу болгону жакшы. Чоп-чоң эле бойго жеткен кыз көчөнү башына көтөрүп шарактагына эмнеси. Аялдарга адептүүлүк эле жарашат... жаман болсун деп жатат дейсиңби!

Закеш, унчукпай, чатак ырбап кетпесе экен деген ойдо отурду. Саамый каршы сөз айтып, дагы талаша кеткен жок. Түшүнсө ушу да жетерлик.

Энеси болсо, Саамыйдын Закешке болушаарын ачык түшүндү. Муну ал мурда эле болжолдогон.

Ортодо дагы бир нече күн өтө чыкты.

Закеш жаңы түшкөн келин болгон соң жумушка чыга элек болчу. Келиндин эртеси эле жумушка чыгуусу кандайдыр ыңгайсыз эле. Бир ай, жарым ай убакыт өткөрүп барып анан иштөө ылайыктуураак көрүнгөн. Азыр болсо ишке чыгуу Закеш үчүн эшикке чыгуу болду. Бир аз тышта эмгектенсе, башка келиндер менен эрмектешсе көңүлү да көтөрүлөт, бугу жазылат.

Кайнененин басып турган каадасынан аздап болсо да кутулат. Ошон үчүн ал жумушка чыккысы келди. Бирок, аган кайненеси мындай жооп берди:

-Элден-журттан уят эмеспи. Жок дегенде үч-төрт ай тура тур. Жетишпей жаткан эмне бар. Баякынын келини бир ай боло электе эле кызылча отоп жүрөт дебейби эл...

-Инилериңди сагындым. Үйгө барып келсем дедим эле, - деди Закеш акырын гана.

-Инилериңди сагынсаң чакыртып ал. Уят болот, жаңы түшкөн келин атасыныкына жетип барса...

Закеш дагы тим болду.

Төмөндөгүдөй суроолорду берсе болот:

1. Окуя сиз ойлогондой уландыбы?
2. Эмне үчүн Саамыйдын энеси баласынын Закешке болушаарын мурда эле божомолдогон?
3. Мындан ары окуя кандай уланат деп ойлойсуз?
4. Эмне себептен ушундай ойлойсуз? Текст менен далилдеңиз.
5. Закеш кайсы жерден ката кетирди деп ойлойсуң?

Төртүнчү тыным.

Саамыйдын атасы жоош киши болчу. Бала-чаканын ишине көп аралашчу эмес. Бирок, ошо күнү кечинде ал кемпирине келини жөнүндө биринчи ирет сөз айтты:

-Азыркы жаштарды билбейсиңби. Закештин эркине койсоңчу. Мейли барам деген жерине барсын. Эстүү бала көрүнөт өзү...

-Тим жат, - деди кемпир абышкасын чыканагы менен укуп, - мен эмне жаман болсун деп жатамбы?

-Өзүң бил, баркыңды кетирип аласың го...

-Сен берген тамакты ичип жөн жүр. Болбосо кубаш каласың. Булар кетишчү болсо мен сенден кетем. Байка!

-Ал бизди сыйлаганы үчүн ыраазы болушуң керек. Ким билет анын кетип калаарын?

-Унчукпа!

-Кап, саа кудай бардыр... - деди да чал ары оонады.

Маанилүү иштер жөнүндө жаткандан кийинки сүйлөшүүнүн карттар жагындакысы ушуну менен тынды. Ал эми жаштар дагы дал эле ушул маселенин өзүн эки түрдүү чечти. Саамый: «Биз деле башкалар өндүүбүз. Туурасын бетке айтуу керек. Аган көнбөсө бөлүнөм. Сүйгөн жарымды кылмышсыз эле кажалай беришине жол койгум келбейт» - деди. Закеш болсо буга каршы: «Буларга катуу кетүүнүн кереги жок. Акырын-акырын түшүнөт» деген пикирде болду. Бул өндүү принципсиз кечиримпоздукка Саамый көнө койгон жок. «Ушул айылда көп эле келин бар. Ошонун кайсынысы сенин күнүндү көрүп жүрөт. Эгер ушу баштан энемдин терс жактарын айта жүрбөсөк, акыры түбү – ким билет бир көңүлсүздүк тулуп да калаар. Ошол үчүн мен эртең эле ишти козгоймун» деген ойду Закешке каршы койду да, ошол оюнда бекем турду.

Айтканындай эле эртеси Закеш эшикте жүргөндө Саамый өз пикирин ата-энесинин алдында ортого коюп калды.

-Эне, сиз көп каада сактабаңыз. Мен өзүм теңдүү жолдошторумдан уялып жүрөм!

-Каада сактаганың эмне? Дайны жок сөздү козгобочу балам, - деди энеси.

-Мунунуз болбойт. Закеш жумушка чыксын. Үйүнө барам десе барсын.

-Закеш эч кайда барбайт! – деп кесип айтты кемпир, - Ал саа арызданып жүрөбү. Катаныңа болушуп энеңе акыл айткандан уялсаң боло!

Эшиктен Закеш кирип келди. Ал кирип келери менен үйдө бир көңүлсүздүк бар экенин сезе койду.

-Чындыкты айтуу керек, минте берсеңиз бизден айрыласыз! – деп жиберди ачууланган Саамый.

-Сен кетсең биз өлүп калат бекенбиз. Кет. Сени тууп, ушу даражага жеткизгеним үчүн кет. Беш мүнөт турбай жогол! – Кемпир калчылдап ордунан туруп, алдастап жыйылуу турган жүккө жетип барды, - Ал, мына

бул дүйнөндү ал-ал, баарын ал!.. – Заматтын ортосунда жаздык, төшөк, жууркандар биринин артынан бири далан үйдү көздөй учуп түшүп жатты.

Кемпиринин кыялын билген чал күңкүлдөп эшикти көздөй жөнөдү:

-Кудай атты муну. Желпинип албадыбы!

Закеш эмне кылаарын билбей эшик түбүндө турду да калды. Чатактын мынчалык ырбап кетиши жөнүндө ал ойлоп да койгон эмес. Эми элдин баары менден эле көрөт. Азезилдей азгырып Саамыйга тийип алган соң, карыган ата-энесинен бөлүп алып жолго түштү дешет. Закеш ушуну ойлонгондо сай-сөөгү сыздап турду.

Саамый да муну күткөн эмес. Ал иштин чындыгын айтып энесин эпке кийирем деп ойлонгон. Бирок, өз колу менен айдаган эгиндин ордуна коко тикенек чыгаарын ким билиптир. Энеси карасанатайлык менен, булардан кутулайын деп жаткансыды. Мейли, жылан чакпай, жылкы теппей өзүнчө эле эл-журтка күлкү болоор ишти козгосоң менин эмнем коройт. Биз өлбөйбүз! Кана, ишти байкаша жатарбыз деп ойлонгон Саамый бирден эле ачуунун кулуна айланды. Даланга суркап чыкты да энеси ыргыткан төшөктү короого ыргыта баштады:

-Мына кетсе, мына кетсе!..

-Азыр жогол, экинчи көзүмө көрүнбө! – деп жатты энеси, - Ай сен эмне кылып турасың? – ал Закешти карады, - Кылаарын кылып коюп, кыл жип менен бууп коюп эмнеге кылмыясың? Баса, жогол! Сен эмес өз баламдан жакшылык күтүп турганым жок...

Эшиктен Саамый энтигип кирип келди, өңү канталап кетиптир:

-Кий кийминди, деди ал Закешке, - Биз артыкбаш экенбиз бул үйдө!

Закеш кыймылдабай ордунда тура берди. Анын акылдуу көздөрү жер тиктейт. Күтүлбөгөн бактысыздык аган да өзүн көрсөтүп турган эле.

Саамый калып калган эки-үч китебин алып короого – өзүнө тиешелүү буюмдар чачылып жаткан жерге ыргытты. Полду оё-оё басып, энесин жандап өтүп, дагы бирдемем калган жокпу дегенсип үйдүн булуң-бурчтарына карап, кайра-кайра кирип-чыгып жатты.

Көчөдөн өтүп бараткан Саамыйлардын кошунасы короодо жайнап жаткан жууркан-төшөктү көрүп, акырын басып уруш-талаш болуп жаткан үйгө кирди. Саамый бакытсыздыгын концерт көргөндөй кызыга карап, анысы аз келгенсип калпы-чынын аралаштырып, жомоктой жүрмөсү бар эмеспи. Кошуна үйгө кирген соң:

-Ой, эмне болгон силерге. Уятко мунунар, - деди.

Саамый андан бетер кызып:

-Жүр дейм. Эмне кылып турасың? Же айланганы турасыңбы! – деп келип Закешти каруудан алып даланга сүйрөдү. Бирок Закеш даланга да чыкпай койду. Ал Саамыйдан кутулууга тырышканда алыша түшкөндөй көрүндү элге.

-Ой, балам Саамый сен эмне болгонсуң! – деп кошунасы аган жакындады. Саамый андан бетер күчөп кошунасын да кагып таштады:

-Сиз аралашпаңыз! – деди ал, - өз жөнүңүзгө кете бериңиз...

Ал Закешти алып кетмек болуп билектен алды эле, Закеш колун жулуп алды да Саамыйдын көзүнө тике карады:

-Мен эч кайда кетпейм! – катуу айтты ал, - силерди бөлүп жарганы келди дейсиңби мени!

Саамый да, анын энеси да, кошунасы да Закештен мындай чечкиндүү сөз угабыз деп күткөн эмес. Саамый эмне дээрин билбей туруп калды.

-Оо, акылыңан айланайын Закеш! – деп жиберди кошунасы.

Ээ бербей өөрчүп бараткан өрттү ыгын таап бир эле чака суу менен өчүрүү кандай гана кишинин колунан келет болду экен? Саамыйдын энеси өзүнүн жаңылганын сезе коюп, ушунчалык жеңил балык кылганына өкүндү. Бирок, тышынан аны билдирбестикке тырышты. Абыдан карара күйгөн өңдөнүп кара күчкө сүйлөнө берди:

-Кеткиле, бириң жакшы киши болуп, бириң күч көрсөтпөй. Акыры бир күн кетесиңер. Ушу башынан жоголгула...

Төмөндөгүдөй суроолорду берсе болот:

1. Окуянын өнүгүшү кандай болду?

2. Сиздин оюңуз боюнча «Өзүң бил, баркынды кетирип аласың го?» - деген ойдун мааниси кандай?

3. Саамыйдын эмоцияга алдырып коюшун сиз кандай карайсыз?

4. Окуя кандай аяктайт деп ойлойсуз? Текст менен далилдеңиз.

Бешинчи тыным.

Мына ушул кезде Закеш зыпылдай басып барды да кайненесин кучактап, өпкүлөп жиберди:

-Көлөкөм энеке, мен кетпеймин. Муну баштаган мен эмес!..

Саамый эшикти көздөй жөнөдү.

Кишилерде өмүрүндө кара ташты да эритип жибере турган мээрим үстөмдүк кылган минуталар сансыз экенин эсиңе ал окуучум!

Четте карап турган кошунасынын жүрөгү элжиреди. Кемпирдин көзүнөн жаш томолонду.

Эртеси эртең менен Закеш тура электе кемпир самоор койду. Анын дабышын угуп Закеш тез турду да эшикке чыга берип верандадан кайненесине туш келди. Кемпир Закештин колуна кармап, анын арыктабыраак сүйкүмдүү өңүнө, акылдуу көздөрүнө бир нече секунд карап турду:

-Эркин жүрчү садага кетейин. Инилеринди көрүп кел. Киного бар. Мен өз энең эмесминби...

Төмөндөгүдөй суроолорду берсе болот:

1. Эмне болду? Окуя сиз күткөндөй аяктадыбы?

2. Силер келиндин ордунда болсоңор эмне кылат элеңер? Эмне үчүн?

3. Сиздердин оюңар боюнча болуп өткөн окуянын эмнеси жакшы жана жаман? Эмне үчүн?

4. Чыгарманын негизги идеясы эмне?

Чакыруу баскычы: Автор жөнүндө эмне билесиңер же билем деп ойлойсуңар? Кайнене деген сөздү укканда Сиздерде кандай ойлор, ассоциациялар, сезимдер пайда болот? Кандай сүрөттөр тартылат?

Ойлоңу баскычы: Автор чыгармасын ушундай аяктады, а силер автор болсоңор кандай аяктайт элеңер?

Ушул суроого 10 мүнөттүк эссе жаздырса болот.

VIII-IX класстарда класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүн жүргүзүүдө класстан тышкаркы окуу сабактарынын ар кандай формаларын улам алмаштырып, жаңылап туруу зарыл. Мисалы, айрым чыгармаларды окутуу формаларын карап көрөлү:

Шайлообек Дүйшеев «Чөп чабык», «Кеч», «Таң», «Аптап», «Карагайчы кемпир». Бул чыгармалар чакан лирикалык ырлар, аларда лирикалык каармандын ички толгонуулары абдан кылдат берилет, ошондуктан бул чыгармаларды көркөм окуу, музыкалаштыруу, слайдда кыргыз пейзажын чагылдыруу формалары менен өтүү эффективдүү болот.

Абдыкерим Муратов «Күн эжей». Аңгеме азыркы күндүн татаал карама-каршылыгына кабылган мугалим эжейдин трагедиясын чагылдырат, аны ачып берүү үчүн чыгарманын айланасында диспут-сабагын жүргүзүү, инценировкалап сабак-сахна өтүү майнаптуу.

Эсенгул Ибраев «Жан дүйнө жаңырыктары». Публицистикалык поэтикалык бул чыгарманы көркөм окуу (артисттер, окуучулар, мугалим) жана дискуссия формасында жүргүзүүгө болот.

Өскөн Даникеев «Ата жыты». Ролдоштуруу, суроо-жооп, окуучулардын жеке өз турмушу боюнча оозеки баян айтуу, эссе жаздыруу.

Касым Каимов «Омор агай». Көркөм окуу, тексттин негизинде образдык талдоо, чыгарманын тилин анализдөө.

Аман Саспаев «Кайнене». Турмуш тууралуу аңгемелешүү, сюжеттик жана композициялык талдоо, көркөм окуу, сабак-диспут ж.б.

Класстан тышкаркы окуу сабактарынын аңгемелешүү, көркөм окуу, кино көрүү жана талдоо, спектакль көрүү жана талдоо, семинар, лекция, викторина, сконворд, экскурсия, диспут-сабак, окурмандар конференциясы, автор менен жолугушуу, адабиятчылар менен жолугушуу ж.б. формаларын айкалыштырып баруу керек. Ал эми сабакта окуучулардын өз

алдынчалыгына өзгөчө маани берүүчү топтор менен иштөө, индивидуалдык тапшырмаларды аткаруу, предметтерди интеграциялоо, интерактивдүү технологияларды пайдалануу, искусствонун башка түрлөрүн колдонуу, окуучулардын бири-биринин иштерин талкуулоо, дил баян, эссе, доклад ж.б. формаларын улам жаңылап, алмаштырып колдонуп туруу максатка ылайыктуу.

VIII-IX класстарда окуучулардын ар бир чыгармага, аны жазган авторго өз алдынча баа берүүсү, сын берүүсү калыптанып, эстетикалык табити жогорулаган болот. Ошондуктан бул класстарды окуучуларга алардын окурмандык табитине ылайык келген гана чыгармаларды сунуш кылуу шарт. Бул факторду эске албай коюу класстан тышкары окуунун натыйжалуу болушуна тескери таасир этет.

Класстан тышкары окууда дагы төмөнкүдөй технологияларды колдонуу эффективдүү натыйжа берет:

1. Жазуучулардын бири-бирине жазышкан каттарын окуу жана талдоо.
2. Адабий чыгармалардын, жазуучулардын биографиясынын негизинде тартылган көркөм жана документалдык тасмаларды көрүү жана аларды талкуулоо.
3. Чыгармалардын негизинде сүрөт тартуу жана профессионал сүрөтчүлөрдүн картиналары менен таанышуу, живопись менен адабий көркөм текстти салыштыруу.
4. Окуучулар менен тест жүргүзүү.
5. Долбоор жазуу жана коргоо.
6. Сабак-сот формасын өтүү.
7. Сабак-оюн өтүү.
8. Жазуучунун чыгармачылык өнөрканасы менен таанышуу.
9. Слайд жасоо.
10. Көргөзмө уюштуруу.
11. Ар кандай конкурстар ж.б.

Булардын баары класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүнө көркөм текстти туура кабыл алууга, окуучулардын чыгармачылык өз алдынчалыгын активдештирүүгө багытталууга тийиш.

3.3. Класстан тышкаркы окууну өткөрүүнүн педагогикалык шарттары

Класстан тышкаркы окууну уюштурууда жана өткөрүүдө төмөнкүдөй педагогикалык шарттар сөзсүз эске алынууга тийиш.

Биринчи шарт. Класстан тышкаркы окуунун материалдары класста окулган материалдар менен *проблемалык-тематикалык жактан байланыштуу* болушу керек. Азыркы программадагы дал ушул шарт дайым эле сактала бербей калган. Мисалы, VIII класстарда «Манас» эпосу баш болгон кыргыз элинин фольклордук чыгармалары, элдик ырчылардын чыгармачылыгы үйрөнүлөт, ал эми класстан тышкаркы окууга Ш.Дүйшеевдин ырлары, М.Гапаров менен А.Муратовдун аңгемелери сунуш кылынган да, бул сунуштоодо тарыхый хронологиялык жактан да, проблемалык-тематикалык жактан да ылайык келбей калган.

Экинчи шарт. Класста окулган материалдар менен класстан тышкаркы окуунун материалдары, б.а., мазмуну *тарыхый-адабий жактан* да бири-бирине байланыштуу болуп, бири-бирин толуктап турушу керек. Жогорудагыдай эле VIII класстарда бул нерсе эске алынбай калган. Мисалы, класстын адабият сабагында «Манас» эпосун окутуп жатканда класстан тышкаркы окууда М.Гапаровдун «Эки ирет гүлдөөчү алмалар» аңгемесин окутуу класстан тышкаркы окуу ишинин максат-маанисине анчалык ылайык келе бербейт. Ошондуктан программа түзүүчүлөр класстан тышкаркы окууга класста окулган чыгармаларга тарыхый доор, жазылыш стили, проблемасы, тематикасы жактан окшош же жакын чыгармаларды алышы керек.

VII класстарда адабий окуу сабагында улуттук фольклордун көөнө мурастары «Кожожаш», «Эр Табылды» эпостору, анын эл акындарынын

(Молдо Кылыч, Т.Сатылганов, Барпы Алыкулов, Жеңижок, К.Акыев окутулат. Ушул жарым жыл ичинде класстан тышкаркы окууга аларга тематикалык жактан да, тарыхый-адабий жактан да туура келген чыгармалар окутулбайт. Бирок жылдын экинчи жарымынан тартып, профессионал жазуучулардын (А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, А.Осмонов, Ч.Айтматов) чыгармалары сабакта окутула баштаганда класстан тышкаркы окуунун материалдары да тарыхый доору жана тематикасы жактан жакындашат. Мисалы, негизги сабакта Т.Касымбековдун «Адам болгум келет» деген повести окутулат, ошол эле учурда класстан тышкаркы окууга Т.Касымбековдун «Туулган жер» деген аңгемеси сунушталат. Бул эки чыгарманы салыштырып талдоо бир кыйла ыңгайлуу. Ана төмөнкү таблицадан көрөлү.

Таблица 3.3. – Чыгармалары салыштырып талдоо ыкмалары

Автору	Төлөгөн Касымбеков	Төлөгөн Касымбеков
Чыгарманын аталышы	«Адам болгум келет»	«Туулган жер»
Окуя өткөн жер	Аксынын Кичи-Ак-Жол айылы	Аксынын Кичи-Ак-Жол айылы
Башкы каарманы	Жаш жигит	Жаш жигит

Мына ушундай салыштыруудан кийин бул эки чыгарманын стилинен да бир жазуучунун чыгармачылык өзгөчөлүгүн байкоого болот, пейзаждык сүрөттөөлөрдөн да окшоштуктарды көрөбүз. Эң негизгиси эки чыгарма тең жазуучунун чыгармачылык жолунун башталышында жазылган.

Демек, мында, окуу программасында эки чыгарманынын класста да, класстан тышкаркы окууда да параллель берилиши Т.Касымбековдун повестиндеги жана аңгемесиндеги идеялык-тематикалык жакындыкты табууга мүмкүнчүлүк берет.

Үчүнчү шарт. Класстан тышкаркы окууну бардык класстарда (V-IX) ырааттуу өткөрүү, б.а., бул окуу формасын үзгүлтүккө учуратып койбоо. Кээ бир мектептер ар кандай шарттарга (айыл чарба жумуштары, мектеп ремонту, саясый өнөктүктөр, майрамдар, кышкы суук, каникулга эрте чыгаруу ж.б.) байланыштуу окуу планын бузуп жеберет, натыйжада мугалимдер кээ бир темаларды кошуп өтүүгө, кээ бир темаларды кыскартып таштоого мажбур болот. Мына ушул учурда кыскартууга дал ушул класстан тышкаркы окуу туш болуп калат. Бул, албетте, туура эмес.

Төртүнчү шарт. Класстан тышкаркы окуу сабагын уюштурууну жогорку деңгээлде жүргүзүү: китептер менен камсыздоо; сабакка окуучуларды толук катыштыруу; заманбап технологияларды колдонуу; класс кабинетин толук даярдоо; башка мугалимдерди, окуу бөлүмүнүн башчысын сабакка катыштыруу ж.б. Бул азыр биздин өлкөдө өтө чоң проблема болуп жатат. Класстан тышкаркы окуу боюнча сунуш кылынган китептердин бары-жогун билүү үчүн он беш мектептин китепканаларын карап чыктык. Абал өтө кейиштүү болду. Аны төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

Таблица 3.4. – Класстан тышкаркы окуу боюнча сунуш кылынган китептер менен камсыз болушу

Авторлор	Чыгарманын аты	Ош шаарындагы он беш мектепте болгон китептин саны (ар кандай басылышы)
	Кыргыз эл жомоктору	80
Каныбек Жунушов	Балдар ырлары	16
Сулайман Рысбаев	Жомоктору	21

Абзий Кыдыров	Балдар ырлары	8
Мукай Элебаев	«Зарлык»	11
Насирдин Байтемиров	«Ак суурдун арманы»	23
Мурза Гапаров	«Жаңгак токойдун жомоктору»	6
	«Экөө ээн бакта»	2
Аман Саспаев	«Ыйык журт»	8
	«Аңгемелер. Сарала ит»	11
Шайлообек Дүйшеев	Ырлары	4
Абдыкерим Муратов	«Гаргарчи»	3
Жолон Мамытов	Ырлары	2

Жогорудагы таблицадан көрүнүп тургандай, Ош шаарынын он беш мектебин мисалга алганда китептер менен камсыздоо өтө аянычтуу болду, китеп дүкөндөрүндө да бул китептер жок болуп чыкты. Мына ушул кенемтени жеңилдетүү үчүн биз окуу хрестоматиясын түздүк¹⁵³, ал болгону 500 нуска менен чыкты, бирок жалпы абалды бир аз жакшыртканы менен проблема толук чечилген жок. Анын мугалимдер интернеттен тексттерди издеп, алардын айрымдарын таап, кол китеп кылып чыгарып алышты.

Өткөн кылымдын 70-80-жылдарында айрым хрестоматия окуу китептерине класстан тышкаркы окуу үчүн сунуш кылынган чыгармалар да киргизилип жүргөн. Алардын нускасы көп болуп, ар эки-үч жылда кайра-кайра басылып турган.

Ошондуктан биз да класстан тышкаркы окуу үчүн сунуш кылынган чыгармалардын айрым тексттерин: биринчиден, окуу китептеринин ичине берип турууну; экинчиден, массалык нуска менен «Окуучунун китеп текчесине» деген серия менен чыгарып берүүнү сунуш кылабыз.

Бешинчи шарт. Класстан тышкаркы окууну класстын окуу менен гана эмес, класстан жана мектептен тышкаркы ар кандай окуу ишмердүүлүктөрү менен байланыштыруу. Алар: адабий ийрим, драмалык ийрим, адабий-тарыхый

¹⁵³ Кыргыз адабияты. Класстан тышкаркы окулуучу чыгармалардын хрестоматиясы. Түз.: К.Акматов, М.Музурманов – Б.: 2017. – 11-б.

жерлерге край таануу экскурсиялары, чыгармачылык кечелер, жолугушуулар, мектеп, шаар (айыл) китепканаларындагы китеп окуу конференциялары, газета-журнал чыгаруу, слайддарды, фильмдерди тартуу жана жасоо ж.б. Ошондуктан бул процесс окуучулардын китепкана, кино, театр, музей, архив ж.б. маданий мекемелер менен байланышын чындап, ар кандай окурмандык иш-чараларга, студияларга, кружокторго катышуусун активдештерет. Мисалы, Кеңеш Жусуповдун «Боз үй керемети» деген чыгармасын класстан тышкары окутууну биз боз үйдүн ичинде өттүк. Анын жүрүшү төмөнкүдөй курамдардан түзүлдү.

А) Манасчынын боз үй тууралуу айткан жерин уктуруу.

Б) Тексттин айрым бөлүктөрүн бөлүп-бөлүп окуу.

В) Этнограф окуучу боз үйдүн курамын жана ар биринин милдетин айтып берди.

Г) Окуучулар боз үйдүн бөлүктөрү боло калды. Мисалы, кереге өзүнүн кандай жасалышын жана кандай кызмат кыла турганын айтса, түндүк өзүнүкүн, уук өзүнүкүн айтты ж.б.

Мар Байжиевдин «Бир тоголок самын» аңгемесин окуучуларга ар тараптуу жеткирүү үчүн аны драмалык формага өткөрүп, чакан пьеса жазып, окуучулар өздөрү ролдорду бөлүп алып аткарды. Эң негизгиси окуучулар декорацияны, костюмдарды да өздөрү жасашып, доордун картинасын ачып берди.

Алтынчы шарт. Класстан тышкары окуунун ар бир сабагын кандайдыр бир максатка байланыштыруу, милдеттерди, каражаттарды, өтүлүү ордун так аныктоо. Мисалы, айрым чыгармаларды окуп-үйрөнүүнүн максатын, милдетин, каражаттарын, өткөрүү жайын алдын ала пландаштырып алдык.

Таблица 3.5. – Класстан тышкары окуу сабагынын максаты, милдеттери, каражаттары, өтүлүү орду

чыгарма	Максаты	каражаттар	Орду
Э.Ибраев	Окуучуларды ырдын идеясы,	Текст,	Класс,

«Жан дүйнө жаңырыктары»	темасы менен тааныштыруу, көркөм окууга машыктыруу, тексттин поэтикасын талдоо, турмуш менен байланыштыруу, эмоционалдык сезимдерин калыптоо	портрет, музыка, сүрөттөр, көркөм окуучулардын окуусундагы видео жазуулар	Кыргыз адабияты кабинети
Ө.Даникеев «Ата жыты»	Чыгарманын мазмунун жана автордук ойду чечмелөө, каармандардын образын талдоо, диалог, монологдорду туура ажыратуу, жазуучунун тилин анализдөө	Текст, эсселер, сүрөттөр, жазуунуну портрети	Кыргыз адабияты кабинети
К.Каимов «Омор агай»	Аңгеменин идеясын, темасын, проблематикасын, образдарын талдоо, көркөм сөз каражаттарын, диалогдор менен монологдордун катышын анализдөө, жазуучунун портреттерди ачып берүү чеберчилигине баа берүү	Текст, жазуучунун портрети, аңгеме жөнүндө пикирлер, слайд, интерактивдүү доска	Кыргыз адабияты кабинети
К.Жусупов «Боз үй керемети»	Кыргыз эл турмушундагы боз үйдүн ролун көрсөтүү, боз үйдүн жабдыктары, жасалышы менен тааныштыруу, боз үй тууралуу чыгармаларга токтолуу	Боз үй, фотолор, слайд, видео фильм	Боз үй

Ж.Мамытов Ырлары	Лирикалык ырдагы лирикалык каармандын образын ачуу, акындын идеясы, темасы менен таанышуу, чыгармадагы троп жана анын түрлөрүн табуу, ырдын экспессивдүү, эмоционалдуу күчүн көрсөтүү, көркөм окуу	Текст, акындын сүрөтү, фотолор, слайддар, музыка, фильмдерден фрагменттер	Кыргыз адабияты кабинети
---------------------	--	---	--------------------------

Жетинчи шарт. Класстан тышкары окулган чыгармаларды дүйнөлүк жана орус адабияты менен, кыргыз тили, география, тарых ж.б. предметтер менен интеграциялап талдоо. Интеграция – бул биригүү, кандайдыр бир илимдердин, окуу предметтеринин биригип келип, бир проблеманы ачууга тогошуусу, гармониялык теңдешүү процесси, «интеграция» термини биздин «биригүү», «кошулуу», «чогулуу» деген маанилерге ылайык келет. Ал эми билим берүү тармагындагы предметтер аралык интеграция – бул бир нече же эки предметтин изилдөөгө алган билимдеринин биригиши. Класстан тышкары окуунун материалдарын интеграциялоонун эки формасы бар: биринчиси, сабакта өтүлгөн кыргыз адабияты предмети менен класстан тышкары окуунун материалдарын интеграциялоо. Мисалы, V класста Т.Сыдыкбековдун «Сагынбадымбы» деген аңгемеси класстан тышкары окууга сунуш кылынган, ушул эле класста А.Осмоновдун «Бүкөн» деген ыры окутулат. Эки чыгарма тең Улуу Ата мекендик согуш учурунда жазылган жана согуштун жаш балдарга, алардын психологиясына тийгизген таасир көрсөтүүгө арналган. Бул эки чыгарманы байланышта окутуу окуучулардын дүйнө таанымын кеңейтип, эки автордун чыгармачылык индивидуалдуулугун так байкоого мүмкүнчүлүк ачат.

К.Иманалиев предмет аралык проблемалык сабакты уюштуруу жана өткөрүү үчүн мугалим алдын ала иштей турган төмөнкүдөй маселелерди белгилейт:

1. *Сабакты өткөрүүнүн ордун белгилөө (класстабы, же класстан тышкаркы учурдабы, факультативдик окуудабы, же ийримдеби ж.б.).*

2. *Предмет аралык проблемалык окууда үйрөнүү үчүн материалды тандап алуу.*

3. *Материалдын башка предмет менен болгон байланышын белгилөө (бул кадимки сабактар үчүн деле мугалимден талап кылынат).*

4. *Аны аткаруунун так системасын иштеп чыгуу – сабактын формасын (сабак-лекциябы, сабак-семинарбы, сабак-аңгемеби), сабакты алып баруу методун (проблемалык баяндообу, издөөчүлүккү, изилдөөчүлүккү) белгилөө.*

5. *Сабакты кандай формада, методдо алып барса да, андагы жалпы жана жекече суроолорду даярдоо (мындай суроолор өзүнүн предметинин жана пайдаланылып жаткан тектеш предметтин материалдарын камтуу менен, алардын ортосундагы байланышты билдирип тургандай болушу керек).*

6. *Сабактын конкреттүү планын иштеп чыгуу»¹⁵⁴.*

Мына ушул методикалык сунуштар интеграциялоодо сөзсүз эске алынууга тийиш.

Мукай Элебаевдин «Зарлык» деген аңгемеси өтүлөт. Мына ошол аңгемени үйрөтүүдө төмөнкүдөй предметтер менен төмөнкүдөй учурда интеграциялоо процессин жүргүзүү зарыл.

Таблица 3.6. - Мукай Элебаевдин «Зарлык» деген аңгемеси интеграциялоо учурлары

<i>география</i>	<i>Тарых</i>	<i>Тил</i>	<i>Этнография</i>
<i>Жер-суу аталыштары:</i>	<i>1918-1919-жылы</i>	<i>макал-ылакаптар,</i>	<i>кембагалдардын</i>
<i>Тасманын</i>	<i>Кытайдан кайра</i>	<i>төл жана бөтөн</i>	<i>алачыгы;</i>
<i>талаасы, Ырдык,</i>	<i>келиши; 1919-</i>	<i>сөз; эпитет;</i>	<i>мингич өгүз</i>
		<i>метафора,</i>	<i>жабдыктары;</i>

¹⁵⁴ Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери. – Ф.: 1984. – 138-б.

<i>Бөрүбаш, Түп, Жылуу-Булак, Жыргалаң, Тасманын бели, Каракол, Сазановка, Күрмөнтү, Кудургу, Ой-Тал, Чоң-Өрүктү, Кичи-Өрүктү, Сары-Тологой, Покровка</i>	<i>1920- жылдардагы эл турмушу; «Жаңы тартип окуусу», «Казыналык окуу»</i>	<i>салыштыруу; сүйлөм конструкциялары; неологизмдер; тарыхый сөздөр ж.б.</i>	<i>каармандар кийген кийимдер</i>
---	--	--	---------------------------------------

Ошондой эле бул теманы Мекен таануу предмети менен интергациялоого да материалдар кеңири берилет.

М.Тешебаев кыргыз адабиятын интегарциялап окутуу проблемасын изилдеп чыгып, анын пайдалуулугу катары бир топ учурду көрсөтүп мындай жазат: «Алар биздин изилдөөлөр боюнча төмөнкүлөр болду:

- Окуучуларды мындай ой жүгүртүүлөргө түртүү дүйнөнү толук, туш тарабынан анализдеп келип, бүкүлү кабыл алууга жол ачат, аз убакыт коротуп, көп нерсени билип алууга жардам берет, ар кандай илим-билимдердин мүмкүнчүлүгүн пайдаланууга шарт даярдалат.

- Бул же тигил проблеманы, маселени чечүүдө маалыматтардын санынын көптүгү окуучулардын анализдөө жана синтездөө жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө жардам берет.

- Интеграциялык сабактарды өтүү процессинде мугалимдердин колдонгон методикалык ыкмалары, жолдору ар тараптуу жана майнаптуу болот.

- Мындай сабактарда эки же андан ашык предметтин мазмуну гана интеграцияланбастан, эки же андан ашык мугалимдин чыгармачылык ишмердүүлүгү байланыштырылат, бул болсо өз кезегинде мугалимдердин

методикалык жактан тажрыйбаларынын артышына, биринин ыкмаларын экинчиси үйрөнүшүнө жол ачылат.

- Интеграциялык сабактар окуучуларды жана мугалимдерди көндүм болгон салттуу сабактардын инерциясынан бошотуп, чыгармачыл жана активдүү болууга шарт түзөт. Бул учурда окуучунун ишмердүүлүгү эки тараптуу бааланып (мисалы, адабий талдоо жана сүрөт тартуу; музыкалык жана адабияттык талдоо; предметке тарыхый жана адабий анализ; ырды көркөм окуу жана ырдын негизинде сүрөт тартуу, дилбаян жана живопись ж.б.), анын чыгармачылыгынын өсүүсү үчүн стимул түзүлөт.

- Азыркы мектепте окуу предметтеринин саны көп, айрым предметтер жумасына бир сааттан гана өтүлүп, өзүнүн майнабын жакшы көрсөтпөйт (мисалы, эстетикалык циклди түзгөн көркөм өнөр, музыка, адабият, дене тарбия сабактары), эгерде ошол предметтер башка бир предметтер менен интеграцияланган болсо алардын таасирдүүлүгү артып, алган билимдер улам кайталанып, эске түшүрүлүп жатып, кыйла эффективдүү болмок.

- Интеграциялоо убакытты үнөмдөөгө жана аны рационалдуу пайдаланууга шарт түзөт.

- Окуучуларды майда нерселерге алаксып жүрө берүүдөн качырып, чоң проблемаларга кирүүсүнө жардам берип, алардын таанып билүү талантын башкы нерселерге топтоого көнүктүрөт.

- Интеграция ааламдын бир бүтүн (целостное) илимий картинасын түзүү ишмердүүлүгүн калыптоого жардам берет.

- Ал аркылуу окуучулардын социалдык коммуникативдик компетентүүлүктөрү активдешет ж.б.»¹⁵⁵

Демек, класстан тышкары окуу кыргыз адабиятын башка предметтер менен интеграциялап окутуунун эң мыкты мүмкүнчүлүгүн ачып берет.

---

¹⁵⁵ Тешебаев М. Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери (5-7-класстар) [Текст]: пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. 13.00.02. / М.Тешебаев. – Б.: 2010. – 96-б. 159 б.

Сегизинчи шарт. Класстан тышкаркы окулган чыгармаларды үйрөнүү процессинде окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн, дүйнөгө гуманисттик көз карашын, эстетикалык табитин өстүрүүгө, инсандык сапаттарын туура калыптандырууга өзгөчө маани берүү. Бул ишмердүүлүк окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн арттырууга багытталгандыктан ар бир сабак – чыгармачылык жактан ачылыш, балдар үчүн күтпөгөн жаңылык болушу керек. Аны үчүн ар бир сабакка бардык бала окуган чыгармасы боюнча ойлорун, жазуу иштерин, сүрөт тартса, слайд жасаса – алардын алып келүү керек. Буларга ошол чыгарма тууралуу адабиятчылардын, сынчылардын пикирин да кошууга болот. Мына ошондо сабак пикир алышуунун, сукбатташуунун сабагына айланат.

Экинчиден, ар бир чыгарманы талкуулоо менен мугалим тарабынан жаңы чыгарма окуп келүү үчүн берилет. Мисалы, М.Гапаровдун «Эки ирет гүлдөөчү алмалар» аңгемесин окуу процессинде окуучулар эки нерсеге өзгөчө кызыгат: биринчиси – ушул жазуучунун чыгармачылыгына, экинчиси – үй-бөлө куруу, аны сактоо темасына. Мына ушул эки муктаждыкты тең канааттандыруу үчүн М.Гапаровдун «Наташа Ростованын биринчи балы» деген аңгемесин сунуштоого болот. Анда өз бактысын издеп аткан Тазагүлдүн романтикалык да, трагедиялык да образы берилген. Жогорудагы сабакта М.Гапаровдун китептеринин, анын чыгармаларынын негизинде тартылган фильмдерден («Көчө», «Бабалар жери») фрагменттердин, фотолордун, иллюстрациялардын көргөзмөсүн уюштуруу да эффект берет.

Класстан тышкаркы окуу деген «окуу» деп турган үчүн окуунун көптөгөн формаларын демонстарциялоого мүмкүн, алар: үн кубултуп көркөм окуу; жарыя окуу; ичинен окуу; ролдошуп окуу; инценировкакалап окуу; мугалимдин окуусу; артисттин көркөм окуусу. Көркөм окуу – адабий чыгармага сүнгүп кирүүнүн эң башкы ачкычы.

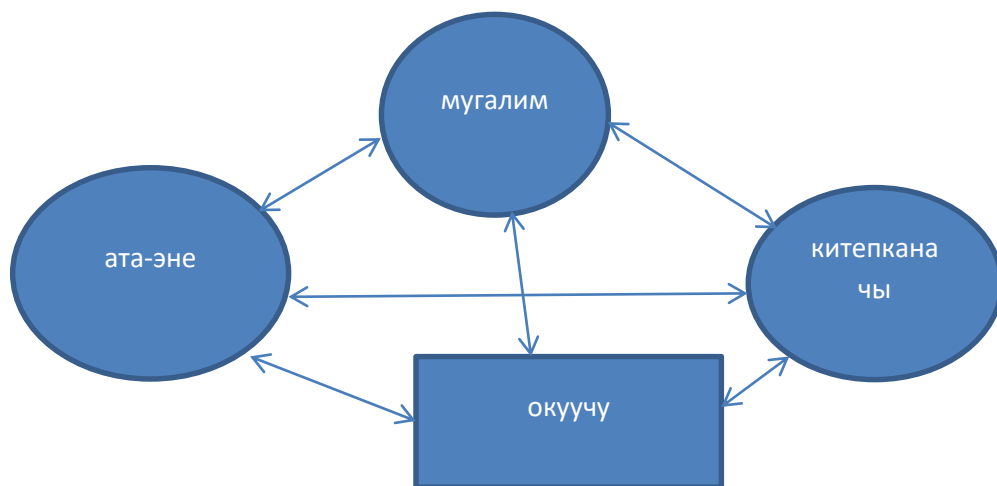
Азыркы окуучулардын тил байлыктарды жылдан жылга төмөндөп бара жаткандыгы байкалат, ошондуктан ар бир сабакта сөздүк жумуштары сөзсүз жүргүзүлүүгө тийиш, алар:

- түшүнүксүз сөздөрдү дептерге жазып коюу;
- айрым сөздөрдүн түшүндүрмө, диалектологиялык ж.б. сөздүктөрдөгү чечмелөөсүн жазып алуу;
- сөздөрдүн синонимдердин табуу;
- сөздөрдүн антонимдерин табуу;
- сөздөрдүн омонимдерин табуу;
- фразеологиялык түрмөктөрдүн, идеомалардын маанилерин чечмелөө;
- жаңы сөздөрдү оозеки жана жазуу практикасында колдоно алууга жетишүү ж.б.

Окуучулардын чыгармачылыгын өнүктүрүүнүн дагы бир ыкмасы – тексттин мазмунун айтып берүү ишмердүүлүгүн байытуу. Биздин сабактарда эпикалык чыгармалардын мазмунун окуучудан сурап, окуучу ошол мазмунду төкпөй-чачпай айтып берсе эле, ошол окуучунун деңгээли жогору деп эсептелет. Бул окуучунун ой жүгүртүүсүн тушап таштайт, ошон үчүн тексти айтып берүүнүн чыгармачыл ыкмаларын колдонуу зарыл, алар:

- тексттин мазмунун кыскартып айтып берүү;
- тексттин мазмунун узартып айтып берүү;
- текстиге өз сөздөрүн кошуп айтып берүү;
- тексттин айрым фрагменттерин гана айтып берүү;
- тексттин ичиндеги диалогдорду гана айтып берүү;
- тексти иллюстрациялык жол менен түшүндүрүү: сөздүк жана графикалык
- тексти музыкалаштыруу;
- тексти сүрөт аркылуу айтып берүү;
- тексти слайд аркылуу айтып берүү;
- тексттин негизинде адабий-музыкалык композиция даярдоо ж.б.

Тогузунчу шарт. Окутуунун бул формасында мугалимдер менен ата-энелердин, китепканчылардын чыгармачылык биримдигин системалуу түзүп баруу. Мында мисалы мындай байланыш ишке ашат.

Сүрөт 3.1. – Класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүндө мугалимдер менен ата-энелердин, китепканчылардын чыгармачылык биримдиги

Мында мисалы, кийинки сабакка деп бир чыгарманы окуп келүү тапшырмасын берет, ал чыгарма боюнча бала ата-энесине айтат, алар үй китепканасынан карап таап берет, ошол чыгарма тууралуу өз ойлорун билдирет, эгер ал китеп үйдө жок болсо, мектептин же айылдын (шаардын) китепканасынан сурашат. Анан бала чыгарманы класста айтып бергенге чейин ата-энелери менен талкуулашып алат да, сабакка кыйла бышырып келет. Бул байланыш тынымсыз жүрүп отурат. Мында борбордук орунда бала (окуучу) турат.

Онунчу шарт. Класстан тышкаркы окуу үчүн чыгармаларды тандоодо алардын идеялык-тарбиялык маанисине, балдардын кызыгууларына дал келишине өзгөчө маани берүү. Мисалы, V-VI класстарда окуучулар жомокторго кызыгат, ошон үчүн кыргыз элинин «Кырк ууру жана Алымкул» деген жомогу окутулат. Анда адилеттик, олуялык сапаттар жогору бааланат да, уурулук жаман сапат экендиги ашкереленет, окуучуларды кыраакы, байкагыч болууга чакырат. Ушул эле мезгилде акын-жазуучулар иштеп чыккан жомоктор да балдардын курактык, психологиялык өзгөчөлүгүнө ылайык келет. Алсак, Сулайман Рысбаевдин «Акыркы марал» деген аңгемесин окуу менен азыркы замандын эң оор проблемасын – адамдын ачкөздүгүн, дал ошол ачкөздүк менен жаратылышка кол салуусун түшүнөт.

Бул чыгарманы окугандан кийин окуучулар төмөнкүдөй ыкмаларды жүргүздү: маралдын сүрөтүн тартты; кыргыз жаратылышы боюнча видеоролик жасады; маралдын үнүн коштоп, сүрөт слайд жасашты; экологиялык темада эссе жазышты.

IX класстын окуучулары тарыхый-публицистикалык чыгармаларга да көбүрөөк кызыгат. Бул класста Кеңеш Жусуповдун «Боз үй керемети» деген чыгармасы окутулат. Ал жазуучунун «Ата Журт» деген публицистикалык эссесинен алынган. Чыгарманы талдоодо мугалим менен окуучулар кеңири алкакта сөз жүргүзөт, алар: боз үйдүн тарыхы; «Манас» эпосундагы боз үй; кыргыз эл турмушундагы боз үйдүн мааниси; боз үй маданияты; көчмөнчүлүк цивилизация жана боз үй; боз үйдүн жасалашы; боз үйгө байланышкан лексика; боз үйгө байланышкан ырлар, сүрөттөр, фильмдерден фрагменттер; боз үйдүн символикалык мааниси; ар бир окуучунун боз үйгө байланышкан окуялары ж.б.

Жогорудагы педагогикалык шарттарды ырааттуу жана чыгармачылык менен максатка ылайык жүргүзүп баруу орто мектепте кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүнүн үзүнүн көрүүгө мүмкүнчүлүк түзүп берет.

3.4. Класстын тышкаркы окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн принциптери, дидактикалык талаптары жана окуучулар ээ болуучу компетенттүүлүктөр

3.4.1. Класстан тышкаркы окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн принциптери

Класстан тышкаркы окуу түздөн-түз класстык окуу менен байланыштуу, ошол эле кезде анын өзүнчө, өзгөчө принциптери да бар. Адабият мугалими, мектептин окуу бөлүмүнүн башчысы, мектеп директору бул ишмердүүлүктү жүргүзүүнүн принциптерине таянып иш жүргүзүшү керек. Алар принциптер төмөнкүлөр:

1. Класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүн *үзгүлтүксүз өткөрүп туруу (регулярность)* принциби. Мына ушул принцип көп учурда аткарылбай калат. Мисалы, VI жана VIII класстарда үчтөн эле автордун чыгармалары берилет. Мына ушул бир жыл ичинде үч автордун чыгармаларын класстан тышкаркы окуу катары сунуштоо бул ишмердүүлүктү ырааттуу жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк бербейт. Биздин оюбузча V-IX класстарда ар бир чейректе эки жолудан класстан тышкаркы окуу атайын саат менен өтүп турушу керек, экинчиден, класстык сабактардын айрым мүмкүнчүлүгүн да класстан тышкаркы окулган чыгармаларды талдоого жумшоо зарыл.

Айрым учурда бир класста үч эле автордун чыгармалары берилип калса дал ошол үзгүлтүксүздүк принциби бузулуп калат, анткени бир сабак менен экинчи сабактын ортосундагы айырма бир топ убакытка созулуп кетет да, өтүлгөн материалдардын байланышы солгун тартып калат.

2. Класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүн *максатка ылайык жүргүзүү* принциби. Бул принцип боюнча ар бир класстан тышкаркы окуунун иштери адабият мугалиминин максатына ылайык болушу керек, ал максаттар чыгарманы тандоо, класстык материалдар менен туура байланыштыруу, башка предметтер менен интеграциялоо, жазуу жана оозеки жумуштарын айкалыштырып жүргүзүү, чыгарманы талдоону пландаштыруу ж.б. процесстер менен байланыштырылат.

3. Ишмердүүлүктүн бардык түрлөрүн *чыгармачылык менен колдонуу* принциби. Мында класстан тышкаркы окууда ишмердүүлүктүн ар кандай түрлөрүн (көркөм окуу; чыгарманы талдоо; адабият таануу боюнча изилдөөлөрдү пайдалануу; жазуу жумуштары; заманбап технологияларды колдонуу; мугалимдин лекциясы; окуучулардын бири-бири менен жана мугалим менен диалогдору; слайд; фильм; спектакль; окурмандык конференциялар; викторина; долбоор жазуу жана коргоо ж.б.) мына ушул иш-аракеттер биринчиден, чыгармачылык менен колдонулушу, экинчиден, максатка жана милдеттерге ылайык пайдаланылышы; үчүнчүдөн, улам-улам алмашып колдонулушу керек.

4. Класстан тышкаркы окууну уюштурууга жана өткөрүүгө *педагогикалык жактан жетекчилик кылуу* принциби. Бул принцип өзү бир нече бөлүктөрдөн турат: а) окула турган чыгармаларды аныктоо, б.а., мектептин, айылдын китепканасы менен таанышып чыгуу; б) ата-энелерге балдардын окуу ишмердүүлүгүнө жардам кылуу боюнча кеңештерин берүү, зарыл үй-бүлөлөргө китеп таап берүү; в) сабакка бир нече күндөрүн коротуп даярдык көрүү жана өткөрүү ж.б.

5. Класстан тышкаркы окуунун *тарбиялык таасирин алдыга коюп чыгуу* принциби. Ар бир эле көркөм чыгарма, ошол чыгарманы үйрөнүү, кабыл алуу процесси окуучуну тарбиялоого милдеттүү. Класстан тышкаркы окуу аркылуу окуучулар: биринчиден, жолдошторун угууну үйрөнөт; экинчиден, жолдоштору менен талашып-тартышууну үйрөнөт; үчүнчүдөн, бул же тигил чыгармага, каарманга карата көпчүлүктүн пикирине өз пикирин кошууну үйрөнөт ж.б. Ушулардын баары окуучуларды коллектив ичинде болууга, өз оюн тартынбай айтууга, пикирлерин башкалардын ойлору менен салыштырууга тарбиялайт, ошол эле кезде изденүүчүлүк иш-аракеттери, эмгекчилдиги өсөт.

3.4.2. Класстан тышкаркы окууну уюштурууга жана өткөрүүгө коюлган дидактикалык принциптер

Ар кандай эле педагогикалык процесстеги ишмердүүлүк классикалык педагогдор көп кылымдар бою иштеп чыккан жана адамзаттын тарыхында колдонулуп келген дидактикалык талаптар менен байланыштуу. Дидактикалык талаптар жалпы максатка жана милдетке жетүү үчүн окутуу процессинин мазмунун, методдорун, жүрүшүн аныктоочу жолго салуучу негизги жоболор, мыйзамдар болуп эсептелет. Дидактиканын башатында окутууну табият, жаратылыш менен биримдикте, айкалышта жүргүзүү принциби (Я.Коменский); окутууну аң-сезимдүү жүргүзүү жана активдүү өткөрүү, көрсөтмөлүүлүк, удаалаштык билимдин бекемдиги принциби

(К.Д.Ушинский) улам мезгил өткөн сайын толукталып келет. Э.Мамбетакунов жана Т.Сияев «Педагогиканын негиздери» аттуу китебинде¹⁵⁶ азыркы билим берүү процессинин практикасына төмөнкүдөй дидактикалык принциптер мүнөздүү экендигин көрсөтөт:

- акыл-эстүүлүк жана активдүүлүк принциби;
- көрсөтмөлүүлүк принциби;
- системалуулук жана ырааттуулук принциби;
- бышыктык принциби;
- жеткиликтүүлүк принциби;
- илимий принцип;
- теориянын практика менен байланыш принциби;
- тарыхка кайрылуу принциби;
- улануучулук принциби;
- гумандуулук принциби ж.б.

Класстан тышкаркы окуу – адабий билим берүүнүн бир формасы болгондуктан кыргыз адабиятын окутуудагы дидактикалык талаптар жана принциптер толук сакталат.

Улануучулук же уланмалуулук принцибинде класстан тышкаркы окуунун материалдары, окутуу ыкмалары класстын адабият сабагын улантат, адабият курсунун бардык этаптары менен байланышып турат. Мисалы, V класста Шүкүрбек Бейшеналиевдин «Мүйүздүү козу» деген аңгемеси сунуш кылынат. Бул чыгарманы уланмачылык принцибине салганда биринчиси, аңгеме жөнүндө адабий-теориялык түшүнүк кеңейтилет; экинчиси, жазуучунун мурда окулган «Табышмакчы Чынара», «Кычан» деген чыгармалары жөнүндө, жазуучунун өмүр баяны тууралуу маалыматтар эске түшүрүлөт. Ошол эле кезде мурдагы сабакта өтүлгөн Каныбек Жунушовдун

---

¹⁵⁶ Мамбетакунов Э. Педагогиканын негиздери: Жогорку жана орто окуу жайларынын студенттери менен мектеп мугалимдери үчүн окуу куралы. 2-бас. [Текст] / Э.Мамбетакунов, Т.М.Сияев. – Б.: Айат, 2008. – 194-195-бб. 304 б.

«Улагым кайда» деген ырдын идеясы менен салыштырылат. Бул принцип мурда алган билимдерди кайталоодо, эске түшүрүүдө, бышыктоодо кеңири колдонулат. Ар кандай прозалык чыгармаларды жаратылыш көркүн, табиятты чагылдырган пейзаждык сүрөттөөлөр болот. Алсак, кыргыз жергесинин кооз жаратылышы Сулайман Рысбаевдин «Акыркы марал», Шүкүрбек Бейшеналиевдин «Мүйүздүү козу», Төлөгөн Касымбековдун «Туулган жер» ж.б. чыгармаларда чагылдырылат. Аларды салыштыруу үчүн мындай таблицаларды толтурууга болот.

Таблица 3.7. – Чыгармалардагы пейзаждык сүрөттөөлөр

Шүкүрбек Бейшеналиев «Мүйүздүү козу»	Төлөгөн Касымбеков «Туулган жер»	Шайлообек Дүйшеев «Аптап»
Тээ алыстан басып калчудай болуп көк тиреп, бери салаңдаган дүңкүгүй тоолор бет маңдайында даана, жакын. Тоонун өзүн кыркалай бастырганда таптакыр коркунучтуу эмес тура. Боору толо сеңселген чоң-чоң жашыл өсүмдүктөрдү карай Азиз кубанычтуу колун сереңдетти.	Айлана адыр-күдүр тоо, миң түркүн гүлдүү көйкөлгөн ыраң, көк жашыл, чычкан мурду өткүс жыш бадал. Ар жерде келберсип жаңгак, акчечек, кайың дүпүйөт, те алыста кылда учу жомоктогу алптын найзасындай короюп карагай, арча көзгө түшөт. Мөмө жыгач токойдун теңи. Жол ийри-буйру болуп, бирде эңкейиш, бирде өр. ...Булбул үндөшөт,	Кулайт аптап кучагына чөптөрдүн, кумурскалар чарчап жылат, жай жылат. Тамчыга окшоп таранчынын көздөрү закым урган жолду тиктейт жалдырап. Талыйт куштун канаттары ысыктан араң чыккан короздордун үнүнө. Талыкшышат тал- теректер, ысыйт чаң көлөкөлөр качат тамдын түбүнө. Ысыйт баары, ысыбоого

	мукамдын тыңшайм. Канаттары башайы калдыркан көпөлөктөр делдектеп, асел аарылар алтыгананын гүлүнө жабылып жүрүшөт, тынымсыз ыңылдашат, кай бири абага көтөрүлөт да, кандайдыр өтө шашылыш иши бардай сызып кетет.	жок дарман. боюн таштайт кудуктарга чакалар. Боюн таштайт кудуктарга бош калган кумда жатып жинди болгон бакалар.
--	---	---

Мына ушундай мисалдар аркылуу бир чыгармадагы автордун стилдик, формалык өзгөчөлүктөрүн башка чыгармалары менен салыштырууга мүмкүн.

Акыл-эстүүлүк жана активдүүлүк принцибинин негизинде окуучулар көркөм чыгармаларды талдашат, алардагы окуяларды турмуш чындыгы менен байланыштырат, көркөм адабият искусствонун бир формасы экендигин, искусстводо жалаң эле турмушту турмуштай, болгонун болгондой көчүрүп жазбастан, көркөм фантазия кошуларын дал ушул принциптер менен аңдашат.

«Акыл-эстүүлүк жана активдүүлүк принцибин турмушка ашыруу үчүн төмөнкү эрежелерди колдонуу зарыл:

- ар бир жаңы материалдын маанисин жана баалуулугун баса көрсөтүү;
- ар бир сабактын алдында жана жүрүшүндө мүмкүн болушунча ар бир баланы сураганга жетишүү;
- ар бир жаңы материалды түшүндүрүүнүн алдында анын мурунку өтүлгөн материал менен байланышын, айкалышын көрсөтүү;

•ар бир окуучуга анын жөндөмдүүлүгүнө, ой жүгүртүү мүнөзүнө жараша тиешелүү деңгээлдеги суроолорду берүү»¹⁵⁷.

Көрсөтмөлүүлүк принциби бул окуучулардын адабий чыгармадагы текстти элестүү кабылдоосуна, эске тутуусун ассоциациялоосуна жакшы жардам берет. Мисалы, Шайлообек Дүйшеевдин «Чөп чабык», «Кеч», «Таң», «Аптап» деген ырларынын тексттин окуп жатып, көрсөтмөлүү болсун үчүн тоодогу чөп чабыктын, тоодогу кечтин, таңдын жана аптаптын видео жазууларын, пейзаждык картиналарды, автордун портретин көрсөтүү – сабактын эффективдүүлүгүн жогорулатат. Көрсөтмөлүүлүк ар бир сабакта кайталанылуучу дидактикалык талап болуп эсептелет.

Ырааттуулук принциби сабактын жүрүшүн, методикалык системалардын ырааттуулук камсыз кылат. Көркөм чыгарманы жазууда автор сюжет жана композиция аркылуу ошол чыгармасынын логикалык өнүгүшүн туура алып барып, ырааттуулукту сактайт. Бул нерсе сабакта ошол чыгарманы талдоо учурунда да эске алынат. Ырааттуулукка баш ийип, ырааттуулук сакталат, ошого жараша ыр саптары, куплеттер болот. Ырааттуулукту бузуу – сабакты максатына жеткирбейт, окуучулардын кабыл алуусун татаалдаштырат. Бул принципти сактоо үчүн мугалим сабакты үйүндө алдын ала пландаштырып, сабактын жүрүшүн иштеп чыгат, негизги айтылуучу ойду, жардамчы ойду тактап алат, башында киришүү, аягында жыйынтык чыгаруу ж.б.

Жеткиликтүүлүк принцибинин талабы – ар бир сабак, андагы материалдар, талкууга алынган көркөм чыгарма ар бир окуучуга жеткиликтүү, түшүнүктүү болушу менен шартталат. Жеткиликтүүлүк ар бир окуучунун, ар бир класстын көркөм чыгарманы кабыл алуу, түшүнүү мүмкүнчүлүгүнө ылайык болушун талап кылат. Мисалы, V класста «Кырк ууру жана Алымкул» деген жомок берилет, бул класстын окуучулары 12-13 жашар окуучулар, алардын, акыл-эсинин өнүгүшү, кызыгуусу, түшүнүү

---

¹⁵⁷ Мамбетакунов Э. Педагогиканын негиздери: Жогорку жана орто окуу жайларынын студенттери менен мектеп мугалимдери үчүн окуу куралы. 2-бас. [Текст] / Э.Мамбетакунов, Т.М.Сияев. – Б.: Айат, 2008. – 196-б. 304 б.

деңгээли жомокторго жакын болгондуктан ушундай чыгармалар сунушталат. Материалдарды жеткиликтүү кылуу үчүн ошол материалдарды окуучуларды топ-топко бөлүп, же индивидуалдуу тапшырмалар аркылуу жеткирүүгө болот.

Бышыктык (бекемдик) принциби мугалимдин материалды окуучулар канчалык деңгээлде эстеринде сактап тура алары менен байланыштуу. Окуу материалы балдардын аң-сезимде көпкө сакталып калышы үчүн өтүлгөн теманын кызыктуулугу, мугалимдин чеберчилиги, окуу китебинин жеткиликтүүлүгү ж.б. сырткы факторлор чоң мааниге ээ болуу менен кабыл алуучулардын психологиясы да, эс-тутуму да негизги ролдордун бирин ойнойт. Алган билимдер бекем болушу үчүн мугалим ашыкча материал менен шыкай берүүгө болбойт, текстти курулай жаттап алуудан, же сюжетти гана билип, чыгарманы талдай албай калууда сакташыны керек.

Илимий принцип – сунушталган окуу материалынын негизи илимге таянышы керектигин аныктайт. Биздин окуу программада сунуш кылынган бардык эле чыгармалар кыргыз адабиятчылары тарабынан талдоого алынган, биз ошол талдоолорго, адабият таануу жана сын илиминин, эстетиканын көз караштарына негизденебиз.

Ошентип, педагогиканын классиктери тарабынан иштелип чыккан жана улам мезгил өткөн сайын алымча-кошумчалар киргизилген дидактиканын принциптери жана талаптары кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы окутуу процессинде да мугалимдин чыгармачылык ишмердүүлүгүндө жетекчиликке алынат.

3.4.4. Класстан тышкаркы окуу аркылуу окуучулардын компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун методикасы

Класстан тышкаркы окууда предмет аркылуу окуучулардын компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу мугалимдин башкы милдети болуп эсептелет. Компетенттүүлүк чыгармаларды окуп үйрөнүүнүн негизинде кандайдыр бир көздөгөн максатка жетиши, алган билимин жеке жашоосунда

жана турмушта колдоно билүүсүнүн деңгээли. Класстан тышкаркы окууда төмөнкүдөй компетенттүүлүктөр ишке ашырылат.

Таблица 3.8. – Класстан тышкаркы окуу аркылуу окуучулар ээ болуучу негизги компетенциялар жана алынуучу жыйынтыктар

Компетенциялар	Алынуучу жыйынтыктар
Адабий-теориялык	Чыгарманын көркөм адабият экенин, көркөм адабияттын искусствонун башка формаларынын арасындагы ордун аңдап билет; тектер (эпика, лирика, драма), түрлөр (проза, поэзия, драма), жанрлар (аңгеме, повесть, роман, ыр, поэма) боюнча ажырата алат; ыр түзүлүшүнө талдоо жүргүзөт; образдарды анализдейт; каармандарга мүнөздөмө берет; чыгарманы өз алдынча баалоого үйрөнөт ж.б.
Кептик-коммуникативтик	Чыгармадагы монолог жана диалогдорду, төл жана бөтөн сөздөрдү ылгай алат; тексттин негизинде оозеки жана жазуу түрүндөгү баяндама, доклад, дил баян, эссе жазат; чыгарманынын көркөм сөз каражаттарын жана алардын маанилерин талдайт; тексттин маанисин өз сөзү менен айтып бере алат; тексттин кайра түзөт; сөздүк жумуштарын аткарат ж.б.
Социомаданий	Каармандар менен өзүн салыштыра алат; чыгарманы азыркы турмуш менен байланыштыра билет; окуган чыгармасынын идеясы, темасы, сюжети, каармандары тууралуу башкалар менен ой бөлүшө алат; окугандарын коомчулук менен бөлүшө билет ж.б.
Этномаданий	Чыгармадагы окуялардын ичинен улуттук белгилерди, кыргыздарга гана таандык

	<p>этнографиялык, этнопедагогикалык белгилерди таба алат; чыгармага этнолингвистикалык талдоо берет; элдик түшүнүктөрдү жана көз караштарды белгилей алат ж.б.</p>
--	--

Ошентип, класстан тышкаркы окуу класстагы окуу менен бирге эле окуучулардын адабий-теориялык, тилдик-коммуникативдик, этникалык маданий, социалдык маданий компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга салым кошот.

Үчүнчү бап боюнча корутунду

«Мектепте кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн методикасы» деп аталган үчүнчү баптын биринчи параграфы *«Адабияттык окуу курсунда (V-VII класстар) класстан тышкаркы окутууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн ыкмалары жана жолдору»* деп аталат. V-VII класста окуган окуучулар өз каалоосу жана өзгөчө кызыгуулары менен окурмандык күндөлүктөр жазып жүрүшөт, иште аны жүргүзүү методикасы көрсөтүлөт. Анда окулган чыгармалар боюнча тартылган иллюстрациялар, кыскача аннотациялар, китептин айрым бир таасирдүү жерлеринен үзүндүлөр, сабакка байланыштуу адабий оюндар, класстан тышкаркы окууга арналган ар бир үй тапшырмасы үчүн тартылган кооз сүрөттөргө толгон альбомдор жасалат. V-VII класста окуучулардын окуу кызыкчылыгы интенсивдүү өнүгөт да, балдар адабиятын, балдарга арналган чыгармаларды гана окубастан, «чоңдор» адабиятына, сүйүү-махабат темасына да кызыгуусу пайда болот, ошондой китептерди издеп калат, мына ушул өзгөчөлүктөн пайдаланып, окурмандык кызыгууларын классикалык адабиятка буруп турушубуз керек.

Диссертациянын бул бөлүмүндө V класста Түгөлбай Сыдыкбековдун «Сагынбадымбы» деген аңгемесин үйрөнүүнүн ыкмалары кеңири баяндалат.

Анда ролдоштуруп окуу, түйүндүү сөздөр менен иштөө, чыгарманын тили, андагы пейзаждык сүрөттөөлөр, диалог, түштүн чыгарманын идеялык-стилдик контекстиндеги орду өзгөчө талдангандыгы көрсөтүлөт. Андан ары Ош шаарындагы №52 «Кыргыз-түрк достугу» атындагы мектеп-лицейинин кыргыз тили жана адабияты мугалими Илгиз Шамырзаевдин ушул чыгарма боюнча сабагына талдоо берилет. Ал сабактын өзгөчөлүктөрү: туура пландаштырылгандыгы; тексти үйрөнүүгө басым жасалгандыгы; мугалим менин бирдей эле окуучулардын активдүүлүгү ишке ашкандагы; жазуучу тууралуу маалымат слайд аркалуу чагылдырылгандыгы; сабактын жандуулугу.

«VIII-IX класстарда класстан тышкаркы окууну өткөрүүнүн методикалык өзгөчөлүктөрү» аттуу параграфта класстан тышкаркы окуу өз алдынча чыгарма менен таанышуу аркылуу үй-бүлөгө аяр мамиле жасоого да үйрөтө тургандагын, учурдагы көйгөйлөрдүн бири бул – үй-бүлө жана анын бузулушу экендиги айтылып, аталган маселени окуучуларга туура түшүндүрүү максатында Ош шаарындагы №18 мектеп гимназиясынын VIII класстарында Мурза Гапаровдун «Эки ирет гүлдөөчү алмалар» аттуу аңгемесинин негизинде класстан тышкаркы окуу сабагынын жүрүшүн бердик. Текст менен иштөөдөгү «автордук кресло» деген окутуу усулун колдонуунун технологиялары көрсөтүлдү. Класстан тышкаркы окулган чыгармалар боюнча биз сунуштаган сабактардын формалары жана усулдары: эссе, маектешүү (интервью) ыкмасы, кадамдарга бөлүп окутуу. Мына ушул жолдор менен Шайлообек Дүйшеевдин «Чөп чабык», «Кеч», «Таң», «Аптап», «Карагайчы кемпир», Абдыкерим Муратовдун «Күн эжей», Эсенгул Ибраевдин «Жан дүйнө жаңырыктары», Өскөн Даникеевдин «Ата жыты», Касым Каимовдун «Омор агай», Аман Саспаевдин «Кайнене» деген чыгармаларын окутуунун методикалык көп түрдүүлүгү ачып берилет. Ал ыкмалар жана жолдор: аңгемелешүү; көркөм окуу; кино көрүү жана талдоо; спектакль көрүү жана талдоо; семинар; лекция; викторина; сканворд; экскурсия; диспут-сабак; окурмандар конференциясы; автор менен

адабиятчылар менен жолугушуу ж.б. Сабакта окуучулардын өз алдынчалыгына өзгөчө маани берүүчү топтор менен иштөө, индивидуалдык тапшырмаларды аткаруу, предметтерди интеграциялоо, интерактивдүү технологияларды пайдалануу, искусствонунун башка түрлөрүн колдонуу, окуучулардын бири-биринин иштерин талкуулоо, дилбаян, эссе, доклад ж.б. формаларын улам жаңылап, алмаштырып колдонуп туруу максатка ылайыктуу экендиги айтылды.

Класстан тышкаркы окууну өткөрүүнүн педагогикалык шарттары» деген параграфта төмөнкүдөй педагогикалык шарттар сөзсүз эске алынууга тийиш экендиги аныкталды: а) класстан тышкаркы окуунун материалдарды класста окулган материалдар менен проблемалык-тематикалык, тарыхый-адабий жактан байланыштыруу; б) бул сабактарды ырааттуу өткөрүү, б.а., үзгүлтүккө учуратып койбоо; в) класстан тышкаркы окуу сабагын уюштурууну жогорку деңгээлде жүргүзүү: китептер менен камсыздоо; сабакка окуучуларды толук катыштыруу; заманбап технологияларды колдонуу; класс кабинетин толук даярдоо; башка мугалимдерди, окуу бөлүмүнүн башчысын сабакка катыштыруу; г) класстан тышкаркы окууну класстык окуу менен гана эмес, класстан жана мектептен тышкаркы ар кандай окуу ишмердүүлүктөрү менен байланыштыруу, алар: адабий ийрим, драмалык ийрим, адабий-тарыхый жерлерге край таануу экскурсиялары, чыгармачылык кечелер, жолугушуулар, мектеп, шаар (айыл) китепканаларындагы китеп окуу конференциялары, газета-журнал чыгаруу, слайддарды, фильмдерди тартуу жана жасоо ж.б.; д) класстан тышкаркы окуунун ар бир сабагын кандайдыр бир максатка байланыштыруу, милдеттерди, каражаттарды, өтүлүү ордун так аныктоо; ж) класстан тышкаркы окулган чыгармаларды дүйнөлүк жана орус адабияты менен, кыргыз тили, география, тарых ж.б. предметтер менен интеграциялап талдоо; з) класстан тышкаркы окулган чыгармаларды үйрөнүү процессинде окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн, дүйнөгө гуманисттик көз карашын, эстетикалык табитин өстүрүүгө, инсандык сапаттарын туура

калыптандырууга өзгөчө маани берүү; к) класстан тышкары окуу үчүн чыгармаларды тандоодо алардын идеялык-тарбиялык маанисине, балдардын кызыгууларына дал келишине өзгөчө маани берүү. Ушундай педагогикалык шарттарды ырааттуу жана чыгармачылык менен максатка ылайык жүргүзүп баруу орто мектепте кыргыз адабиятынан класстан тышкары окуу ишмердүүлүгүнүн үзүрүн көрүүгө мүмкүнчүлүк түзүп берери бул бөлүмдө тастыкталат.

«Класстан тышкары окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн принциптери, дидактикалык талаптары жана окуучулар ээ болуучу компетенттүүлүктөр» аттуу параграфта төмөнкүдөй принциптер көрсөтүлөт: үзгүлтүксүз өткөрүп туруу (регулярность); максатка ылайык жүргүзүү; чыгармачылык менен колдонуу; уюштурууга жана өткөрүүгө педагогикалык жактан жетекчилик кылуу; чыгармалардын тарбиялык таасирин алдыга коюп чыгуу принциби. Бул принциптер менен окуучулар: биринчиден, жолдошторун угууну жана алар менен талашып-тартышууну үйрөнөт; бул же тигил чыгармага, каарманга карата көпчүлүктүн пикирине өз пикирин кошууну үйрөнөт ж.б. Ушулардын баары окуучуларды коллектив ичинде болууга, өз оюн тартынбай айтууга, пикирлерин башкалардын ойлору менен салыштырууга тарбиялайт, ошол эле кезде изденүүчүлүк иш-аракеттери, эмгекчилдиги өсөт.

«Класстан тышкары окууну уюштурууга жана өткөрүүгө коюлган дидактикалык принциптер» деген бөлүмчөдө педагогиканын классиктери тарабынан иштелип чыккан жана улам мезгил өткөн сайын алымча-кошумчалар киргизилген дидактиканын принциптери жана талаптары кыргыз адабиятынан класстан тышкары окутуу процессинде да мугалимдин чыгармачылык ишмердүүлүгүндө жетекчиликке алынары айтылат. Эмгекте чагылдырылган дидактикалык принциптер: улануучулук же уланмалуулук; акыл-эстүүлүк жана активдүүлүк; көрсөтмөлүүлүк; ырааттуулук; жеткиликтүүлүк; бышыктык (бекемдик) принциптери.

«Класстан тышкаркы окуу аркылуу окуучулардын компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун методикасы» аттуу бөлүмчөдө адабий-теориялык, кептик-коммуникативтик, социомаданий, этномаданий компетенттүүлүктөр жана аларды калыптандыруунун критерийлери, шарттары, методикалык өзгөчөлүктөрү ачып берилет.

ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР

Кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы окууну уюштуруу жана өткөрүү проблемасын изилдөө кыргыз педагогика илиминдеги актуалдуу маселелердин бири болуп, анын башкы максаты – окуучуларды китеп окууга, адабий чыгармаларды талдоого, түшүнүүгө жана ошолор аркылуу аларды адептүүлүккө тарбиялоого, аң-сезимин жогорулатууга салым кошууга, тилдик байлыктарын жана эстетикалык табитин өстүрүүгө көмөктөшүүчү адабият мугалимдеринин методикалык базасын жогорулатуу.

Эмгекте алдын ала коюлган божомолду жана милдеттерди, максатты ишке ашыруу үчүн жалпысынан төмөнкүдөй *жыйынтыктарды* чыгардык:

Биринчи милдет темага байланыштуу теориялык-методологиялык адабияттарды талдоо, кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы окууну уюштуруунун, өткөрүүнүн жалпы абалын жана проблемаларын аныктоо болгондуктан окутуунун бул формасы учурдагы кыргыз мектептери үчүн өтө зарыл экендиги ырасталды. Кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандартынын талаптарына ылайык класстан тышкаркы окуу бирдиктүү адабий билим берүү концепциясын ишке ашырууда, адабияттан класстык жана класстан тышкаркы окуунун биримдигин сактоодо ырааттуу жана үзгүлтүксүз иш жүргүзүүнүн зарылдыгын көрсөттү.

Экинчи милдет кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы жүргүзүлүүчү иштердин мазмунун өркүндөтүүнүн жолдорун сунуштоо болгон, бул багытта класстан тышкаркы окуу программаларынын, окуу китептеринин тарыхы, азыркы абалы үйрөнүлдү, ушуга чейин окуу программалары илимий негизде, системалуу түзүлбөгөндүгү, бул окуу ишмердүүлүгүнө формалдуу мамиле кылынгандыгы аныкталды, биринчи жолу өз алдынча атайын вариативдүү окуу программасы жана окуу-хрестоматиясы түзүлдү, аларда класстан тышкаркы окуунун материалдары ырааттуу жана заманбап талаптарга ылайык жайгаштырылды.

Кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы иштерди уюштуруунун, өткөрүүнүн формаларын, каражаттарын, окуучуларга жеткирүүнүн

методикасын иштеп чыгуу жана өркүндөтүүнүн жолдорун сунуштоо диссертациябыздын **үчүнчү милдети** болгон. Класстан тышкары окуу окуучулардын атуулдук активдүүлүгүн, руханий баалуулуктарын жогорулатууга шарт түзөт, аны үчүн мугалим окуучулар үчүн кызыктуу методикалык ыкмаларды жана жолдорду таап, сабактарын илимий аппараттар менен жабдып, окутуунун жалпы дидактикалык принциптерине таянып жүргүзүп, окуучуларга адабий билим берүүнү инсанга багыттап, алардын компетенттүүлүктөрүн калыптоого өзгөчө маани бериши керек.

Төртүнчү милдетке ылайык иштелип чыккан методикалык сунуштардын оптималдуулугун илимий-эксперименталдык жол менен негиздөө аркылуу биздин класстан тышкары окууну уюштуруу жана өткөрүү ыкмаларыбыз адабий билим берүүдө ишмердүүлүктүн бул формасы окуучулардын адабий-теориялык, тилдик-коммуникативдик, этносоциалдык, этномаданий компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга салым кошо турган методикалык система экендигин көрсөттү жана бул алдын ала коюлган божомолдун туура экендиги эксперименттер аркылуу далилденди.

Практикалык сунуштар:

Биздин изилдөөдөн улам кыргыз адабиятынан класстан ташкыры окуу ишмердүүлүгүнө ББЖИ министрлиги, Кыргыз билим берүү академиясы өзгөчө маани берүүгө тийиш экендиги тастыкталды. Класстан тышкары окуу боюнча чыгармачыл мугалимдер тарабынан альтернативдүү программаларды иштеп чыгып, сынактан өткөрүп туруунун зарылдыгын белгилейбиз. Бул окуу формасы үчүн зарыл болгон хрестоматияларды, адабият таануу багытындагы эмгектерди жарыялоо жана мугалимдерге жеткирүү учурдун талабы. Класстан тышкыры окуу боюнча методикалык колдонмолорду, алдыңкы тажрыйбаларды жыйынтыктаган китептерди чыгаруу зарыл ж.б.

Биздин диссертация класстан ташкыры окуу боюнча эң алгачкы эмгек, бул тема ар түрдүү багыттарда дагы тереңдетилет деп ойлойбуз.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. **Абдухамидова, Б.А.** 3-класста адабий окуу предметин окутууга карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо [Текст] / Б.А.Абдухамидова, К.Ибраимова, С.К.Рысбаев. – Б.: 2012. – 136 б.
2. **Абрамович, Г.Л.** Введение в литературоведение [Текст] / Г.Л.Абрамович. – М.: 1976
3. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Түзгөндөр: Шериев Ж., Муратов А. – Ф.: 1987. – 120 б.
4. **Азаров, Ю.П.** Искусство воспитывать [Текст] Ю.П.Азаров. – М.: 1985. – 448 б.
5. **Айзерман, А.С.** Уроки литературы сегодня [Текст] А.С.Айзерман. – М.: 1974. – 188 б.
6. **Айтматов, Ч.** Балалыгым [Текст] / Ч.Айтматов. – Стамбул: Хызыр Рекламджылык ЛТД Шти, 2002. – 138 б.
7. **Акматов, Б.** Болонья процесси жана жогорку окуу жайларында кыргыз адабиятын компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун теориясы жана практикасы: окуу куралы [Текст] / Б.Акматов. – Б.: «Фаст принт», 2016. – 584 б.
8. **Акматов, Б.** Кыргыз адабиятын жогорку окуу жайларында компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун технологиясы [Текст] / Б.Акматов. – Б.: «Фаст принт», 2016. – 456 б.
9. Алимова М. Китеп окубаган жаштарга кантип келечекти ишенебиз? // https://www.bbc.com/kyrgyz/learning_english/2014/02/140218_book
10. **Алымов Б.** Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1981. – 219 б.
11. **Алымов Б.** «Биздин адабиятты» 7-класста окутуу [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: Мектеп, 1983. – 250 б.

12. Алымов Б. Аалы Токомбаевдин чыгармаларын окутуу [Текст] / Б. Алымов.– Ф.: Мектеп, 1976. –188 б.
13. Алымов Б. Кыргыз адабиятын (1920-1990-ж.ж.) мектепте окутуунун илимий-методикалык негиздери: Педагогикалык илимдердин доктору деген окумуштуулук даражаны изденүү үчүн илимий доклад түрүндөгү диссертациянын авторефераты [Текст] / Б.Алымов. /13.00.02. – Б.: 1994. – 42 б.
14. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуу методикасы. II китеп [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1991. – 310 б.
15. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1976. – 286 б.
16. Алымов Б. Мектеп сочинениеси [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1982. – 111 б.
17. Амонашвили, Ш.А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса [Текст] Ш.А.Амонашвили. – Мн., 1990. – С. 7 - 11.
18. Амонашвили, Ш.А. Размышления о гуманной педагогике [Текст] Ш.А. Амонашвили. – М.: Изд. дом. Ш.А.Амонашвили, 1996. – 494с.
19. Ананьев, Б.Г. О проблемах современного человекознания [Текст] / Б.Г.Ананьев. – М.: Наука, 1977. – 380 с.
20. Ананьев, Б.Г. Психология педагогической оценки. Избранные психологические труды [Текст] / Б.Г.Ананьев. – Педагогика, 1980. – 267 с.
21. Ананьев, Б.Г. Человек как предмет познания [Текст] / Б.Г.Ананьев // Избр.психологические труды: в 2-х т. М.: Изд-во Московского университета, 1980. – Т. 1. – С. 16-178.
22. Андабеков С. IV-VII класстарда адабияттык окуу [Текст] / С.Андабеков, К.Сабаева. – Ф.: Мектеп, 1977. – 140 б.
23. Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление [Текст] / С.Ф.Анисимов. – М.: Мысль, 1998. – 253 с.
24. Аничкин С.А. Эстетическое воспитание детей младшего школьного возраста на уроках чтения и во внеклассной работе /на материале

русской детской литературы 2-й половины XIX века/: Автореф. дис. канд. пед. наук. [Текст] / С.А.Аничкин. – Москва. – 1960. – 14 с.

25. Артыкбаев К. Теориялык маалыматардын тактыгы үчүн. Китепте: Артыкбаев К. Мезгил элестери [Текст] / К.Артыкбаев.– Ф.: «Кыргызстан», 1979, 64-72-б.

26. Асаналиев К. Адабият таануу терминдеринин кыргызча кыскача сөздүгү.- Ф.; Кыргыз ССР ИА басмасы, 1961 (долбоор) [Текст] / К.Асаналиев, Р.Кыдырбаева. – 1963.

27. Асаналиев, К. Көркөм нарк [Текст] / К.Асаналиев. – Ф.: 1988.– 131б.

28. Аскарлов Т. Восхождение к зрелости: Литерат.-критические статьи [Текст] / Т.Аскарлов. – Ф.: Кыргыз-стан, 1976. – 312 с.

29. Аскарлов Т. Высокое призвание критики [Текст] / Т.Аскарлов. – Ф.: Кыргызстан, 1972. – 68 с.

30. Аскарлов Т. Көркөм образдар дүйнөсүндө [Текст] / Т.Аскарлов. – Ф.: Кыргызстан, 1967. – 151 б.

31. Аскарлов Т. Образдуу ой жүгүртүүнүн чексиздиги [Текст] / Т.Аскарлов. – Б.: Кыргызстан, 2001. – 128 б.

32. Аскарлов Т. Философский анализ литературного процесса [Текст] / Т.Аскарлов. – Алматы, 1993. – 480 с.

33. Аскарлов Т. Эстетикалык жаңы сапаттарга: Макалалар жыйнагы [Текст] / Т.Аскарлов. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 376 б.

34. Аскарлов Т. Жаңыруунун жолунда [Текст] / Т.Аскарлов. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 164 б.

35. Аскарлов Т. Художественная условность как эстетическое явление в свете ленинской теории отражения [Текст] / Т.Аскарлов. – Ф.: Кыргызстан, 1984. – 200 с.

36. Аскарлов Т. Эстетическая оценка словесного творчества [Текст] / Т.Аскарлов. – Б.: Кыргызстан, 2000. – 120 б.

37. Аскарров Т. Эстетическое постижение мира: Избр. статьи, исследования [Текст] / Т.Аскарров. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 320 с.

38. Асмус, В.Ф. Вопросы теории и истории эстетики: Сборник статей. [Текст] / В.В.Асмус. – М.: Искусство, 1968. – 654 с.

39. Б
абанский Ю.К. Избранные педагогические труды [Текст] / Ю.К.Бабанский. – М.: Педагогика, 1989. – 560с.

40. Б
абанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса [Текст] / Ю.К.Бабанский.– М.: 1992.

41. Байгазиев С. Адамды жана атуулду жараткан педагогика же Бектур Исаковдун альтернативалуу окутуусу [Текст] / С.Байгазиев // Кутбилим, 2012, 22-фев.

42. Байгазиев С. Гумандуу педагогика [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Алтын тамга, 2006. – 628 б.

43. Байгазиев С. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы [Текст] / С.Байгазиев, Б.Жээнбеков // Кутбилим, 2010, 20-авг.

44. Байгазиев С. Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2012. – 476 б.

45. Байгазиев С. Цивилизация жана Ата журт тагдыры [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Гүлчынар, 2008. – 798 б.

46. Байгазиев С.О. Өлкөбүздөгү бүгүнкү адеп тарбиясы: абалы жана проблемалары // Педагогика илимдеринин доктору, профессор Абдыкерим Муратовдун 60 жылдык мааракесине карата 2017-жылдын 12-майында И.Арабаев атындагы КМУда өткөн «Ааламдашуу доорундагы адабият менен педагогиканын орду» деп аталган эл аралык илимий-тажрыйбалык конференциянын материалдары [Текст] / С.Байгазиев. / И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – Б.: 2017. – 1-Чыг. 2-бөлүк, Серия: педагогика жана психология. – 11-12-бб.

47. Балталон Ц.П. и В.Д. Воспитательное чтение. Беседы по методике нач. обуч. – 3- изд. [Текст] / Ц.П.Балталон. – М.: 1913. – 299 с.
48. Батаканова С.Т. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутууда көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүүнүн илимий-педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. доктору дисс. авторефераты. 13.00.02 / С.Т.Батаканова. – Б.: 2011. – 42 б.
49. Батаканова, С. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. Монография [Текст] / С.Батаканова. – Б.: 2010. – 286 б.
50. Бахтин, М.М. Вопросы литературы и эстетики [Текст] / М.М.Бахтин. – М.: «Художественная литература», 1975.
51. Бахтин, М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса [Текст] / М.М.Бахтин. – М.: «Художественная литература», 1990. – 536 с.
52. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества [Текст] / М.М.Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
53. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын териялык жана практикалык маселелери [Текст] / И.Б.Бекбоев. – Б.: Педагогика века, 2004. – 384б.
54. Бекбоев И.Б. Окуучу, мектеп, мугалим: улуттук педагогика илиминин контекстинде: илимий-педагогикалык макалалар жыйнагы. 2-китеп. [Текст] / И.Б.Бекбоев. – Б.: 2015. – 464 б.
55. Белинский, В.Г. Полное собрание сочинений [Текст]: в 13 т. / В.Г.Белинский. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 5. – 537с.
56. Белинский, В.Г. Тандалган чыгармалар [Текст] / В.Г.Белинский; түз.Ж.Абдраимов. – Ф.: Кыргызстан, 1973. – 274 б.
57. Бердяев, Н.А. О рабстве и свободе человека [Текст] / Н.А.Бердяев // Мир философии: Книга для чтения. Человек. Общество. Культура. – М.: Просвещение, 1984. – 325с.

58. Бердяев, Н.А. Самопознание [Текст] / Н.А. Бердяев. – М.: Книга, 1991. –445с.
59. Бердяев, Н. А. Духовный кризис интеллигенции. [Текст] / Н. А. Бердяев. – М.: Канон, 1998. – 389 с.
60. Берхин Н.Б. Литературное развитие школьников: Учеб. пособие. [Текст] / Н.Б.Берхин. – М.: Прометей, 1989. – 165 с.
61. Берхин Н.Б. Эмоциональное развитие школьников на уроках литературы: Автореф. дис. д-ра пед. наук. 13.00.02 [Текст] / Н.Б.Берхин. – М.: 1993. – 40 с.
62. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии [Текст] / В.П.Беспалько. – М.: 1989. Б
63. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения [Текст] / В.П.Беспалько. – М.: 1995. – 336 с. Б
64. Бобулов К. Жаңы тилке [Текст] / К.Бобулов. – Ф.: Адабият, 1991. – 349 б.
65. Бобулов К. Фольклор жана адабият [Текст] / К.Бобулов. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 268 б.
66. Богданова О.Ю. Методика преподавания литературы: ч. 2, Учебник. [Текст] / Богданова О.Ю., Маранцман В.Г., Чертов В.Ф. – М.: 1994. – с. 302.
67. Бодрова Н.А. Методика организации и проведения уроков внеклассного чтения по литературе в старших классах средней школы:/ Автореф. дис. канд. пед. наук. [Текст] / Н.А.Бодрова. – Куйбышев, 1967 – 18 с.
68. Божович, Л.И. Избранные психологические труды: проблемы формирования личности [Текст] / Л.И.Божович, под.ред. Д.И.Фельдштейна. – М.: Изд-во Междун.пед.академии, 1994.

69. Божович, Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте [Текст]/ Л.И.Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
70. Божович, Л.И. Отношение школьников к учению как психологическая проблема [Текст] / Л.И.Божович. – М.: 1951.
71. Борбугулов М. Адабият теориясы. Окуу китеби [Текст] / М.Борбугулов. – Б.: 1996. – 552б.
72. Борбугулов М. Единство национальное и интернациональное [Текст] / М. Борбугулов М. – М.: Советский писатель, 1979.
73. Борбугулов М. Кенч капкасын ачып... Адабий-сын макалалар [Текст] / М.Борбугулов. – Ф.: 1975. – 180б.
74. Борев Ю.Б. Эстетика. Учебник [Текст] / Ю.Б.Борев. – М.: «Высшая школа», 2002. – 511 с.
75. Воронина М.П. Методическая подготовка учителя к работе над развитием диалогической речи младших школьников Автореф. дис. канд. пед. наук. 13.00.02 [Текст] / М.П.Воронина. – Санкт-Петербург, 2000. – 18 с.
76. Выготский Л.С. Педагогическая психология [Текст] / Л.С.Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
77. Гапаров М. Эки ирет гүлдөөчү алмалар [Текст] / М.Гапаров // <https://vk.com/@540692799-murza-gaparov-eki-iret-gldch-almalar>
78. Гасанов А.М. Возможности и пути использования детской литературы в нравственном воспитании школьников младшего возраста: (На материале детской литературы Азербайджана): Авто-реф. дис. канд. пед. наук. 13.00.02 [Текст] / А.М.Гасанов. – Баку, 1988. – 20 с.
79. Гуляев Н.А. Теория литературы [Текст] / Н.А.Гуляев. – М.: Высшая школа, 1977
80. Гуляев Н.А., Богданов А.Н. Теория литературы в связи с проблемами эстетики. – М.: Высшая школа, 1970
81. Гусев В.Е. Эстетика фольклора [Текст] / В.Е.Гусев; Академия наук СССР, Институт русской литературы (Пушкинский дом). – Ленинград: Наука, Ленинградскоеотделение, 1967. – 317, [2] с.

82. Даутов К. Жаңы чектерге. Адабий-сын макалалар [Текст] / К.Даутов. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 216 б.
83. Даутов К. Издегеним тубаса акын, тунук поэзия [Текст] / К.Даутов. – Б.: 2008. – 476 б.
84. Даутов К. Мезгил сыны жана мен. Тандалмалар [Текст] / К.Даутов. – Б.: 2004. – 524 б.
85. Даутов К. Таланттар жана тагдырлар [Текст] / К.Даутов. – Ф.: Адабият, 1988.
86. Даутов К. Ырдын өмүрү. Адабий-сын макалалар жыйнагы [Текст] / К.Даутов. – Ф.: Кыргызстан, 1977. – 112 б.
87. Джежелей О.В. и др. Готовимся к урокам внеклассного чтения [Текст] / О.В.Джежелей. – М.: Аркти: Ларгос, 1997. – 111 с.
88. Джежелей О.В. Развитие речи и обучение чтению [Текст] / О.В.Джежелей. – М.: Валент, 1994. – 71 с.
89. Дил азык. – 2-класстар үчүн класстан тышкаркы окуу хрестоматиясы [Текст] / Түз.: С.Рысбаев ж.б. – Б.: «АЗУР» 2009. – 112 б.
90. Дил азык. – 3-класстар үчүн класстан тышкаркы окуу хрестоматиясы [Текст] / Түз.: С.Рысбаев ж.б. – Б.: «АЗУР» 2009. – 136 б.
91. Дил азык. – 4-класстар үчүн класстан тышкаркы окуу хрестоматиясы [Текст] / Түз.: С.Рысбаев ж.б. – Б.: «АЗУР» 2009. – 136 б.
92. Дил азык. 1-класстар үчүн класстан тышкаркы окуу хрестоматиясы [Текст] / Түз.: С.Рысбаев ж.б. – Б.: «АЗУР» 2009. – 104 б.
93. Дил ачар. 1-класс үчүн класстан тышкары окууга карата хрестоматия [Текст] / Түз.: С.Рысбаев ж.б. – Б.: «Педагогика», 2001
94. Добролюбов Николай Александрович. 3-е изд. [Текст] / Добролюбов Н.А. – М.: Советская энциклопедия, 1969.
95. Дьяченко В.К. Новая дидактика [Текст] / В.К.Дьяченко. – М.: 2001.
96. Жигитов С. Кечээкинин сабактары, бүгүнкүнүн талаптары [Текст] / С.Жигитов. – Ф.: «Адабият», 1991. – 248 б.

97. Жигитов С. Ырлар жана жылдар [Текст] / С.Жигитов. – Ф.: 1972
98. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика [Текст] / В.М.Жирмунский. – М.: Наука, 1997. – 407 с.
99. Жирмунский, В.М. Сравнительное литературоведение [Текст] / В.М.Жирмунский. – Л.: 1979. – 386 б.
100. Зинченко Н.А. Формирование культуры отношений младших школьников во внеклассной воспитательной работе: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 [Текст] / Н.А.Зинченко. - Харьков, 1990. – 18 с.
101. Ибраимов О. История и поэзия [Текст] / О.Ибраимов. – Б.: Ала-Тоо, 2000. – 208 с.
102. Ибраимов О. История киргизской советской лирики [Текст] / О.Ибраимов. – Б.: Кыргызстан, 1991. – 306 с.
103. Ибраимов О. История киргизской литературы XX века (в 2-х тт) [Текст] / О.Ибраимов. – Б.: 2013. – 1050 с.
104. Ибраимов О. История киргизской литературы XX века, 2- изд-е, дополненное [Текст] / О.Ибраимов. – Б.: 2014. – 517 с.
105. Ибраимов О. Көз караш. Сын китеби [Текст] / О.Ибраимов. – Ф.: Кыргызстан, 1985. – 128 б.
106. Иманалиев К. Ийри олтуруп, түз кеңешели[Текст] /К.Иманалиев. // Кыргызстан маданияты, 1969. – 4-июнь.
107. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1984. – 176 б.
108. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1976. – 250 б.
109. Иманалиев К. Кыргыз мектептеринде адабиятты окутуунун жолдору. 9-10-класстар үчүн [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1966
110. Иманалиев К. Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери. I китеп [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1972

111. Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1981. – 144 б.
112. Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын негизги маселелери [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1973. – 208 б.
113. Иманалиев К. Орто мектептин жогорку класстарында кыргыз адабият сабагы боюнча класстан тышкары окуу иши [Текст] / К.Иманалиев. // Мугалимдер газетасы. – 1955. – 4-август
114. Ионова В.И. Внеклассное чтение как одно из средств руководства самовоспитанием младших школьников: Автореф. дис. канд. пед. наук. 13.00.01 [Текст] / В.И.Ионова. – Фрунзе, 1975. – 24 с.
115. Исаков Б. Манас сабагы [Текст] / Б.Исаков. – Б.: 1994. – 650 б.
116. Исаков Б. Манастын жети осуяты [Текст] / Б.Исаков. – Б.: 1997
117. Исаков Б. Окутуп тарбиялоо (мугалимдер үчүн колдонмо) [Текст] / Б.Исаков. – Ф.: Мектеп, 1979. – 104 б.
118. Исаков Б. Санат сөз. 1-2-китептер [Текст] / Б.Исаков. – Б.: Учкун, 2005.
119. Исаков Б., Исакова Ч. Кыргыз адабияты. Орто мектептердин 8-классы үчүн окуу китеби. 1-бас., [Текст] / Б.Исаков, Ч.Исакова. – Б.: 2002.
120. Ишекеев Н. История изучения кыргызской литературы в школах республики и ее актуальные проблемы на современном этапе [Текст]: автореф. дисс. док. пед. наук: 13.00.02./ Н.И.Ишекеев – Алматы, 1994. – 45 б.
121. Ишекеев Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы [Текст] / Н.Ишекеев. – Б.: 1994. – 387 б.
122. Кан-Калик В.А. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе [Текст] / В.А.Кан-Калик, В.И. Хазан. – М.: Просвещение, 1988. –255с.

123. Качурин М.Г. Внеклассное чтение и внеклассная работа по литературе. Методика преподавания литературы. Под ред. З.Я.Рез. [Текст] / М.Г.Качурин. – М.: Просвещение, 1985.

124. Качурин М.Г. Организация исследовательской деятельности учащихся на уроках литературы. Книга для учителя[Текст] / М.Г.Качурин. – М.: Просвещение, 1988. – 173 с.

125. Колодезникова С.И. Формирование читательских интересов у учащихся начальных классов в якутской школе: Автореф. дис. канд. пед. наук. 13.00.01 [Текст] С.И.Колодезников. – Якутск, 2007. – 18 с.

126. Коменский Я.А. Педагогика в Чехии [Текст] / Я.А.Коменский. – М.: Педагогика, 1970. – 342 с.

127. Я.А.Коменский. Избранные педагогические сочинения. Том 2. [Текст] / Я.А.Коменский. – М.: Педагогика, 1982. – С. 576.

128. Кудряшев Н.И. Методы обучения литературы [Текст] / Н.И.Кудряшев // Методика преподавания литературы. Под. ред. З.Я.Реза. – М.: 1977. – 70-б.

129. Кудряшев Н.И. Теоретические основы методики литературы (Методика как наука. Курс литературы в средней школе. Методы обучения): Автореф. дис. д-ра. пед. наук. 13.00.02 [Текст] / Н.И.Кудряшев. – М.: 1970. – 57 с.

130. Кудряшев, Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы [Текст] / Н.И.Кудряшева. – М.: Просвещение, 1981.

131. Кыдырбаева, Р.З. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү [Текст] Р.З.Кыдырбаева, К.Асаналиев. – Б.: ОсОО «БИЛД», 2004. – 572 б.

132. Кыргыз адабияты. Жалпы билим берүү уюмдарынын V-IX класстары үчүн предметтик стандарты // <https://edu.gov.kg/media/files/b8c8c261-6bf7-4cad-b632-f3f0b5032e20.pdf>

133. Кыргыз адабияты. Класстан тышкаркы окулуучу чыгармалардын хрестоматиясы. [Текст] / Түз.: К.Акматов, М.Музурманов – Б.: 2017. – 256 б.

134. Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Түзгөндөр: Шериев Ж., Муратов А. – Б.: 1994. – 158 б.
135. Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Толуктоолор менен 2-бас. [Текст] / Түз: Шериев Ж., Муратов А. – Б.: 2003. – 200 б.
136. Кыргыз адабияты: энциклопедия [Текст] // Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору. Башкы редактор: Ү.Асанов, жооптуу редактор: А.Акматалиев – Б.: 2004. – 408 б.
137. Кыргыз адабиятынын программасы: IV-X класстар үчүн. [Текст] – Ф.: Мектеп, 1982. – 103 б.
138. Кыргыз адабиятынын программасы: Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн [Текст] / Түз.: С.Байгазиев, А.Муратов. – Б.: 2000. – 124 б.
139. Кыргыз адабиятынын программасы: Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн. [Текст] / Түз.: С.Байгазиев, А.Муратов. – Б.: 2011. – 66 б.
140. Кыргыз педагогикасы: энциклопедиялык окуу куралы [Текст]: Башкы редактор Ү.Асанов, жооптуу редактор И.Бекбоев. – Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. – 340 б.
141. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы [Текст] // Кутбилим. – 2010. – 20-авг.
142. Кыргыз тили жана адабият мугалимдеринин иш тажрыйбалары / [Текст]. – Ф.: Мектеп, 1971. – 70 – 73-бб.
143. Кыргыз тили жана адабияттык окуунун программалары: Сегиз жылдык жана он бир жылдык мектептердин V-VIII класстары үчүн [Текст]. – Ф.: Кыргыз окуупедмамбас. 1960. – 24-54-бб.

144. Кыргыз тили жана адабияттык окуунун программалары: Сегиз жылдык жана он бир жылдык мектептердин V-VIII класстары үчүн [Текст]. – Ф.: Кыргыз окуупедмамбас. 1963. – 23-68 бб.
145. Кыргыз тилинин жана адабиятынын программалары: Кыргыз мектептеринин V-XI, орус мектептеринин I-XI класстары үчүн [Текст] // Бишкек, 1992. – 30-38-бб.
146. Леонтьев, А. Н. Проблемы развития психики. [Текст] / А.Н.Леонтьев. – М.: 1972. – 292с.
147. Леонтьев, А.Н. Деятельность, сознание, личность [Текст]: Избр.психол. произвед. / А.Н.Леонтьев. – М.:1983. – Т.2. – с. 94-231
148. Леонтьев, А.Н. Избранные психологические сочинения в 2-х т., Т. 2.[Текст] / А.Н.Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983
149. Леонтьев, А.Н. К теории развития психика ребенка [Текст] / А.Н.Леонтьев // Избранные психические произведения: в 2 т. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1993. – 302 с.
150. Леонтьев, А.Н. Проблемы развития психики [Текст] / А.Н.Леонтьев. – М.: 1972. – 292с.
151. Лернер И.Я. Дидактическая система методов обучения [Текст] /И.Я.Лернер. – М.: Знание, серия «Педагогика и психология», 1976. - №3.
152. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения [Текст] /И.Я.Лернер. – М.: Педагогика, 1981.
153. Литературный энциклопедический словарь [Текст] / под общей ред. Кожевникова В.М. и Николаева П.А.. – М.: СЭ.1987
154. Лихачев Б. Педагогика. Курс лекций [Текст] / Б.Т.Лихачев. – М.: Юрайт, 1999. – 240 с.
155. Лихачев, Б.Т. Педагогика [Текст]: курс лекции, учебное пособие для студентов пед. учебных заведений и слушателей ИПК и ФПК / Б.Т.Лихачев. – М.: 1992. – 264 с.
156. Лихачев, Д.С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени [Текст] Д.С.Лихачев. – Л.: 1985. – 306 с.

157. Лихачев, Д.С. Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси [Текст] Д.С.Лихачев. – М.: Современник, 1990. – 670 с.
158. Лихачев, Д.С. О филологии [Текст] Д.С.Лихачев. – М.: Высшая школа, 1989. – 208 с.
159. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура [Текст] А.Ф.Лосев. – М.: Политиздат, 1991.
160. Мамбетакунов Э. Педагогиканын негиздери: Жогорку жана орто окуу жайларынын студенттери менен мектеп мугалимдери үчүн окуу куралы. 2-бас. [Текст] / Э.Мамбетакунов, Т.М.Сияев. – Б.: Айат, 2008. –304 б.
161. Маранцман В.Г. Приёмы изучения литературного произведения в школе [Текст] / В.Г.Маранцман / Методика преподавания литературы. Под ред. З.Я. Рез. – М.: Просвещение, 1985
162. Маранцман, В.Г. Содержание и этапы литературного образования [Текст] / В.Г.Маранцман //Методика преподавания литературы. Под ред. О.Ю.Богдановой и В.Г.Маранцмана. - Ч. 1. [Текст] В.Г.Маранцман. – М.: Просвещение, 1995.
163. Маранцман, В.Г.Проблемное изучение литературного произведения в школе /Пособие для учителей. [Текст] / В.Г.Маранцман, Т.В.Чирковския. – М.: Просвещение, 1977. – 206 с.
164. Махмутов М.И. Современный урок. Вопросы теории [Текст] / М.И.Махмутов. – М.: Педагогика, 1981. – 191с.
165. Мещерякова Н.Я. Нравственное воспитание учащихся на уроках литературы в 6-7 классах [Текст] / Н.Я. Мещерякова. – М.: 1984. – 159 с.
166. Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения [Текст] / Н.Д.Молдавская. – М.: Педагогика, 1976. – 224с.
167. Момуналиев С. Кыргыз орто мектептеринде лирикалык чыгармаларды окутуунун педагогикалык-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. док. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01; 13.00.02 / С.Момуналиев. – Бишкек, 2011. – 34 б.

168. Момуналиев С. Орто мектептердеги лирика. I к. [Текст] / С.Момуналиев. – Б.: 2008.– 155 б.
169. Момуналиев С. Орто мектептердеги лирика [Текст] / С.Момуналиев. – Б.: 2014. – 592 б.
170. Муратов А. Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер [Текст] / А.Муратов, Б.Байсабаев. – Б.: 2010. – 72 б.
171. Муратов А. Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2009. – 116 б.
172. Муратов А. Кыргыз адабияты: маалыматтама [Текст] / Муратов А. Шериев Ж., Исаков К. – Б.: «Айат», 2014. – 392 б.
173. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А.Муратов. – Б.: «Турар», 2013. – 554 б.
174. Муратов А. Окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруунун жолдору [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2009. – 140 б.
175. Низовская И. «Сын ой жүгүртүүнү өстүрө турган окуу жана жазуу» программасынын сөздүгү [Текст] / И.Низовская. – Б.: 2003.
176. Николаева Е.Л. Внеклассное чтение в системе нравственного воспитания младших школьников Автореф. дис. канд. пед. наук. 13.00.01. [Текст] / Н.Л.Николаева. – Москва, 1999. – 19 с.
177. Никольский, В.А. Методика преподавания литературы в средней школе [Текст] / В.А.Никольский. – М.: Просвещение, 1971. – 256 с.
178. Озмитель Е.К. Теория литературы [Текст] / Е.К.Озмитель. – Ф.: «Мектеп», 1986.
179. Онищук В.А. Урок литературы в современной школе [Текст] / В.А.Онищук. – М.:Просвещение, 1981. – 190 с.
180. Орто мектептин VIII-X класстары үчүн кыргыз адабиятынын программасы [Текст]. – Ф.: Кыргыз окуупедмамбас. – 1953. – 62 б.
181. Орто мектептин программасы: Адабият. IX-XI класстар үчүн [Текст] /. – Ф.: Кыргыз окуупедмамбас. – 1964. – 40 б.

182. Осак Н.Г. Уроки внеклассного чтения в 5-8 классов Кабардино-Балкарии в общей системе литературного образования: Автореф. дис. канд. пед. наук. 13.00.02 [Текст] / Н.Г.Осак. – Москва, 1998. – 18 с.
183. Оторбаев Б.К. «Сейтек» эпосун VIII класста окутуу [Текст] Б.Оторбаев. – Б.: 2004. – 96 б.
184. Оторбаев Б.К. «Семетей» эпосун VIII класста окутуу [Текст] Б.Оторбаев. – Б., 2003. – 80 б.
185. Оторбаев Б.К. Адабиятты окутуунун интерактивдүү жана салттуу метод-ыкмалары, кызматташуу педагогикасы [Текст] Б.Оторбаев. – Б.: 2008. – 96 б.
186. Оторбаев, Б. «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун окутуунун мазмуну жана методу [Текст]: пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.02. / Б.Оторбаев. – Б.: 1995. – 20 б.
187. Оторбаев, Б. Көркөм чыгарманы мектепте талдоо [Текст] / Б.Оторбаев. – Б.: «Айат», 2015. – 168 б.
188. Оторбаев, Б. Мектепте адабиятты интерактивдүү окутуу [Текст] / Б.Оторбаев. – Б.: 2011. – 96 б.
189. Педагогика [Текст]: педагогические теории, системы, технологии /Учебник. Под ред. С.А.Смирнова. – М.: Академия, 1999. – 512 с.
190. Педагогика [Текст]: Учебное пособие для студентов пед. институтов / Под ред. Ю.К.Бабанского. –М.: Просвещение, 1983. – 608 с.
191. Педагогикалык изденүү [Текст] / Түз.: И.Н.Баженова; Которгондор И.Бекбоев ж.б. – Ф.: Педагогика, 1989. – 608 б.
192. Песталоцци И.Г. Избранные педагогические сочинения [Текст] /И.Г.Песталоцци. – М.: 1981. – т. 2. 416 с.
193. Пидкасистый П.И. Педагогика [Текст] / П.И.Пидкасистый. – М.: Роспедагентство, 1996
194. Пиримова М. Организация внеклассного чтения в начальных классах и его влияние на повышение качества обучения: Автореф. дис. канд. пед. наук. 13.00.01 [Текст] / М.Пиримова. – Баку, 1981. – 21 с.

195. Подласый И.П. Педагогика [Текст]: Учебник / И.П.Подласый – М.: Высшее образование, 2006. – 340 с.
196. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс [Текст] / И.П.Подласый // Учебник для студентов пед.вузов. – М.: 1996
197. Потебня, А.А. Слово и миф [Текст] / А.А.Потебня. – М.: Правда, 1989.
198. Потебня, А.А. Теоретическая поэтика [Текст] / А.А.Потебня. – М.: Высшая школа, 1990.
199. Пропп, В.Я. Поэтика фольклора [Текст] / В.Я.Пропп. – М.: Лабиринт, 1998.
200. Пропп, В.Я. Фольклор и действительность [Текст] / В.Я.Пропп: Избр. статьи. – М.: Наука, 1976. – 325с.
201. Рабаят. Элдик педагогика – балдарга, 1-4-класстар үчүн класстан тышкаркы окуу хрестоматиясы [Текст] / Түз.: С.Рысбаев ж.б. – Б.: «Бийиктик», 2008.
202. Рез З.Я. Изучение лирических произведений в школе (IV-VII кл.) [Текст] / З.Я.Рез. – Л.: Советский писатель, 1968. – 96 с.
203. Рубакин Н.А. Избранное: В 2 т. [Текст] / Н.А.Рубакин. – Т. 2. – М.: 1975. – сс. 67-140
204. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии [Текст] / С.Л.Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 423 б.
205. Рыбникова, М.А. Избранные труды [Текст] / М.А.Рыбникова. – М.: Педагогика, 1985. – 247 с.
206. Рысалиев К. Кыргыз ырларынын түзүлүшү [Текст] / К.Рысалиев. – Ф.: «Мектеп», 1965.
207. Рысбаев С. Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары. Башталгыч класстардын мугалимдери үчүн методикалык колдонмо [Текст] / С.Рысбаев. – Б.: 2015 // http://www.kao.kg/images/stories/doc/268_036.pdf

208. Рысбаев С. Кыргыз акын-жазуучулары – балдарга: балдар үчүн окуу хрестоматиясы [Текст] / С.Рысбаев, Б.Абдухамидова, Б.Асаналиев, Ч.Бекбаева. – Б.: 2010. – 242 б.
209. Рысбаев С. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы [Текст] / С.Рысбаев. – Б.: 2006. – 364 б.
210. Рысбаев С.К. Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү (улуттук балдар фольклорунун материалдарына таянуу менен) [Текст]: пед. илим. докт. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01.; 13.00.02 / – Б.: 2006. – 49 б.
211. Сабаева К. Кыргыз адабияты боюнча класстан тышкаркы окуунун методикалык маселелери [Текст] / К.Сабаева. – Ф.: Мектеп, 1983. – 183 б.
212. Садыков А. Алыкул Осмонов. Чыгармачылык өнөрканасы [Текст] / А.Садыков. – Б.: Турар, 2004. – 116 б.
213. Садыков А. Алыкул Осмоновдун поэзиясындагы традиция жана новатордук [Текст] / А.Садыков. – Ф.: Кырг. ССР ИА, 1962. – 131 б.
214. Садыков А. Башаттар жана жаңычылык [Текст] / А.Садыков. – Б.: 1993. – 107 б.
215. Садыков А. ж.б. Адабият теориясынын проблемалары [Текст] / А.Садыков. – Ф.: «Илим», 1965
216. Садыков А. Кыргыз романтикалык поэзиясы. Жоомарт Бөкөнбаев [Текст] / А.Садыков. – Б., 2008. – 120 б.
217. Садыков А. Проблемалар жана ой жүгүртүүлөр: Адабий сын макалаларды жыйнагы [Текст] / А.Садыков. – Ф.: Кыргызстан, 1973. – 178 б.
218. Садыков А. Сүйүнбай Эралиев. Чыгармачылык өнөркана сыры [Текст] / А.Садыков. – Б., 2006. – 105 б.
219. Сакиева С.С. Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери [Текст]: монография / С.С.Сакиева. – Б.: 2007. – 200 б.

220. Салиев А. Акыл-эс дүйнөсү жана көркөм элес [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Мектеп, 1981. – 256 б.
221. Салиев А. Жизнь – в стихах: Заметки об эстетической природе поэзии [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Илим, 1962. – 225 с.
222. Салиев А. Мышление как система [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Кыргызстан, 1974. – 247 с.
223. Салиев А. Человек входит в мир: Сборник статей [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 272 с.
224. Салиев А. Человеческая психология и искусство [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 308 с.
225. Салиев А. Что такое мысль: В порядке обсуждения проблемы [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Илим, 1971. – 232 с.
226. Светловская Н.Н. Методика внеклассного чтения [Текст] / Н.Н.Светловская. – М.: Просвещение, 1991. – 206 с.
227. Светловская Н.Н. Самостоятельное чтение младших школьников [Текст] / Н.Н.Светловская. – М.: Педагогика, 1980. – 159 с.
228. Светловская Н.Н. Теоретические основы читательской самостоятельности и их реализация в системе начального обучения. Автореф. дис. д-ра пед. наук. 13.00.02. [Текст] / Н.Н.Светловская. - Москва, 1977. – 38 с.
229. Светловская Н.Н. Внеклассное чтение в 3 классе [Текст] / Н.Н.Светловская, О.В.Джелей. – М.: Просвещение, 1984. – 175 с.
230. Светловская Н.Н. Внеклассное чтение в I классе [Текст] / Н.Н.Светловская, О.В.Джелей. – М.: Просвещение, 1981. – 208 с.
231. Светловская Н.Н. Внеклассное чтение во 2 классе [Текст] / Н.Н.Светловская, О.В.Джелей. – М.: Просвещение, 1983. – 250 с.
232. Сегиз жылдык жана орто мектептер үчүн кыргыз тилинин жана адабиятынын программасы: 1970-71-окуу жылы (4-10-класстар үчүн) [Текст]. – Ф.: 1970. – 45-148-бб.

233. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие [Текст] / Г.К.Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
234. Сластенин В.А. Педагогика [Текст] / В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, А.И.Мищенко, Е.Н.Шиянов. – М.: 1997. – 512 с.
235. Словарь литературоведческих терминов [Текст] / Редакторы-составители Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев. – М.: Просвещение, 1974
236. Словарь по этике [Текст] / Под ред. Дробницкого О.П., Кона И.С. – М.: 1970. – 446 с.
237. Сороцкая О.Н. Формирование нравственных представлений у младших школьников на уроках чтения. Автореф. дис. канд. пед. наук. 13.00.01 [Текст] / О.Н.Сороцкая. – М.: 1973. – 24 с.
238. Султан И. Адабиет назариясы [Текст] / И.Султан. – Ташкент: «Укутивчи», 1980.
239. Сухомлинский, В.А О воспитании: сост. С.Л.Соловейчик [Текст] / В.А.Сухомлинский. – М.: Политиздат,1975.– 228с.
240. Сухомлинский, В.А. Павлышская средняя школа [Текст] / В.А.Сухомлинский. – М.: 1979. – 373 с.
241. Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям [Текст] / В.А.Сухомлинский. – Минск, 1981. – 287 с.
242. Тешебаев М. Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери (5-7-класстар) [Текст]: пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. 13.00.02. / М.Тешебаев. – Б.: 2010. – 159 б.
243. Тимофеев М.И. Основы теории литературы [Текст] / М.И.Тимофеев. – М.: Просвещение, 1976.
244. Токтомаматов А.Д. Адабий окууну 2-класста өткөрүүнүн өзгөчөлүктөрү [Текст] / А.Д.Токтомаматов. – Б.: 1996. – 24 б.
245. Толстой Л.Н. Педагогические сочинения [Текст] / Л. Н. Толстой; АПН СССР. – М.: Педагогика, 1989. – 542 с.

246. Томашевский Б.В. Поэтика: краткий курс [Текст] / Б.В.Томашевский. – М.: «GG», 1996. – 126 с.
247. Ушинский К.Д. Избранные педагогические произведения [Текст] / К.Д.Ушинский. – М.: 1968. – 557 с.
248. Ушинский К.Д. Материалы к третьему тому педагогической антропологии [Текст] / К.Д.Ушинский. – М.: 1950. – 665 с.
249. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт антропологии [Текст] / К.Д.Ушинский. – М.: 1948. – 774 с.
250. Ушинский, К. Д. Проблемы педагогики [Текст]/ К.Д.Ушинский.– М.: Изд-во УРАО, 2002. – 529 с.
251. Ушинский, К.Д. Избранные педагогические соч. [Текст] / Под ред А.И. Пискунова (отв. ред) / К.Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1974. – Т. 1. – 584 с.
252. Ушинский, К.Д. О народности в общественном воспитании [Текст] / К.Д.Ушинский //Избр. пед. соч.: В 2томах. – т. 1. – М.: Педагогика, 1974. –51-123 с.
253. Харламов И.Ф. Педагогика [Текст] / И.Ф. Харламов. – Минск, 1991. – 560 с.
254. Чернышевский Н.Г. Соч. в 2 томах [Текст] / Н.Г.Чернышевский. – М.: «Мысль», 1986-1987
255. Чудинова В.П. Чтение детей и подростков в России: проблемы и перспективы [Текст] / В.П.Чудинова // Школьная библиотека. – 2003. – №8. – с. 46-53-б.
256. Шамырзаев И. Кыргыз адабияты сабагы. Түгөлбай Сыдыкбековдун «Сагынбадымбы?» аттуу аңгемеси боюнча сабактын иштелмеси [Текст] / И.Шамырзаев // <https://multiurok.ru/files/kyrgyz-adabiiaty-sabagy-tugolbai-sydykbekovdun-sag.html>
257. Шереметевский В.П. Сочинения Вл.П.Шереметевского [Текст] / В.П.Шереметевский. – М.: Комиссия преподават. рус. яз. при учеб. отд. о-ва распространения технич. Знаний. – 1897. – 330 с.

258. Шериев, Ж. Адабият теориясы [Текст] / Ж.Шериев, А.Муратов. – Б.: 2004. – 178 б.
259. Щербина В.Р. Проблемы литературного образования в средней школе [Текст] / В.Р.Щербина. – М.: Просвещение, 1982.
260. Эльконин Д.В. Детская психология [Текст] / Д.В.Эльконин. – М.: Учпедгиз, 1960. – 328 с.
261. Эльконин, Д.Б. Введение в психологию развития: в традиции культурно-исторической теории Л.С.Выготского [Текст] / Д.Б.Эльконин. – М.: Психология, 1994. – 167с.
262. Эльконин, Д.Б. Избранные психологические труды [Текст] / Д.Б.Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560с.
263. Эльконин, Д.Б. Психология обучения младшего школьника [Текст]/ Д.Б.Эльконин. – М.: «Знания», 1974. – 63с.
264. Эльконин, Д.Б. Развитие устной и письменной речи учащихся [Текст] / Д.Б.Эльконин / под ред. В.В.Давыдова, Т.А.Нежной. – М.: Психология, 1998.–112 с.
265. Эркебаев А. Азыркы учур жана кыргыз поэзиясы. Адабий-сын макалалар[Текст] / А.Эркебаев. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 140 б.

ТИРКЕМЕЛЕР

ТИРКЕМЕ №1

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ БОЮНЧА КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ОКУУНУН ПРОГРАММАСЫ

(Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-9-класстары
үчүн)

Ош мамлекеттик университетинин Окумуштуулар Кеңеши жактырып,
басууга сунуш кылган (Ош – 2013)

Түзгөндөр:

*Кыялбек Акматов, Ош мамлекеттик университетинин педагогика
кафедрасынын доценти, педагогика илимдеринин кандидаты*

*Мелисбек Музулманов, Ош шаарындагы №18 гимназия мектебинин
кыргыз тили жана адабияты мугалими*

Рецензенттер: А.Ж.Муратов, педагогика илимдеринин доктору

О.А.Шаимкулов, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент

Түшүнүк кат

Класстан тышкаркы окуу класстагы адабият боюнча билим берүү иш-аракетин мазмундук-тематикалык жактан кеңейтип, окуучуларды көркөм чыгарма менен тааныштыруу, ал жөнүндөгү адабий түшүнүктөрдү кеңейтүү үчүн жүргүзүлөрү белгилүү. Ошондуктан негизги мектепте көркөм китептер менен иштөөнүн негизги формасы дал ушул класстан тышкаркы окуу болуп саналат. Ал 5-классынан 9-классына чейин милдеттүү түрдө жүргүзүлөт.

Орто мектептерде кыргыз адабиятынын программасында класстан тышкаркы окууга карата так көрсөтмө берилген эмес. Буга чейинки жалпы сунушталган чыгармалардын кайсынысын окуучулардын окуусуна

багыттоону аныктай албай мугалимдер кыйналып келишкен. Ал эми таяна турган атайын программанын болушу, ар бир класстын окуучусунун жаш өзгөчөлүгүнө, кызыгуусуна жараша конкреттүү чыгармалардын сунушталышы мугалим үчүн да, окуучу үчүн да жакшы саамалык.

Кыргыз адабиятынын программасында класстан тышкаркы окулуучу чыгармаларга атайын саттар бөлүнүп, бир топ чыгармалар сунушталган. 5-класстан 9-класска чейин гана, ар бир класска жыл бою төмөндөгүдөй өлчөмдө саат каралган:

5-класс – 6 саат

6-класс – 4 саат

7-класс – 7 саат

8-класс – 4 саат

9-класс – 10 саат

Албетте, бул бөлүнгөн сааттар окуучулардын окурмандык табитин арттырууга аздык кылат. Окуучулар көркөм адабиятты канчалык көп окуса, ошончолук алардын рухий дүйнөсү бай болуп, сөз байлыгы артары талашсыз. Ошондуктан, адабиятчы мугалим балдарды ар дайым китеп окууга багыттап, кызыгуусун ойготуп туруусу керек.

Балдардын өз алдынча китеп окуп, көркөм адабиятка болгон кызыгуусунун, окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруу, жаңы чыгармалар менен тааныштыруу – класстан тышкаркы окуунун негизги милдеттеринин бири болуп калат. Ошондой себептерден улам, класстан тышкаркы окуу боюнча түзүлгөн хрестоматиялар балдардын кызыгуусуна, жаш өзгөчөлүгүнө ылайык келген чыгармалардын топтомунан туруусу кажет.

Окуучунун класстан тышкаркы окууда жетишилген ийгиликтери адабият боюнча чейректик баа чыгарууда эске алынат.

Бул сабактын негизги максаты болуп баланын окумалдуулугун өнүктүрүү, адабий-эстетикалык табитин арттырып, окуганынын үстүндө ой жүгүртө билүүсүнө үйрөтүү жана көркөм-чыгармачыл иш-аракетин өз

алдынчалуу өркүндөтүүгө көмөктөшүү болгондуктан, түрдүү жанрдагы жана тематикадагы чыгармалардын үлгүлөрүнөн сөзсүз болуусу талапка ылайык келет.

Негизги мектепте кыргыз адабиятын окутуунун мазмунун артырууда мына ушул класстан тышкаркы окуу убактысын чыгармачылык менен пайдалануу, анын атайын планын түзүп, алардын негизинде жаткан тарбиянын түрлөрүнө жараша окуучуларга таалим-тарбия берүү жолдорун изилдөө иштерин бирге жүргүзүү да мугалимдин айрыкча милдети болуп калат.

Пландуу, кызыктуу жана тарбия берүүчүлүк, өстүрүүчүлүк мүмкүнчүлүгү бар класстан тышкары окууну уюштуруу иши, жогоруда айтылгандай, негизги мектепте эне тилин окутууну өркүндөтүүгө коюлган бүгүнкү талапка сөзсүз туура келмек. Себеби, «балалыкта ар бир күн жаңы ачылыш». «Өз убагында окулган жакшы китеп тагдырды чечип коюусу мүмкүн, өмүр бою алтын казык жылдызы да болуусу ыктымал». Ошол үчүн тилди, адабиятты окутууда «класстык жана класстан тышкары окууну тыгыз жана жандуу байланышта жүргүзүү, окуу-тарбия ишин бир багыттуу уюштурууга көмөк бербей койбойт.

Класстан тышкары окууну уюштурууда сөзсүз төмөндөгүдөй ыраатуу иш-аракеттер жүргүзүлүүсү зарыл.

1. Окуган чыгармаларга адабий-мазмундук, адабий-эстетикалык талдоо жүргүзүп бере алуу;
2. Чыгармадагы жалпы жана негизги ойду бөлүп ала билүү;
3. Андагы ойду, окуяларды, каармандарды башка чыгармадагы айтылган идеялар, каармандар, окуялар менен салыштырып талдай билүү;
4. Ага өзгөчө таасир эткен учурларды тексттеги фактылар менен бирге талдай билүү;
5. Каармандардын кылык-жоруктарына, чыгарманын негизги идеясына нравалык-этикалык баа берүү;

6. Чыгармага, эпизоддоруна өз алдынча суроолорду коюп, ырааттуу жоопторду таап, аларды ой жүгүртүү менен баалоо;

7. Окуганынын үстүндө психологиялык-эмоционалдык толгонууларынын негизинде ой жүгүртүп, алардын педагогикалык-тарбиялык идеяларын таба билүү;

8. Окуган чыгармаларынын негизинде сценкаларды түзүү, сабактын практикалык жагын көтөрүү;

9. Балдардын өз алдынча адабий чыгарма жазууга болгон аракеттерин колдоо жана өнүктүрүүгө жардам берүү;

10. Окуучулардын өз алдынча үй китепканаларын түзүүсүн, керектүү көркөм адабияттарды тандап окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу.

Негизги мектепте окуучулардын ушундай багыттардагы класстан тышкары окуусунун уюштуруунун дидактикалык максатын жана окуу убактысын аныктоо, окуучулардын өз алдынча көркөм-адабий китептерди окуудагы окурмандык иш-аракеттерин уюштуруу, ошондой эле бул сабактарды өткөрүү жолдорун иштеп чыгуу, аларды атайын окуу-усулдук каражаттары менен камсыздоо, албетте, учурдагы маанилүү милдет. Ошонун негизинде, окуучулардын окурмандык ишкердүүлүктөрүн калыптандыруудагы балдар китептеринин ролу өзгөчө экендиктерин белгилөө менен, класстан тышкары окуунун максат-милдетине жараша анын методикалык көрсөтмөсүн да түзүү зарыл.

Мына ошол максат-милдеттерине жараша класстан тышкары бул окуунун программасында сунуш кылынган көркөм чыгармалардын тематикалары да, жанрлары да ар түрдүү болду. Тактап айтканда, мында элдик жомоктор, уламыштар, ошондой эле, улуттук профессионал балдар акын-жазуучуларыбыздын ар түрдүү жанрлардагы чыгармалары киргизилди. Ошону менен бирге, программанын мазмунун түзгөн – Ата Мекенди сүйүү, ата-энени сыйлоо, эне тилди билүү, адеп-ыйманга чакыруу, табиятты кастарлоо, ж.б. тематикалардагы ыр, аңгеме, жомок, ж.б. чыгармалар

окуучулардын окурмандык ишмердигин калыптандыруу менен бирге, аларга эстетикалык да табитин өстүрүүгө көмөк берет деген ойдобуз.

Ошондуктан, мугалим окуучулар менен иштөөдө текст менен иштөөнүн жолдорун өздөштүрүүсү кажет. Анткени текст менен иштей билүү аркылуу гана мугалим класстан тышкыркы окуунун маани-маңызын ача алмакчы.

Программага чыгармаларды тандап алууда биз төмөнкүдөй критерийлерди кармандык:

- сунуш кылынып жаткан чыгарманын идеялык тазалыгы, тарбиялык жактан маанилүүлүгү, жалпы адамзаттык нарктуулукка ылайык келерлиги, гуманисттик бийик ойлорунун орун алгандыгы;

- чыгарманын көркөм-эстетикалык салмагынын дурустугу;

- тандалган чыгармалардын кыргыз тилин үйрөнүүгө көмөктөшүү үчүн мүмкүнчүлүгү бар экендиги, тилдик байлыктарынын молдугу жана окуучуларга ылайыктуулугу;

- чыгармалардын тек, түр, жанр, тематика боюнча көп түрдүүлүгү, кыргыз адабиятынын оозеки формасын, ырчылык өнөрдү жана профессионалдуу жазма адабиятты толук эске алгандыгы;

- окутууга тандалып жаткан чыгармалардын балдардын курак өзгөчөлүгүнө, окурмандык кызыгууларына, кабыл алуу ыңгайына ылайык келерлиги;

- үйрөнүлүүчү чыгарманын кыргыз элинин этномаданий, этнопедагогикалык, этнографиялык өзгөчөлүктөрүн көбүрөөк жана туура чагылдырышы, ошолорду башка улуттун адамдары үйрөнүүгө көмөк кошуусу ж.б.

Программанын принциптери, негизги өзгөчөлүктөрү жана аны колдонуучуларга усулдук кеңештер

1. Программа өтө татаалдаштырылбай, окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө, кызыгууларына ылайык сунуш этилди. Бул мугалимдин

ишин бир топ жеңилдетет жана окуучулардын өздөштүрүүсүнө жакшы шарттарды түзөт.

2.Программада сунуш кылынган чыгармалар улуттук рухту, этномаданий мурастарды сиңдирүүгө көмөктөшүү кызматын аткарат.

3.Чыгармалардын тандалуусунда көбүнчө кыргыз элинин этнографиялык өзгөчөлүктөрүн туура көрсөткөндөрүн, этнопедагогикалык баалуулугу болгондорун, кыргыз жергесинин пейзаждык сүрөтүн сөз менен жакшы тарткандарын биринчилерден болуп иргеп алдык.

4.Айрым чоң чыгармалардан (поэма, роман, повесть, көлөмдүү аңгеме) үзүндү тандап алуу окуу китебин түзүүчүлөргө калтырылат.

5.Кыргыз адабиятынын тарыхы терең окутулбайт, башкысы бул предметтен мектептин негизги курсунда (5-9-класстар) сөз өстүрүү үчүн адабий тексттер гана тандалып алынат.

6.Биздин программага ылайык хрестоматия-окуу китеби тибинде түзүлөт (жазылат), б.а. бардык класстарда көркөм чыгармалардын тексттери сунуш кылынган саатка ылайык окуулуктарга киргизилет.

7.Биздин программа менен окутууда сабактарда текстти талдоо учурунда эң көп жумуштар ошол тексттеги көркөм сөз каражаттарын үйрөнүүгө жумшалат. Демек, монологдук жана диалогдук речтерди талдоо, автордун баяндоо, ой жүгүртүү, сүрөттөө стилдерин андап билүү, ыр түзүлүшүн анализдөө, чыгарманын тилин ар тараптан изилдөө, тааныш эмес сөздөрдүн лексикалык маанилерин ачуу, сүйлөмдөрдүн стилистикалык түзүлүшүн байкоо сыяктуу тилдик жумуштар жүргүзүлөт.

Азыркы тапта кыргыз адабияты боюнча класстан тышкаркы окутуу боюнча атайын программа, класстан тышкаркы окуу китеби түзүлө элек.

Кыргыз адабиятын окутууда жогорудагы өксүктөрдү жоюу максатында программа класстан тышкаркы окутуунун программасы түзүлдү деп ойлойбуз. Албетте, бул программа мезгил өтүшү менен түзөтүлөт, ондоолор киргизилип, өркүндөтүлөт.

Эскерте кетүүчү бир нерсе, колунуздагы программа алгач ирет түзүлүп отурат. Ал мындан кийин да өркүндөтүлүп, толукталып кайра басылышы толук мүмкүн.

Программа Кыргыз билим берүү академиясынын мамлекеттик тил жана лингводидактика бөлүмү менен Ош мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы жана журналистика факультетинде түзүлдү.

Программаны түзүүнү педагогика илимдеринин кандидаты, КББАнын кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын башчысы Батма Абдухамидова, Ош мамлекеттик университетинин ага окутуучусу, педагогика илимдеринин кандидаты Кыялбек Акматов жана кыргыз тили жана адабияты мугалими Музулманов Мелисбек жүзөгө ашырышты.

V КЛАСС

(Жыл бою 6 саат)

Кыргыз эл жомогу: «Кырк ууру жана Алымкул».

Алтай эл жомогу: «Жүз акыл жана бир акыл» (1 саат).

Жомоктордогу идея жана бөтөнчөлүктөр. Ачкөздүктүн, караниеттиктин ашкерелениши. Акыл менен жеңишке жетишүү. Ашкере мактанчаактыктын кесепети. Менменсенүү, текебердик. Жомоктун каармандары. Каармандардын речи. Жомоктордун адеп-ахлактык табияты.

Түгөлбай Сыдыкбеков «Сагынбадымбы?» (1 саат).

Аңгемедеги баланын ички дүйнөсү. Сагыныч, кусалык жана анын себеби. Согуш темасы. Баланын балалыгы, аны чагылдырууда жазуучу колдонгон ыкмалар. Детальдардын ролу. Монолог жана диалог. Баяндоонун жолу. Автордун тил байлыктары. Аңгеменин тарбиялык идеясы.

Каныбек Жунушов «Таш бака», «Чоң туруп», «Мышыгым», «Алмадай кызарып», «Сакалы кана?», «Дарданбай», «Көйрөң», «Улагым кайда», «Боёкчу» (1 саат).

Акындын балдардын жан дүйнөсүнө жасаган саякаты. Балалык баёо сезимдер. Балдар ырларын жазуудагы акындык чеберчилик. Балдардын ой

жүгүртүү өзгөчөлүгү. Турмуш балдардын көз карашында. Ырлардын балдардын жүрүш-турушуна тийгизген таасири.

Шүкүрбек Бейшеналиев «Мүйүздүү козу» (1 саат).

Чыгармадагы балдар турмушунун бир көрүнүшү. Адамгерчилик, жаратылыш, мал чарбачылыгы. Мал багууга балдарды тарбиялоо идеясы. Жайлоо турмушуна, мал чарбачылыгына байланыштуу түшүнүктөр.

Казат Акматов «Мансапкор күчүк», «Акылсыз музоо», «Күкүк», (1 саат).

Тамсилдердин негизги идеясы. Адамгерчилик, акылмандуулук, жалкоолук. Тамсилдердин балдарды тарбиялоодогу ролу. Тамсил аркылуу адам турмушунун чагылдырылышы.

Кеңеш Жусупов «Бир тамчы суу» (1 саат).

Чыгарманын таалим-тарбиялык идеясы. Өзүмчүлдүк, мактанчактык. Жамаат менен бирге болуунун ийгилиги.

Окуучулардын билимине, билгичтигине, ык-машыгууларына коюлуучу талаптар:

- окуган чыгарманы түшүнө билүү, түшүнгөнүн көркөм, так айтып берүү;
- чыгарманын башкы каармандарын мүнөздөй билүү;
- чыгармадагы айрым сөздөрдү орфографиялык сөздүктөрдүн жардамы менен түшүнө алуу;
- окшош чыгармаларды белгилей алуу;
- окуган чыгарманын негизинде жазуу иштерин аткарууга жетишүү;
- жаттоого берилген чыгармалардын тексттерин шыдыр айтууга жетишүү;

VI класс

(жыл бою 4 саат)

Мелис Абакиров «Нарбаш» (2 саат).

Кыргыз элинин турмуш тиричилигиндеги жылкынын мааниси. Саякерлик, сынчылык өнөр. «Ат – адамдын канаты» идеясы. Доор, Адам жана күлүк ат. Күлүктүн сыны. Эл тагдыры менен ат тагдырынын окшоштугу. Уламыштын чыгуу себеби. Жазуучунун окуяны баяндоо ыкмасы.

Абзий Кыдыров «Кадыбай менен Адыдай», «Тоңкулдак», «Даярбек», «Алымбайдын балтеги», «Самап калдык» (1 саат).

Балдар дүйнөсү. Юмор. Күлкү. Балдардын кызыктуу турмушу. Бала тили – бал тил. Ырлардагы достук, биримдик, ынтымак.

Сулайман Рысбаев «Умай бала» (1 саат).

Автордун кыял-фантазиясынын чабыттуулугу. Чыгарманын тилдик бөтөнчөлүгү. Чыгарманын бүгүнкү күн менен болгон байланышы. Жомоктун нравалык сабактары.

Касымалы Бектенов «Жарадар көгүчкөн» (1 саат).

Аңгемедеги автордук ой. Жаратылыш менен адамдын гармониясы. Табияттын көрүнүштөрүн берүүдөгү жазуучулук чеберчилик. Гумандуулук жана антигумандуулук. Жазуучунун тилдик чеберчилиги.

VI классты бүтүргөн окуучулар төмөнкүдөй билим, билгичтик, ыкмашыгууларга ээ болушу керек:

- чыгарманы сезимдүү окуп, түшүнө билүү, түшүнгөнүн образдуу, көркөм айтып берүү;
- чыгарманынын тегин, түрүн, жанрын айрымалай алуу;
- чыгарманын башкы каармандарына, окуяларына мүнөздөмө бере билүү;
- чыгармадагы айрым сөздөрдү орфографиялык сөздүктөрдүн жардамы менен түшүнө алуу;
- окулган чыгарманын негизинде жазуу иштерин аткарууга жетишүү;
- жаттоого берилген чыгармалардын тексттерин шыдыр айта алуу.

(жыл бою 7 саат)

Чыңгыз Айтматов «Балалыгым» (2 саат).

Жазуучунун балалыгындагы кызыктуу, көп кырдуу жана татаал окуялар. Бала чактагы адамга таасир эткен жагдайлар. Ата, эне, эл-жер темасы. Согуш учурунун көркөм летописи. Чыгарманын мемуардык, документалдык негизи. Оор жана кайгылуу балалык. Каармандардын өз ара сүйлөшүүлөрү жана автордун аңгемеси боюнча талдоолор. Жазуучу балалыгында башынан өткөргөн айрым турмуштук окуялардын кийин көркөм чыгармаларында көрсөтүлүшү.

Төлөгөн Касымбеков «Туулган жер» (1 саат).

Табият көрүнүшүн чагылдырууда жазуучунун сүрөткерлик өзгөчөлүгү. Жердин сулуулугун жалпы ааламдын сулуулугу менен гармонияда кароо идеясы. Элдик салт-санаалар, элдик маданият – тууган жердин ажыралгыс бөлүгү. Адамдардын мамилесин, адамгерчиликтин жөнөкөй бир көрүнүштөрүн чагылдыруу. Каармандардын сүйлөшүүлөрү, пейзаждык сүрөттөөлөр.

Мидин Алыбаев «Китеп жана Эркинбек», «Бардыгын билүүчү короз» (1 саат).

Акындын ырларынын жана тамсилдеринин негизги идеялары. Элдик таалим-тарбиялык салттар жана алардын акындын чыгармаларында сакталышы. Тамсилдердеги кайманалык. Лирикалык каармандын образы жана образдуулук.

Насирдин Байтемиров «Ак суурдун алтыны» (1 саат).

Адику жана атасынын жомоктору. Чыгармадагы жомоктук мотивдер. Согуш мезгилинин көркөм чындыгы. Уурулуктун, ачкөздүктүн ашкерелениши, акылмандыктан бааланышы. Чыгармадагы монологдор жана диалогдор.

Г.Х.Андерсен «Кар ханышасы» (1 саат).

Дүйнөлүк адабият жана жомоктор дүйнөсү. Жомоктун идеясы. Жомоктогу каармандар. Адамгерчилик, сүйүү, достук, боорукердик. Г.Х.Андерсен сүйүктүү балдар жазуучусу.

Шабданбай Абдраманов «Жашыл аалам» (1 саат).

Кыргыз жергесиндеги токой байлыктарын көрсөтүүдөгү жазуучунун чеберчилиги. Токой жана токойчулар. Жан-жаныбарлар, өсүмдүктөр, алардын адам жана жалпы аалам менен гармониясы. Экологиялык проблемалар жана азыркы экологиялык кырдаал.

Окуучулардын билимине, билгичтигине, ык-машыгууларына коюлуучу талаптар:

VII классты бүтүргөн окуучулар төмөнкүдөй билим, билгичтик, ык-машыгууларга ээ болушу керек:

- чыгарманы сезимдүү окуп, түшүнө билүү, түшүнгөнүн образдуу, көркөм айтып берүү;
- чыгарманынын тегин, түрүн, жанрын айрымалай алуу;
- чыгарманын башкы каармандарына мүнөздөмө бере билүү;
- чыгармадагы айрым сөздөрдү орфографиялык сөздүктөрдүн жардамы менен түшүнө алуу;
- чыгарманын темасы, идеясы же сюжети жөнүндөгү түшүнүгүн бекемдөө;
- окулган чыгарманын негизинде жазуу иштерин аткарууга жетишүү;
- жаттоого берилген чыгармалардын тексттерин шыдыр айтууга жетишүү;
- окуган чыгармасынын мазмунуна ылайык макал-ылакап, табышмак, жаңылмачтарды мисал келтире алуу.

VIII класс

(жыл бою 4 саат)

Мурза Гапаров «Эки ирет гүлдөөчү алмалар» (1 саат).

Жазуучуун тилдик бөтөнчөлүгү. Аңгеменин нравалык сабактары. Каармандын аянычтуу тагдыры. Табият жана бала. Коомдогу үй-бүлө түшүнүгү жана ага аяр мамиле.

Мар Байжиев «Он экинчи күн» (1 саат).

Драманын комикалуулугу. Каармандар кагылышы. Мүнөздөрдүн ачылышы. Эне тилдин күңгөй-тескейи. Үй-бүлөдөгү мамиле. Драманын көтөргөн идеясы.

Шайлообек Дүйшеев «Чөп чабык», «Кеч», «Таң», «Аптап», «Карагайчы кемпир» (1 саат).

Акындын ыр жазуу стили. Табияттагы сулуулук. Адам жана жаратылыш. Пейзаждык сүрөттөөлөр. Ырлардын көркөмдүк өзгөчөлүктөрү.

Абдыкерим Муратов «Күн эжей» (1 саат).

Аңгеменин бүгүнкү күн менен байланышы. Тагдыр сыноолору. Аял жана жашоо. Көз ирмемдик эс тутум. Жазуучунун образ түзүү чеберчилиги.

Окуучулардын билимине, билгичтигине, ык-машыгууларына коюлуучу талаптар:

VIII классты бүтүргөн окуучулар төмөнкүдөй билим, билгичтик, ык-машыгууларга ээ болушу керек:

- көркөм чыгармалардагы сүрөттөөлөрдүн, баяндоолордун, ой жүгүртүүлөрдүн маанисин билүү, тексттин көркөм маанисин айтып берүү;
- чыгарманын темасын, идеясын аныктай алуу;
- тексттен түшүнбөгөн сөздөрүн сөздүктөрдөн табууга жетишүү;
- чыгарманын башкы каармандарына, алардын жалпы чыгармадагы ордуна, окуяларына мүнөздөмө бере билүү;
- чыгарманын темасы, идеясы же сюжети жөнүндөгү түшүнүгүн бекемдөө;
- окулган чыгарманын негизинде жазуу иштерин аткарууга жетишүү;

- жаттоого берилген чыгармалардын тексттерин шыдыр айтууга жетишүү;
- окуган чыгармасынын мазмунуна ылайык макал-ылакап, табышмак, жаңылмачтарды мисал келтире алуу.

IX класс

(жыл бою 10 саат)

Эсенгул Ибраев «Жан дүйнө жаңырыктары» (1 саат).

Жазуучунун көркөм табылгасы. Тарыхый чындык жана көркөм адабият. Каармандардын кулк-мүнөзүнүн ачылышы. Адамдык сапаттардын мүнөздөлүшү. Энелик сезим жана турмуштук муктаждык. Тагдыр жана сүйүү идеялары.

Өскөн Даникеев «Ата жыты» (1 саат).

Аңгемедеги үй-бүлө темасы. Ата-бала ортосундагы мамиле. Атанын балдар үчүн жасаган эрдиги. Аңгеменин таалим-тарбиялык идеялар.

Аман Саспаев «Кайнене» (1 саат).

Аңгеменин көркөмдүк өзгөчөлүгү. Турмуш жана адам темасынын чагылдырылышы. Кайнене келин мамилеси. Турмуштук тажрыйбадан пайда болгон адеп-ахлак. Адам көңүлүн жибиткен ашкере сезимдер. Үй-бүлө темасы.

Касым Каимов «Омор агай» (1 саат).

Аңгеменин негизги идеясы. Баланын билим алууга болгон жөндөмү. Биринчи мугалимдин иш аракети. Кемчиликти түшүнүү, баланын аракети.

Жолон Мамытов «Талант», «Акынга», «Ишеним», «Бакыт атчан», «Ажал менен сулуулук», «Махабат дабасы», «Кумар ыры» (1 саат).

Жолон Мамытовдун кыргыз поэзиясындагы орду. Лирикалык образдардын ачылышы. Ырлардагы көркөм боёктор. Лирикалардагы сүйүү темасы. Улуулук жана сулуулук. Атуулдук милдет жана адамдык парз.

Мар Байжиев «Бир тоголок самын» (1 саат).

Аңгеменин турмуштук мааниси жана негизги идеясы. Аруу сезимдердин ашкере чагылдырылышы. Кыргыз салтындагы улуулук. Адам жана тагдыр.

Камбаралы Бобулов «Түштүк кызы» (2 саат)

Жазуучунун көркөм табылгасы. Турмуш чындыгы жана көркөм адабият. Каармандардын кулк-мүнөзүнүн ачылышы. Адамдык сапаттардын мүнөздөлүшү. Тагдыр жана сүйүү идеялары.

Анатый Өмүрканов «Ак мактым» (2 саат).

Пьесанын негизги идеясы. Фольклор жана көркөм адабият. Адам жана сүйүү темасы. Пьесадагы конфликт. Чыгарманын тили. Мактым сулуу баяны.

Окуучулардын билимине, билгичтигине, ык-машыгууларына коюлуучу талаптар:

IX классты бүтүргөн окуучулар төмөнкүдөй билим, билгичтик, ык-машыгууларга ээ болушу керек:

- үйрөнүлүп жаткан чыгарманын тектик, түрлүк, жанрдык айрымачылыгын билүү;
- тексттеги бардык сөздөрдүн маанисин түшүнө алуу;
- чыгарманын башкы каармандарын мүнөздөй билүү, алардын сюжеттеги ордун аныктай алуу;
- окуган чыгармага аргументтүү баа берүү;
- чыгарма боюнча дилбаян жазуу;
- жаттоого берилген чыгармаларды көркөм, шыдыр айта алуу;
- тексттин планын түзө алуу, пландын негизинде оозеки жана жазуу жумуштарын жүргүзүү;
- окуган чыгармасынын мазмунуна ылайык макал-ылакап, табышмак, жаңылмачтарды мисал келтире алуу.

Окуучулардын адабий билим алуусунун деңгээлине коюлган талаптар

Адабий чыгармаларды өздөштүрүү боюнча ишмердүүлүктүн негизги түрлөрү:

- ар кандай жанрдагы чыгармаларды окуу;
- үн кубултуп көркөм окуй алуу;
- окугандарын ар кандай түрдө (толук, кыска, тандоо менен) айтып бере алуу;
- ыр түрүндөгү тексттердин айрымдарын жатка айтып берүү;
- тексттин маанисин ачып берүүгө багытталган суроо-тапшырмаларды аткара алуу;
- чоң чыгармалардын үзүндүлөрүн жана жөнөкөй формада жазылган аңгеме, ырларды анализдөө;
- эпикалык чыгарманын тексти боюнча план түзө алуу;
- чыгармага пикир айта билүү.

Көркөм чыгармаларды окуу менен негизги мектептин окуучулары төмөнкүлөрдү билүүсү жана түшүнүүсү зарыл:

- адабияттын көркөм сөз өнөрү экендигин;
- окуп-үйрөнүлүп жаткан чыгармалардын мазмуну;
- кыргыз фольклорунун негизги жанрларын.

Кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы окуу менен негизги мектептин окуучулары төмөнкүдөй көндүмдөргө ээ болушу керек:

- көркөм текстти кабыл алуу жана талдоо;
- көркөм тексттин маанилүү жерлерин өзгөчө бөлүп алуу;
- адабий чыгармалардын тек, түр, жанр боюнча аныктай билүү;
- каармандарга мүнөздөмө берүү;
- көркөм-сүрөттөө каражаттарынын ролун билүү;
- чыгармалардын эпизоддорун, деталдарын, каармандарын салыштыра алуу;
- адабий тилдеги эрежени сактоо менен текстти көркөм окуу жана жаттагандарын айтуу;

- окуп-үйрөнүлгөн чыгарма боюнча оозеки жана жазуу түрүндө ар кандай суроо-тапшырмаларды аткара алуу.

Адабияттан алган билимин, билгичтигин, көндүмдөрүн практикалык ишмердүүлүгүндө жана турмушунда пайдалана алуу үчүн:

- адабий тилде эркин, көркөм баарлаша билүүгө;
- кыргыз адабий тилинин нормасында байланыштуу оозеки жана жазуу түрүндөгү тексттерди түзө билүүгө;
- окурмандык туура табитке ээ болууга;
- көркөм чыгармаларды өз алдынча баалай алууга;
- эне тилди сыйлап-урматтоого жетишүүгө тийиш.

ТИРКЕМЕ №2

Сабактын темасы:

Түгөлбай Сыдыкбеков «Сагынбадымбы?»

САБАКТЫН МАКСАТТАРЫ:

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮЛҮК МАКСАТЫ	ӨНҮКТҮРҮҮЧҮЛҮК МАКСАТЫ	ТАРБИЯЛЫК МАКСАТЫ
Аңгеменин мазмуну, андагы башкы каармандын жана эненин образдары, аңгемедеги оор мезгилдер жана ага удаалаш чыгармалар менен таанышышат.	Жомоктун мазмунундагы жазуучунун чыгармачылыгына баа берүү аркылуу андагы кээ бир предметтерди сүрөттөгөн сөздөрдү табуу аркылуу ой	Ата-эненин, аганини сыйлоого, алардын кадырын билүүгө, айлана-чөйрөдөгү инсандарга өз убагында туура мамиле жасап,

	жүгүртүүлөрү, тапкычтыктары өнүгөт.	жылуу сөздөрдү арноого тарбияланышат.
--	--	---

Сабактын тиби: аралаш сабак

Сабактын формасы: топ менен, жуп менен иштөө

Сабакта колдонулуучу методдор жана ыкмалар: интерактивдүү, дедуктивдүү

Сабактын башка илимдер менен болгон байланышы: тарых, кыргыз тили, искусство, адеп ж.б.

Сабактын жабдылышы: таркатма материалдар, слайд, видео ролик, ар кандай көрсөтмө куралдар, буклеттер, китептер ж. б.

САБАКТЫН ТҮЗҮЛҮШҮ

№	САБАКТЫН ТҮЗҮЛҮШҮ	МУГАЛИМДИН АРАКЕТИ	ОКУУЧУНУН АРАКЕТИ	УБАГЫ
1	Уюштуруу	Окуучулар менен саламдашуу, окуучуларды жоктоо, класстын тазалыгына көңүл бөлүү, алтын эрежелер менен тааныштыруу, баалоо системасы менен тааныштыруу.	Мугалим менен саламдашып, сабакка даярданышат. Класстын тазалыгын көзөмөлдөп, алтын эрежелерди эске салышат, баалоо системалары менен таанышышат.	3 мүнөт
2	Жаңы	Окуучуларды	Ар бир командадан	3 мүнөт

	темага киришүү	сабакка чакыруу максатында аларга жаңы темага байланыштуу суроолорду узатуу.	бирден окуучу мугалим тараптан берилген суроолорго өз ойлорун айтышат.	
3	Жаңы теманы өтүү: Түгөлбай Сыдыкбеков тууралуу «Сагынбадымбы?» аңгемесинин мазмуну менен таанышуу	Окуучуларга слайд аркылуу жазуучу жөнүндө маалымат берет. Окуучуларга тыным аркылуу окутуу ыкмасын колдонгон абалда аңгеменин мазмунун жеткирет	Окуучулар слайддан көргөн маалыматтарын мугалимдин лекциясы аркылуу толукташат; Аңгемени окуп, өз ойлорун билдирип, аңгеменин алдыдагы окуяларын божомолдошот...	21 мүнөт
4	Бышыктоо №1	Мугалим топторго чыгарманын ичинен жазуучу сүрөттөгөн предметтерди таап, ага аңгеменин текстинен мисалдарды	Аңгеменин мазмунунан жазуучу сүрөттөгөн предметтерди табышат.	9 мүнөт

		таптырат		
5	Бышыктоо №2	Мугалим окуучуларга таркатма материал аркылуу түрдүү суроолорду узатат	Окуучулар суроолорго жооп беришет.	5 мүнөт
6	Баалоо жана кайгарым байланыш	Сабакта активдүү катышкан окуучуларды жана топту баалоо; Окуучулардын бирин – бири баалоосу;	Окуучулар бири – бирин баалашат;	2 мүнөт
7	Үй тапшырма сын берүү	Окуучулар менен коштошуп, үй тапшырмасын берүү;	Окуучулар үй тапшырмасын алышат жана күндөлүктөрүнө белгилешет;	2 мүнөт

Уюштуруу 3 мүнөт: - Саламатсыңарбы, балдар?! Отургула! Баарыбыз китеп, дептер, ручкаларды жана күндөлүгүбүздү алып, сабакка даярданабыз. Ага чейин бүгүн сабакта ким нөөмөтчү? Бүгүн сабакта кимдер жок? Демек, баары толук, эң сонун! Анда баарыбыз сабакка киришүүдөн алдын эң алгач бүгүнкү сабагыбыздагы **алтын эрежелер** менен таанышып алалы.

Демек, бүгүнкү сабакта баарыбыз:

- Кол көтөрүп гана сүйлөйбүз;
- Мугалимдин сөзүн кунт коюп угабыз;
- Дептерлерибизге жазабыз;
- Уюлдук телефондорубузду үнсүз абалга келтиребиз!

•Бири – бирибизди сыйлап, бири – бирибизге тоскоолдук жаратпаганга аракеттенебиз.

Урматтуу окуучулар, бүгүн мен силердин билимиңерди чүкөлөр аркылуу баалап отурамын. Кызыл чүкөлөр – «5», жашыл чүкөлөр – «4», көк чүкөлөр – «3» деген упайга ээ болот. Сабактын жыйынтыгында топтор топтогон упайлары аркылуу жеңүүчү топ аныкталмакчы.

Жаңы темага киришүү 18 мүнөт: - Урматтуу окуучулар, аңгеменин аталышына байкоо салып айткылачы, аңгемедө эмнелер тууралуу сөз болушу, же кандай окуялар болушу мүмкүн? Окуучулар өз ойлорун айтышат.

ПЛАН №1. Түгөлбай Сыдыкбеков жана анын өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу слайд коюп берет.

ПЛАН №2. “Сагынбадымбы?” аңгемесинин мазмуну менен таанышышат.

Бышыктоо (№1) 9 мүнөт. Азыр болсо аңгеменин мазмунуна көз чаптырып, андан жазуучу сүрөттөгөн предметтерди табууга аракеттенгиле.

Бышыктоо (№2) 5 мүнөт. Урматтуу окуучулар, төмөнкү таркатма материалдарды алып, андагы суроолорго жооп бергиле. Суроолордун тизмеси:

- Килемге согулган арстан кандайча сүрөттөлгөн?
- Эне эмне үчүн баласын соорото албай койду?
- Бала эмне үчүн «Сагынбадымбы?» деп ыйлап жатты? Кимди сагынды?
- Баланын байкеси кайда кетиптир?

Баалоо жана кайтарым баалоо 2 мүнөт: Мугалим чүкөлөрдүн түсүнө карап, топтордун упайларын жарыя кылат. Мындан сырткары ар бир топтон бирден окуучу туруп, башка топтун жигердүү катышкан окуучуларын белгилеп өтөт.

Үй тапшырмасын берүү 2 мүнөт: Аңгеменин жаккан учурунан сүрөт тартып, ага тиешелүү болгон комментарий жазып келүү.

Мугалим: - Ушуну менен биздин бүгүнкү сабагыбыз өзүнүн жыйынтыгына келип жетти, кайрадан кийинки сабактардан көрүшкөнчө саламатта баргыла!